

فصل دوم

تحليل نظام سكونتگاهی و ساختار فضایی

استان خوزستان

گزارش اصلی - جلد اول

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سازمان برنامه و بودجه
استان خوزستان

مطالعات آمایش استان خوزستان
تحلیل نظام سکونتگاهی و ساختار فضایی
استان خوزستان

گزارش اصلی - جلد اول

تاریخ آخرین ویرایش: پاییز ۱۳۹۳

مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران

مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران

مطالعات آمایش استان خوزستان

ویرایش اول: پاییز ۱۳۹۱

ویرایش نهایی: زمستان ۱۳۹۲

بازبینی نهایی: پاییز ۱۳۹۳

مدیر طرح: مرتضی ثابت قدم حقیقی

تهیه کننده: دکتر ناصر عظیمی دوبخشری

تنظیم: پرستو جلالی

پیشگفتار

مطالعات آمایش استان خوزستان از اواخر سال ۱۳۹۰ با کارفرمایی معاونت برنامه‌ریزی استانداری خوزستان، توسط مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، به عنوان مجری، آغاز شد.

گزارش مطالعات انجام شده تا کنون به صورت دو مجموعه ارائه شده است. مجموعه نخست شامل پنج گزارش مستقل موضوعی در زمینه برآورد حساب‌های شهرستانی، منابع آب، محیط زیست، توان طبیعی و جمعیت‌شناسی استان است و مجموعه دوم شامل گزارش‌های فصلی است.

مجلد حاضر گزارش فصل دوم این طرح است که طبق شرح خدمات به تحلیل نظام سکونتگاهی و ساختار فضایی استان اختصاص دارد.

این فصل عناصر ساختار فضایی استان را مورد بررسی قرار می‌دهد و سپس به تحلیل کارکرد آن‌ها و بررسی اثرات متقابل فضا و فعالیت و الگوی سکونتگاهی و تأثیر آن بر ساختار فضایی استان می‌پردازد و در آخر گونه‌بندی و گروه‌بندی انواع سکونتگاه‌ها و فعالیت‌ها را ارائه می‌نماید.

مطالعات این فصل به همراه نتایج مطالعات فصل سوم و چهارم به تدوین گزارش فصل پنجم با موضوع اصلی تبیین سازمان فضایی استان می‌انجامد.

در اینجا از جناب آقای حجازی استاندار محترم سابق و به ویژه از جناب آقای مهندس عامری گلستان معاون محترم وقت برنامه‌ریزی استانداری خوزستان که کارفرمایی و مدیریت اجرایی این مطالعه را به عهده داشته‌اند، جناب آقای نیازی مدیرکل محترم سابق برنامه‌ریزی و بودجه، سرکار خانم فردی‌پور معاون محترم مدیرکل برنامه‌ریزی و بودجه، جناب آقای هاشمی مدیر کل محترم آمار و سایر همکاران استانداری که با پشتیبانی ایشان این مطالعه امکان‌پذیر شد و از همکاری مدیران دستگاه‌های اجرایی، کارشناسان و اعضای محترم شرکت‌کننده در جلسات شورای آمایش استان و کارگروه‌های تخصصی تشکر می‌نماید.

جناب آقای دکتر نیکو مدیرکل محترم برنامه‌ریزی و بودجه و ناظر محترم طرح در جهت تکمیل این مطالعه سعی فراوان نمودند که از ایشان قدردانی می‌شود. بدون تردید حمایت جناب آقای مقتدایی استاندار محترم خوزستان، جناب آقای حاجتی معاون محترم برنامه‌ریزی استانداری خوزستان در هدایت فرآیند بررسی و تصویب این مطالعه در شورای آمایش استان و تلفیق نتایج در برنامه‌های سالانه و نظارت بر اجرای آن، گام نهایی در به ثمر رسیدن نتیجه این مطالعه خواهد بود که مورد قدردانی است.

در خاتمه از مدیریت و همکاران آتلیه مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران که تهیه و پردازش نقشه‌های این مطالعه را با صبر و دقت بسیار پذیرا شدند تشکر می‌نماید.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
۱-۲- تحلیل ساختار سکونتگاهی.....	۱۷
۱-۱-۲- توصیف عناصر نظام سکونتگاهی (انواع سکونتگاه‌ها).....	۳۶
۱-۱-۱-۲- شهرها.....	۳۶
۱-۱-۱-۱-۲- توزیع شهرهای استان بر حسب رتبه-اندازه.....	۳۸
۱-۱-۱-۱-۲- شبکه سلسله مراتبی ارتباطات بین شهری.....	۵۲
۱-۱-۱-۱-۲- ساختار شهرهای استان (تجمع‌های شهری، مناطق شهری، مورفولوژی شهرها).....	۵۸
۱-۱-۱-۲- روستاها.....	۶۹
۱-۱-۱-۲- سطح‌بندی آبادی‌ها.....	۷۰
۱-۱-۱-۲- تحلیل نحوه استقرار روستاها (ساحلی، جلگه‌ای، کوهپایه‌ای، کوهستانی و جنگلی).....	۷۴
۱-۱-۱-۲- ساختار روستاهای استان (مجمع یا کانونی، متفرق و پراکندگی، خطی).....	۸۰
۱-۱-۱-۲- فعالیت‌ها.....	۸۳
۱-۱-۱-۲- پراکندگی و توزیع مراکز و قلمروهای صنعت استان.....	۸۳
۱-۱-۱-۲- پراکندگی و توزیع کانسارهای عمده معدنی استان.....	۹۰
۱-۱-۱-۲- پراکندگی و توزیع قلمروهای تولید کشاورزی (زراعت، باغداری، دامداری و آبزیان).....	۹۵
۱-۱-۱-۲- تحلیل پراکندگی و توزیع مراکز اصلی ارائه خدمات و سطح آن‌ها.....	۱۱۹
۱-۱-۲- پیچیدگی کارکردی و مرکزیت سکونتگاه‌ها.....	۱۳۶
۱-۱-۲- سکونتگاه‌های شهری.....	۱۳۶
۱-۱-۲- گروه‌بندی سکونتگاه‌ها بر حسب کارکردهای اقتصادی، اجتماعی و تعیین شهرهای چند کارکردی.....	۱۳۷
۱-۱-۲- تشخیص کارکردهای غالب.....	۱۳۹
۱-۱-۲- سکونتگاه‌های روستایی.....	۱۳۹
۱-۱-۲- گروه‌بندی سکونتگاه‌های روستایی بر حسب کارکردهای اصلی.....	۱۴۰
۱-۱-۲- مراکز بازاری، ساحلی، کوهستانی، دامنه‌ای.....	۱۴۳
۱-۱-۲- تعیین پیچیدگی کارکردی و مرکزیت سکونتگاه‌ها بر اساس شاخص‌های مربوطه.....	۱۴۳
۱-۱-۲- سلسله مراتب مکان‌های مرکزی.....	۱۵۱
۱-۱-۲- تعیین سلسله مراتب مکان‌های مرکزی در استان.....	۱۵۱
۱-۱-۲- تعیین حوزه نفوذ مکان‌های مرکزی.....	۱۵۸
۲-۲- تحلیل تأثیر عناصر ساختار فضایی بر نظام سکونتگاهی استان.....	۱۶۴
۱-۲-۲- مناطق طبیعی.....	۱۶۴
۱-۱-۲-۲- گونه‌بندی نواحی مختلف استان از نظر ویژگی‌های طبیعی (مناطق جلگه‌ای، کوهستانی، کوهپایه-ای، جنگل، مرتعی و ...).....	۱۶۵
۱-۲-۲- محدوده‌های طبیعی معین و توزیع فضایی آن‌ها (محدوده‌های حفاظت شده، پناهگاه حیات وحش، پارک‌های ملی، اثر طبیعی ملی، مناطق شکار ممنوع و غیره).....	۱۶۷

- ۳-۲-۲-۳- تحلیل ارتباط ساختاری سکونتگاه‌ها با مناطق طبیعی استان..... ۱۷۵
- ۳-۲-۲-۲- سایر نواحی انسان‌ساخت ۱۷۸
- ۳-۲-۲-۱- شبکه‌های زیر بنایی استان..... ۱۷۹
- ۳-۲-۲-۲- مناطق آزاد و ویژه، پارک‌های صنعتی، علمی و فن‌آوری ۱۸۷
- ۳-۲-۲-۳- تحلیل روابط ساختار سایر مناطق انسان‌ساخت با سکونتگاه..... ۱۹۶
- ۳-۲- توزیع کارکردهای مختلف در سطح استان و الگوی ارتباط بین آن‌ها..... ۲۰۹
- ۳-۲-۱- کارکرد سکونتگاه‌های شهری ۲۱۰
- ۳-۲-۱-۱- کارکرد سکونتگاه‌های شهری بر حسب مقیاس (فراملی، ملی، منطقه‌ای یا ناحیه‌ای)..... ۲۱۰
- ۳-۲-۱-۲- کارکرد سکونتگاه‌های شهری بر حسب نوع (زیارتگاهی، بازاری، خوابگاهی و غیره)..... ۲۱۱
- ۳-۲-۲- کارکردهای سکونتگاه‌های روستایی ۲۱۸
- ۳-۲-۱-۲- کارکرد سکونتگاهی..... ۲۱۹
- ۳-۲-۳-۲- کارکرد اقتصادی- تولیدی..... ۲۱۹
- ۳-۲-۳-۲- کارکرد خدماتی- تسهیلاتی..... ۲۲۲
- ۳-۲-۴- کارکرد استراحتگاهی- ارتباطی..... ۲۲۲

فهرست جدول‌ها

عنوان	صفحه
جدول ۱-۲- شهرهای مهم استان خوزستان در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم.....	۲۹
جدول ۲-۲- تقسیمات شهرستانی و بخشی استان‌های ششم و هفتم در محدوده خوزستان در دی ماه ۱۳۱۶ خورشیدی.....	۳۲
جدول ۳-۲- تحول تقسیم شهرستان‌های استان خوزستان طی پنج دوره سرشماری اخیر.....	۳۴
جدول ۴-۲- روستاهای با جمعیت بالای ۵ هزار نفر در محدوده شهرستان‌های ۱۳۹۰ در سال ۱۳۶۵.....	۴۰
جدول ۵-۲- روستاهای با جمعیت بالای ۵ هزار نفر در محدوده شهرستان‌های ۱۳۹۰ در سال ۱۳۷۵.....	۴۱
جدول ۶-۲- روستاهای با جمعیت بالای ۵ هزار نفر در محدوده شهرستان‌های ۱۳۹۰ در سال ۱۳۸۵.....	۴۲
جدول ۷-۲- تغییرات اندازه سکونتگاه‌های بالای پنج هزار نفر در خوزستان در طول سرشماری‌ها (نفر).....	۴۵
جدول ۸-۲- درجه نخست شهری در سیستم‌های شهری بر پایه شاخص چهار شهر.....	۵۱
جدول ۹-۲- تغییرات شاخص چهار شهر در نظام شهری ملی و استان خوزستان در طول سرشماری‌ها.....	۵۱
جدول ۱۰-۲- میزان سلطه شهر نخست در نظام شهری ملی و خوزستان بر اساس شاخص چهار شهر.....	۵۲
جدول ۱۱-۲- سلسله مراتب اصلی مخابراتی بین شهری استان خوزستان در ۱۳۹۱.....	۵۴
جدول ۱۲-۲- طبقه‌بندی جمعیتی آبادی‌های استان خوزستان در سال‌های مختلف (نفر).....	۷۰
جدول ۱۳-۲- مقایسه برخی شاخص‌های آبادی‌های دارای سکنه خوزستان و کل کشور در سال ۱۳۸۵.....	۷۱
جدول ۱۴-۲- طبقه‌بندی آبادی‌های استان خوزستان بر اساس وضعیت طبیعی در سال ۱۳۸۵.....	۷۶
جدول ۱۵-۲- توزیع تعداد کارگاه، شاغلین و ارزش افزوده کارگاه‌های بزرگ صنعتی خوزستان در سال ۱۳۸۹.....	۸۴
جدول ۱۶-۲- توزیع قلمروهای معدنی (غیر هیدروکربوری) در استان خوزستان به تفکیک شهرستان.....	۹۳
جدول ۱۷-۲- توزیع قلمروهای کشاورزی در استان خوزستان به تفکیک شهرستان.....	۹۶
جدول ۱۸-۲- مقایسه دام‌های استان خوزستان با کل کشور به تفکیک دام کوچک و دام بزرگ.....	۱۰۰
جدول ۱۹-۲- توزیع قلمروهای دامداری در استان خوزستان به تفکیک شهرستان.....	۱۰۱
جدول ۲۰-۲- قلمروهای عشایر کوچنده در استان خوزستان به تفکیک شهرستان.....	۱۰۷
جدول ۲۱-۲- روند صید و پرورش آبزیان در استان خوزستان در دوره ۱۳۸۲ تا ۱۳۹۲.....	۱۰۹
جدول ۲۲-۲- قلمروهای اصلی صید و پرورش آبزیان در استان خوزستان در سال ۱۳۹۲.....	۱۱۱
جدول ۲۳-۶- روند تغییر متغیرهای مهم شیلات در استان خوزستان در دوره ۹۲-۱۳۸۲.....	۱۱۲
جدول ۲۴-۲- توزیع قلمروهای دامداری صنعتی در استان خوزستان به تفکیک شهرستان در سال ۱۳۹۱.....	۱۱۳
جدول ۲۵-۲- ظرفیت مرغداری‌های فعال استان خوزستان در سال ۱۳۹۱.....	۱۱۵
جدول ۲۶-۲- تعداد دانشجویان دانشگاه‌های دولتی به تفکیک سطوح آموزش در سال تحصیلی ۱۳۸۸ - ۱۳۸۹ در استان خوزستان.....	۱۲۰
جدول ۲۷-۲- تعداد دانشجویان دانشگاه‌های آزاد اسلامی به تفکیک سطوح آموزش در سال تحصیلی ۱۳۸۸ - ۱۳۸۹ در استان خوزستان.....	۱۲۱
جدول ۲۸-۲- تعداد دانشجویان دانشگاه‌های پیام نور و علمی کاربردی به تفکیک سطوح آموزشی در سال تحصیلی ۱۳۸۸ - ۱۳۸۹ در استان خوزستان.....	۱۲۲
جدول ۲۹-۲- سطح‌بندی خدمات مراکز آموزش عالی در استان خوزستان در سال تحصیلی ۱۳۸۸ - ۱۳۸۹.....	۱۲۳
جدول ۳۰-۲- سطح‌بندی خدمات درمانی و بیمارستانی در استان خوزستان در سال ۱۳۸۸.....	۱۲۵
جدول ۳۱-۲- تغییرات تخت‌های بیمارستانی به تفکیک شهرستان تا سال ۱۳۹۴.....	۱۲۸
جدول ۳۲-۲- سطح‌بندی مراکز خدمات آموزش فنی و حرفه‌ای در استان خوزستان در سال تحصیلی ۱۳۸۸ - ۱۳۸۹.....	۱۳۱

جدول ۳۳-۲- مبادی واردات و صادرات کالا در استان خوزستان در سال ۱۳۸۸ (میلیون ریال - درصد).....	۱۳۲
جدول ۳۴-۲- بنادر بازرگانی برحسب تخلیه و بارگیری در استان خوزستان در سال ۱۳۸۸ (میلیون تن).....	۱۳۴
جدول ۳۵-۲- تعداد و ظرفیت سردخانه‌های استان خوزستان.....	۱۳۴
جدول ۳۶-۲- تعداد و ظرفیت سیلوها و انبارهای گندم در استان خوزستان.....	۱۳۵
جدول ۳۷-۲- تعداد هتل و مسافرخانه در استان خوزستان در سال ۱۳۸۸.....	۱۳۵
جدول ۳۸-۲- مساحت و سرانه اماکن ورزشی شهرستان‌های استان خوزستان در سال ۱۳۸۸.....	۱۳۶
جدول ۳۹-۲- تعداد شاغلین نقاط شهری شهرستان‌های استان به تفکیک بخش‌های سه‌گانه در سال ۱۳۸۵.....	۱۳۷
جدول ۴۰-۲- درصد شاغلین نقاط شهری شهرستان‌های استان خوزستان در سال ۱۳۸۵.....	۱۳۸
جدول ۴۱-۲- شاغلین نقاط روستایی شهرستان‌های استان به تفکیک بخش‌های سه‌گانه فعالیت در سال ۱۳۸۵.....	۱۴۰
جدول ۴۲-۲- سهم شاغلین بخش‌های سه‌گانه نقاط روستایی شهرستان‌های استان خوزستان در سال ۱۳۸۵ (درصد).....	۱۴۲
جدول ۴۳-۲- جمعیت روستایی و شهری استان خوزستان به تفکیک شهرستان در سال ۱۳۹۰- نفر.....	۱۴۵
جدول ۴۴-۲- سلسله مراتب پیشنهادی فضاها و مراکز روستایی استان خوزستان در سال ۱۳۹۲.....	۱۴۶
جدول ۴۵-۲- اندازه جمعیت سکونتگاه‌های شهری در خوزستان در طول سرشماری‌ها.....	۱۵۲
جدول ۴۶-۲- سطح‌بندی جمعیتی شهرهای استان خوزستان در سال‌های مختلف سرشماری.....	۱۵۵
جدول ۴۷-۲- شهرهای مکان مرکزی و جمعیت محدوده هر مکان مرکزی در خوزستان.....	۱۶۳
جدول ۴۸-۲- توزیع جمعیت‌های شهری و روستایی بر پایه‌ی مناطق طبیعی در استان خوزستان در سال ۱۳۸۵.....	۱۶۶
جدول ۴۹-۲- شهرک‌ها و نواحی صنعتی استان خوزستان در منطقه صنعتی یک.....	۲۰۱
جدول ۵۰-۲- شهرک‌ها و نواحی صنعتی استان خوزستان در منطقه صنعتی دو.....	۲۰۲
جدول ۵۱-۲- شهرک‌ها و نواحی صنعتی استان خوزستان در منطقه صنعتی سه.....	۲۰۳
جدول ۵۲-۲- شهرک‌ها و نواحی صنعتی استان خوزستان در منطقه صنعتی چهار.....	۲۰۴
جدول ۵۳-۲- شهرک‌ها و نواحی صنعتی استان خوزستان در منطقه صنعتی پنج.....	۲۰۵
جدول ۵۴-۲- شهرک‌ها و نواحی صنعتی استان خوزستان در منطقه صنعتی شش.....	۲۰۶
جدول ۵۵-۲- مشخصات شهرک‌های صنعتی استان خوزستان.....	۲۰۷
جدول ۵۶-۲- طبقه‌بندی شهرهای بالای ۱۰ هزار نفر استان بر اساس کارکردهای پنج‌گانه.....	۲۱۲
جدول ۵۷-۲- شاغلین بخش‌های گوناگون اقتصادی در نواحی روستایی خوزستان به تفکیک شهرستان.....	۲۲۱

فهرست نقشه‌ها

صفحه	عنوان
۲۴	نقشه ۱-۲- شبکه‌ی شهری خوزستان در قرون اولیه اسلامی.....
۳۳	نقشه ۲-۲- شهرستان‌های استان ششم در سال ۱۳۲۹ خورشیدی.....
۳۴	نقشه ۳-۲- تحول تقسیمات کشوری استان خوزستان در سال‌های مختلف تا ۱۳۸۵.....
۳۵	نقشه ۴-۲- آخرین تقسیمات شهرستانی استان خوزستان در بهار سال ۱۳۹۲.....
۵۶	نقشه ۵-۲- شبکه سلسله مراتب ارتباطات مراکز مخابراتی بین شهری استان خوزستان.....
۵۷	نقشه ۶-۲- شبکه جریان ترافیک روزانه رفت و برگشت در محورهای راه‌های استان خوزستان در آبان ۱۳۸۰.....
۵۹	نقشه ۷-۲- توزیع زمین‌های کشاورزی آبی در ارتباط با محور جدا کننده شرق و غرب استان خوزستان.....
۶۱	نقشه ۸-۲- ارتباط توزیع اندازه‌های شهری با زمین‌های کشت آبی در استان خوزستان.....
۶۲	نقشه ۹-۲- مقایسه جمعیت شهرنشین ناحیه غرب و شرق محور استان در سال ۱۳۸۵.....
۶۴	نقشه ۱۰-۲- در این نقشه نقش اهواز، آبادان، خرمشهر و دزفول در محور غرب در طرح آمایش سرزمین ۱۳۵۶ دیده می‌شود.....
۶۷	نقشه ۱۱-۲- مناطق شهری در استان خوزستان.....
۶۸	نقشه ۱۲-۲- شکل گسترش دو شهر آبادان و خرمشهر و اروندکنار و چوپیده در امتداد رودخانه اروندرود و بهمنشیر در جزیره ویالونی آبادان نمایانده شده است.....
۷۳	نقشه ۱۳-۲- طبقه‌بندی و توزیع جغرافیایی آبادی‌های استان خوزستان بر اساس رشد جمعیت در سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۷۵.....
۷۷	نقشه ۱۴-۲- ناحیه‌بندی استان خوزستان بر اساس وضعیت طبیعی.....
۷۹	نقشه ۱۵-۲- طبقه‌بندی روستاها بر اساس نحوه استقرار در استان خوزستان.....
۸۱	نقشه ۱۶-۲- تراکم آبادی‌ها در استان خوزستان در سال ۱۳۸۵.....
۸۲	نقشه ۱۷-۲- تراکم جمعیت روستایی در استان خوزستان در سال ۱۳۸۵.....
۸۵	نقشه ۱۸-۲- سهم هر کدام از شهرستان‌های استان خوزستان از تعداد کارگاه‌های بزرگ صنعتی (۱۰ کارکن و بیشتر).....
۸۷	نقشه ۱۹-۲- سهم هر کدام از شهرستان‌های استان خوزستان از شاغلین کارگاه‌های بزرگ صنعتی (۱۰ کارکن و بیشتر).....
۹۱	نقشه ۲۰-۲- مناطق شش‌گانه پیشنهادی انواع صنایع در استان خوزستان.....
۹۲	نقشه ۲۱-۲- سهم هر کدام از شهرستان‌های استان خوزستان از تولید ارزش افزوده صنعتی کارگاه‌های بزرگ صنعتی (۱۰ کارکن و بیشتر).....
۹۴	نقشه ۲۲-۲- سهم هر کدام از شهرستان‌های استان خوزستان از تولیدات معدنی.....
۹۹	نقشه ۲۳-۲- توزیع جغرافیایی قلمروهای اصلی کشاورزی در استان خوزستان.....
۱۰۴	نقشه ۲۴-۲- توزیع جغرافیایی قلمروهای پرورش دام کوچک به تفکیک شهرستان در استان خوزستان ۱۳۹۱.....
۱۰۵	نقشه ۲۵-۲- توزیع جغرافیایی قلمروهای پرورش دام بزرگ به تفکیک شهرستان در استان خوزستان ۱۳۹۱.....
۱۰۶	نقشه ۲۶-۲- توزیع جغرافیایی قلمروهای عشایر کوچنده استان خوزستان بر اساس ییلاق و قشلاق.....
۱۱۴	نقشه ۲۷-۲- توزیع جغرافیایی ظرفیت‌های دامداری‌های صنعتی در سال ۱۳۹۱.....
۱۱۶	نقشه ۲۸-۲- توزیع جغرافیایی مرغداری‌های فعال در سال ۱۳۹۱.....
۱۱۸	نقشه ۲۹-۲- مسیرهای اصلی گردشگری در استان خوزستان.....
۱۲۴	نقشه ۳۰-۲- سطح‌بندی مراکز اصلی خدمات آموزش عالی در استان خوزستان در سال تحصیلی ۱۳۸۸-۱۳۸۹.....
۱۲۶	نقشه ۳۱-۲- سطح‌بندی مراکز اصلی درمانی در استان خوزستان در سال ۱۳۸۸.....

- نقشه ۲-۳۲- سطوح سلسله مراتب ارجاع در پزشک خانواده در استان خوزستان..... ۱۳۰
- نقشه ۲-۳۳- سطح‌بندی مراکز خدمات فنی و حرفه‌ای در استان خوزستان در سال تحصیلی ۱۳۸۸-۱۳۸۹..... ۱۳۳
- نقشه ۲-۳۴- منظومه‌ها، مجموعه‌ها و حوزه‌های روستایی در استان خوزستان..... ۱۵۰
- نقشه ۲-۳۵- سلسله مراتب جمعیتی شهرهای استان خوزستان در سال ۱۳۸۵..... ۱۵۷
- نقشه ۲-۳۶- خطوط هم‌پتانسیل جاذبه شهرها در استان خوزستان..... ۱۶۰
- نقشه ۲-۳۷- حوزه نفوذ واقعی شهرهای استان خوزستان..... ۱۶۲
- نقشه ۲-۳۸- محدوده زیست محیطی تحت مدیریت سازمان حفاظت محیط زیست ایران در استان خوزستان ۱۳۸۹..... ۱۷۴
- نقشه ۲-۳۹- جهت‌گیری رودخانه‌های استان خوزستان و ارتباط آن با ناهمواری‌ها..... ۱۷۷
- نقشه ۲-۴۰- میدان‌ها، چاه‌ها، تأسیسات و خطوط انتقال و توزیع نفت..... ۱۸۰
- نقشه ۲-۴۱- شبکه راه‌های جاده‌ای و ریلی استان خوزستان..... ۱۸۳
- نقشه ۲-۴۲- شبکه خطوط انتقال و تأسیسات برق و نیروگاه‌های استان خوزستان..... ۱۸۵
- نقشه ۲-۴۳- شبکه لوله‌های گاز و تأسیسات آن در استان خوزستان..... ۱۸۸
- نقشه ۲-۴۴- موقعیت منطقه آزاد، ویژه اقتصادی، بازارهای سنتی مهم، بازارچه‌های مرزی و پارک علم و فن‌آوری در استان خوزستان سال ۱۳۹۰..... ۱۹۷
- نقشه ۲-۴۵- کشت و صنعت‌های نیشکر هفت‌گانه و کارون در استان خوزستان..... ۱۹۹
- نقشه ۲-۴۶- موقعیت شهرک‌ها و نواحی صنعتی و شهرهای جدید خوزستان در سال ۱۳۹۰..... ۲۰۸
- نقشه ۲-۴۷- کارکرد فراملی، ملی، منطقه‌ای، ناحیه‌ای و محلی شهرها در استان خوزستان..... ۲۱۳
- نقشه ۲-۴۸- روستاهای سکونتگاهی یا خوابگاهی در استان خوزستان..... ۲۲۰
- نقشه ۲-۴۹- روستاهای مرکزی با کارکرد خدماتی- تسهیلاتی در استان خوزستان..... ۲۲۳
- نقشه ۲-۵۰- روستاهای برخوردار از مکان‌های زیارتگاهی در استان خوزستان..... ۲۲۴
- نقشه ۲-۵۱- روستاهای ایستگاهی- ارتباطی در استان خوزستان..... ۲۲۶

فهرست شکل‌ها، تصاویر و نمودارها

صفحه

عنوان

شکل‌ها:

- شکل ۱-۲- الگوی سه‌گانه رتبه - اندازه (مأخذ: ناصر عظیمی ۱۳۸۱)..... ۴۴
- شکل ۲-۲- نقش کارکرد اقتصادی نقاط شهری شهرستان‌های استان خوزستان در سال ۱۳۸۵ بر اساس روش بوژوگاریه. ۱۳۸
- شکل ۳-۲- محدوده‌ی منطقه آزاد اروند در بین شهرهای آبادان و خرمشهر در شمال اروند رود..... ۱۹۱

تصاویر:

- تصویر ۱-۲- بخش مرکزی از شهر اهواز در امتداد رودخانه کارون (تصویر گوگل ارت، ۲۴ تیر ماه ۱۳۹۰)..... ۶۹
- تصویر ۲-۲- موقعیت منطقه ویژه اقتصادی پتروشیمی در بندر امام خمینی (تصویر گوگل ارت)..... ۱۹۴
- تصویر ۳-۲- تصویر ماهواره‌ای پنج کشت و صنعت‌های فارابی، دعیل خزایی و غزالی (در شرق رود کارون) و کشت و صنعت‌های امیرکبیر و میرزا کوچک خان در غرب رودخانه کارون..... ۱۹۸
- تصویر ۴-۲- زیارتگاه دانیال نبی در شهر شوش..... ۲۱۱
- تصویر ۵-۲- نمذ بافی در بازار قدیم (کهنه) شهر دزفول، تابستان ۱۳۹۰ (مأخذ: سایت ایران‌شناسی و فرهنگ)..... ۲۱۵
- تصویر ۶-۲- بازار ماهی‌فروشان در شهر خرمشهر..... ۲۱۵
- تصویر ۷-۲- بازار ماهی‌فروشان در آبادان..... ۲۱۶

نمودارها:

- نمودار ۱-۲- توزیع اندازه‌های شهری خوزستان بر اساس قاعده رتبه-اندازه..... ۴۸

۲-۱- تحلیل ساختار سکونتگاهی

ساختار فضایی سکونتگاه‌های یک منطقه اعم از ساختار شهرها و روستاها به گونه‌ای بازتاب فرآیند تحولات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بر بستر جغرافیای طبیعی آن است. در اینجا منظور از ساختار فضایی سکونتگاه‌ها، همان توزیع فضایی سکونتگاه‌ها بر بستر فضای جغرافیایی مدنظر است. ساختار فضایی سکونتگاه‌های یک منطقه علاوه بر تأثیرپذیری از فضای محیطی- جغرافیایی و تحولات کنونی اقتصادی- اجتماعی، از فرآیند تحولات تاریخی و تحولات تقسیمات کشوری استان نیز متأثر است. از این رو پیش از بررسی ساختار فضایی سکونتگاه‌ها، لازم است به اجمال به بررسی توزیع فضایی سکونتگاه‌های این منطقه از منظر تاریخی و تحولات تقسیمات کشوری استان نگاهی فشرده داشته باشیم.

سکونتگاه‌های شهری و روستایی استان در تاریخ

محدوده‌ای که امروزه استان خوزستان نامیده می‌شود، در تاریخ سکونت و یکجانشینی ایران از اهمیت ویژه برخوردار بوده است. دشت حاصل خیز خوزستان با رودخانه‌های پرآب و رسوبات سیلابی آن به همراه اقلیم منحصر به فردی که به ویژه در نوار نزدیک به کوهپایه‌های آن به صورت یک هلال ناقص با گسترش از شمال غربی به جنوب شرقی برای زیست انسانی در سپیده دم تاریخ، مزیت‌های بسیار فراهم می‌کرد، سبب شد تا زمینه پیدایش قدیمی‌ترین سکونتگاه‌های انسانی ایران و حتی به گفته‌ای جهان در همین منطقه پدید آید.

ویژگی اقلیمی نوار کوهپایه‌ای و نواحی کوهستانی همجوار آن بستر مناسبی برای دامداری شبانی گسترده پدید آورد. زیرا دو اقلیم کاملاً متفاوت در جوار یکدیگر یکی در ارتفاعات کوهستانی شمال خوزستان (منطبق بر دامنه غربی و جنوبی زاگرس) در فصل گرم برای دوره ییلاق و دیگری اقلیم گرم و معتدل در نوار پایکوهی و زمین‌های جلگه‌ای نزدیک آن در همین منطقه برای فصل سرد و دوره قشلاق

در فاصله‌ای نزدیک هم وجود می‌آورد. این ویژگی جغرافیایی بهترین محیط پرورش دام به شیوه شبانی برای انسان‌های پیش و پس از دوره‌ی کشاورزی را فراهم می‌کرد.

زمینه‌های فعالیت کشاورزی نیز به بهترین نحوی در همین نوار هلالی شکل کوهپایه‌ای و دشت‌های نزدیک آن از شوش (سوس) تا رامهرمز فراهم شده بود. ورود رودخانه‌های کارون، دز و کرخه از دامنه‌های مرتفع کوهستانی و پرباران زاگرس به دشت خوزستان و تشکیل دشت‌های سیلابی با رسوبات آبرفتی بسیار حاصل‌خیز در شمال این دشت به همراه همجواری این منطقه با ارتفاعات جنگلی دامنه غربی و جنوبی زاگرس، بستر اولین زیستگاه‌های انسانی را در حدود ۱۰ هزار سال پیش یعنی اولین سکونتگاه‌های مبتنی بر فعالیت دامداری شبانی و کشاورزی را در ایران رقم زد. بعدها همین ناحیه از شمال خوزستان به سبب تولید مازاد محصول کشاورزی یکی از اولین مراکز شهرنشینی جهان در ایران را نیز در دل خود پرورش داد. عزت الله نگهبان باستان‌شناس مشهور ایرانی، شوش را «کهن‌ترین مرکز شهرنشینی جهان» نامیده و نوشته است که: «آثار و شواهد باستان‌شناسی در پهنه دشت شوش یا دشت خوزستان حاکی از آن است که دشت شوش از هزاره هشتم پیش از میلاد مسیح (از حدود ۱۰ هزار سال پیش) محل سکونت کشاورزان قرار گرفته است. حفاری‌های اخیر در تپه چغامیش که در ۴۰ کیلومتری شرق شوش قرار دارد، مدارک و شواهدی بدست داده که نشان می‌دهد اولین انگیزه‌های استقرار کشاورزان حتی به هزاره نهم پیش از میلاد می‌رسد. شمال دشت خوزستان محل ورود سه رودخانه عظیم کرخه، کارون و دز با دشت‌های حاصل‌خیز است. بنابراین جای تعجب نیست اگر بشر دوران آغاز کشاورزی در این منطقه از دنیای باستان، اولین مرکز کشاورزی جهان را بنیان نهاده باشد.

دشت خوزستان که در گذر پیشرفت تمدن بشر یکی از مساعدترین مناطق جهان و بدون شک از فعال‌ترین گاهواره‌های اولیه آن به حساب می‌آمد، آثار و بقایای زیادی از خود برجای گذاشته که به صورت تپه‌های باستانی متعدد در نقاط مختلف دشت به چشم می‌خورد که مهم‌ترین آن، تپه‌های عظیم باستانی شوش است که در کنار شهر فعلی شوش قرار گرفته و بیش از یک کیلومتر طول و عرض دارد.

در حدود هزاره پنجم پیش از میلاد مسیح، شبکه و بافت آبیاری وسیعی در دشت خوزستان به وجود آمد. شواهد نشان می‌دهد که این دشت در نیمه دوم یا حداقل در اواخر هزاره پنجم پیش از میلاد، دوران استقرار در دهکده‌ها را پشت سر گذاشته و در بعضی نقاط آن شهرهایی پدید آمده و دوران شهرنشینی در این دشت آغاز شده است. بقایای معماری مدفون در تپه شوش به خصوص معماری متعلق به اواخر هزاره پنجم پیش از میلاد نمایانگر ساختمان‌های بزرگ و با شکوهی در ابعاد صد در صد متر بوده و نشان می‌دهد شهر بزرگی در این ناحیه از دشت خوزستان در اواخر هزاره پنجم پا گرفته بود. این جامعه شهری در اواسط هزاره چهارم پیش از میلاد به آغاز دوران خط و ادبیات رسید. شواهد نشان

می‌دهد که این تحول از دوران پیش از تاریخ به دوران تاریخی بدون هیچگونه وقفه‌ای ادامه یافته است.^۱

در هزاره‌های بعد نیز توسعه سکونت، فعالیت و استقرارهای شهری و روستایی به ویژه در شمال خوزستان تداوم یافت و از هزاره سوم پیش از میلاد تا اواسط هزاره اول، تمدنی بزرگ و درخشان یعنی تمدن ایلام (عیلام) در همین منطقه پدید آمد که تا سواحل آن روز در جنوب خوزستان ادامه می‌یافت. یادآوری این نکته مهم است که بر اساس داده‌های زمین‌شناسی و جغرافیای طبیعی سواحل جنوبی این منطقه بی‌تردید نسبت به امروز در نواحی شمالی‌تر واقع شده بود.

در هر حال قبل از ورود آریایی‌ها به فلات ایران، مرکزیت تمدن ایرانی در شمال دشت خوزستان با نام عیلام (هل تمی) گره خورده بود و شوش به همراه دوراوتاش (چغازنبیل)، مال امیر (ایذه) و انشان (انزان) در نزدیکی شهر باشت (در شرق گچساران) از کانون‌های این تمدن به حساب می‌آمدند. در دوره تمدن ایلامی (هزاره سوم پیش از میلاد تا هزاره اول) شهرنشینی در این منطقه پیشرفت بسیار کرده و مبادلات آن با شهرهای جنوب میان رودان (تمدن سومر) افزایش یافته بود. در این زمان کشور ایلام شامل شمال خوزستان تا کرانه‌های سواحل دریا را در بر می‌گرفت.^۲ بدین ترتیب اولین شهرهای خوزستان (و حتی ایران و جهان) در شمال خوزستان و در نواحی نزدیک به کوهپایه‌های زاگرس و دور از سواحل دریا در ارتباط با تولید مازاد محصولات ناشی از فعالیت‌های دامداری شبانی و کشاورزی و در ترکیب با هم پدید آمد.

چنان‌که می‌دانیم شوش در دوره‌ی اولین امپراتوری ایران و به گفته هگل اولین امپراتوری جهان (هخامنشیان) در قرن ششم پیش از میلاد به عنوان پایتخت زمستانی انتخاب و از رهگذر چنین توجهی بود که به شهری مهم تبدیل شد. کوروش بنیان‌گذار سلسله هخامنشیان را پیش از تسلط بر دولت ماد، پادشاه سرزمین انشان (انزان و شوش و نواحی جنوب ایلام) نیز می‌نامیدند. او پس از غلبه بر شاه ماد، تمام ذخایر و ثروت او را به انشان انتقال داد.^۳ بی‌تردید در پرتو موقعیت جدید پایتختی هخامنشیان، شوش یکی از مهمترین مراکز زه‌کشی مازاد اقتصادی سراسر امپراتوری هخامنشیان به این شهر بود. و این موقعیت سبب شد تا ناحیه شمال خوزستان از نظر توسعه شهری، توسعه اقتصادی و اجتماعی و توسعه سکونتگاه‌های واقع در پیرامون آن به سطح جدیدی از فرآیند تمدن باستانی دست یابد. همین امر سبب شد تا این ناحیه در دوره هخامنشیان به یکی از بزرگترین مراکز تولید و تمرکز ثروت در

۱- عزت الله نگهبان (۱۳۷۵)، شوش یا کهن‌ترین مرکز شهرنشینی جهان، سازمان میراث فرهنگی

۲- عبدالمجید ارفعی (۱۳۷۸)، ایلام، اطلس تاریخ ایران، انتشارات سازمان نقشه‌برداری ایران

۳- عبدالحسین زرین کوب (۱۳۷۸)، هخامنشیان، اطلس تاریخ ایران؛ انتشارات سازمان نقشه‌برداری کشور

امپراتوری ایران درآمد. هدف نخست لشکرکشی اسکندر مقدونی به قلمرو هخامنشیان نیز ابتدا شهر مهم شوش بود و پس از آن بود که شهر پاسارگاد (یا به گفته یونانیان پرسپولیس) مورد هجوم قرار گرفت. به رغم انتقال پایتخت زمستانی ایران از شوش به تیسفون در نزدیکی بغداد در زمان ساسانیان، در آستانه حمله تازیان به ایران، خوزستان به ویژه در امتداد مناطق کوهپایه‌ای و در یک محور با عرض حداکثر ۵۰ کیلومتر از کوهپایه‌های شمال خوزستان یعنی از محور شوش تا رامهرمز که توسعه یافته‌ترین بخش این منطقه نیز محسوب می‌شد، یکی از آبادترین، ثروتمندترین و پرجمعیت‌ترین مناطق ایران به حساب می‌آمد. به عنوان مثال دو شهر شوش و جندی شاپور (یا همان گندی شاپور که بین شهر شوش و شوشتر واقع شده بود) از نام آوازه‌ترین شهرهای ایران تلقی می‌شدند.

به نظر می‌رسد با انتخاب تیسفون به عنوان پایتخت زمستانی ایران در زمان ساسانیان، شهرنشینی و توسعه سکونتگاه‌ها از شمال خوزستان تدریجاً به سمت جنوب (البته در امتداد رودخانه‌های کارون و کرخه) توسعه یافت. این توسعه مدیون تقاضایی بود که از شهر ایرانی تیسفون برای کالاهای کشاورزی در شمال خوزستان در نواحی شوش تا رامهرمز وجود داشت. در نتیجه حمل مال‌التجاره از طریق کارون به اهواز و سپس تا بصره و از آنجا از طریق رودخانه دجله و فرات به طرف تیسفون به این امر کمک می‌کرد.^۱ از این زمان است که شهر اهواز نیز در زمره شهرهای مهم خوزستان درآمد. در این زمان اهواز به عنوان یکی از پیش‌بندرها (تیسفون) در آمده بود که از طریق شوش کالاهای تجاری مورد نیاز پایتخت ساسانیان (تیسفون) را که ایرانیان «دل ایرانشهر» می‌نامیدند، از طریق رودخانه‌های دجله و فرات تأمین می‌کرد.

در دوره اسلامی به ویژه زمانی که بغداد پایتخت امپراتوری اسلامی شد، منطقه خوزستان در ادامه روند پیشین به گونه‌ای دیگر اهمیت خود را بازیافت. اصطخری جغرافیدان ایرانی که کتاب خود را در دهه ۳۵۰ هجری قمری نوشته، خوزستان را دیده و تصویر دقیقی از آن ارائه کرده است. او هر چند می‌گوید که اهواز مشهورترین شهر این منطقه است لیکن در زمان بازدید او اهمیت خود را از دست داده بود و جای آن را شهر دیگری در شمال آن به نام «عسکر مکرم» گرفته بود: «اهواز شهری است معروف به هرمز شهر (هرمز شهر) و ولایتی بزرگ و ناحیه‌ای پهناور است چنان‌که سایر شهرها و خود ولایت بدان شناخته می‌شود و اکنون قسمت بیشتر آن ویران گشته و مردم آن پراکنده شده‌اند و شهر عسکر مکرم آبادتر از آن گردیده است» (اصطخری ۱۳۶۵ ص ۲۴). توصیفی که او از عسکر مکرم بین اهواز و شوشتر به دست می‌دهد، نشانه آن است که در آن شهر کشتی‌های زیادی برای حمل و نقل بار و مسافر رفت و آمد می‌کردند. به عبارت دیگر همان کارکردی که شهر اهواز در زمان ساسانیان به عهده داشت:

۱- در دوره اسلامی نیز مقدسی شهر اهواز را انبار بصره و باراند از فارس و اصفهان می‌نامد.

«در عسکر مکرم بر روی رودخانه [کارون] پلی بزرگ به اندازه بیست کشتی ساخته‌اند که کشتی‌های بزرگ در آن رفت و آمد می‌کنند و من از عسکر مکرم تا اهواز که ده فرسخ فاصله است سوار کشتی شدم» (همان، ص ۲۵). در این زمان از خوزستان صادرات زیادی به بیرون از آن انجام می‌شد. همین مازاد تولید بود که به شبکه شهری و سکونتگاهی منطقه اهمیت بخشیده بود. به عنوان مثال به گفته اصطخری «[پارچه] دیبای شوشتر معروف است و آن را به همه دنیا می‌برند و در زمان حیات سلطان [پیشین] استار کعبه و بیت‌الحرام از دیبای شوشتر تهیه می‌شد... برای همه پادشاهان عراق در شوشتر طراز [جامه‌های نگارگری شده] آماده می‌کنند... در شوش، خزهای سنگین به دست می‌آید که آن‌ها را به نواحی دیگر می‌فرستند... در قرقوب [شهری در شمال غربی شوش] جامه‌های سوزن گرد می‌بافند که به نواحی مختلف می‌فرستند و در شوش و قرقوب طرازهای سلطانی می‌بافند. پرده‌های معروف در سراسر دنیا که بر آن‌ها «ساخت بصنا» [شهری در جنوب شوش] نوشته می‌شود، در ناحیه بصنا به دست می‌آید... در رامهرمز جامه ابریشمی می‌بافند و به جاهای بسیاری می‌فرستند. در ناحیه نهر تیری جامه‌هایی می‌بافند که شبیه جامه‌های بغداد است و به تدلیس به خود بغداد حمل می‌شود و در آنجا آن را پس از کوبیدن و سپید کردن به همه نواحی جهان حمل می‌کنند و جامه‌ای بس زیباست» (همان، صص ۲۶ - ۲۷).

مقدسی که جغرافیدان و جهانگردی هوشمند و تیزبین بود و کتاب خود را در سال ۳۷۵ هجری قمری یعنی حدود بیست سال بعد از اصطخری نوشته، ضمن آنکه درآمد خوزستان را برای خلیفه عباسی پراهمیت می‌داند، این سرزمین را چنین معرفی می‌کند: «سرزمینی است که خاکش مسی و گیاهش زر، پر از میوه و برنج و نی‌زار انجاص، حبوب، خرما، ترنج عالی، انار و انگور است. دلگشا و خوب است. رودخانه‌هایش شگفت‌انگیز، پارچه‌هایش دیبا و خز، پنبه‌بافت و ابریشمی نازک است. شکر، قند، شیرینی خوب و عسل القطر (عسل القسب) دارد... «شوشتر» (تستر) آنجاست که نامش عالم‌گیر است و «عسکر» [مکرم] که دو کشور را آذوقه می‌دهد و «اهواز» نام‌بردار و بصنا که پرده‌هایش به آسمان کشیده، همچون خز شوش دیده نشده است با این همه کان‌های نفت و قیر و کشتزار سبزی و گل‌ها و پرندگان. میان فارس و عراق واقع است... درآمد آن پشتوانه خلیفه است... من در هشت اقلیم جایی بهتر از آن نمی‌شناسم»^۱. مقدسی می‌گوید که عضالدوله دیلمی که در این سرزمین آبادانی بسیار کرده این اقلیم را «هفت خوره» خواند و مردم آن را بدین نام شناختند و من نیز چون مخالفی ندیدیم از آن پیروی کردیم: نخستین آن‌ها از سمت کوهستان «سوس» [شوش] است، سپس «جندی شاپور»، تستر

[شوشتر]، عسکر مکر، اهواز، رامهرمز، دورق. این‌ها برخی خوره و برخی قصبه‌اند^۱ و شهرهایشان اندک و خود اقلیم نیز کوچک است»^۲.

توصیفی که مقدسی از هر یک از خوره‌ها به دست می‌دهد، ضمن بیان جغرافیایی سکونتگاه‌های موجود در هر کدام از خوره‌ها، مفهوم خوره را نیز که تقریباً معادل شهرستان امروزی است روشن می‌کند. به عنوان نمونه او خوره شوش را چنین توصیف کرده است: «شوش، خوره‌ای در مرز عراق (قرنه) و کوهستان است. کشتزارهای برنج و نیزارها دارد که شکر بسیار از آن می‌پزند. از شهرهایش [می‌توان از] بضا، متوت، بیروت، بدان، دیه رمل و کرخه [را نام برد]»^۳. مقدسی در توصیف شهر اهواز آن را «مرکز این سرزمین» می‌نامد. و می‌نویسد که «این شهر انبار بصره و بارانداز فارس و اصفهان است... مرکز گرد آمدن خز و [پارچه‌های] دیبا است و کالاها و دارائی‌های بسیار بدانجا رود». او ضمن توصیف نه‌های منتهی به اهواز و رفت و آمد کشتی‌ها، آن را به بغداد تشبیه کرده و مقصد بارگیری کشتی‌های این شهر را بصره اعلام می‌کند: «اهواز بدین نه‌ها زنده است. کشتی‌ها در آمد و شد و گذشتن از آب هستند... همانند بغداد. جوی‌ها در بالای شهر شاخه شاخه شده در پایین شهر در جایی به نام «کارشنان» [کان‌شنان] یکی می‌شوند. کشتی‌ها از همین جا برای بصره بارگیری می‌کنند»^۴ بدین ترتیب مقدسی تأیید می‌کند که مرکز خوزستان یعنی اهواز در این زمان سر پل ارتباطی مهمی بین نواحی شرقی (فارس و اصفهان) و غربی (بصره و بغداد) خود محسوب می‌شد. از این رو می‌توانیم بگوییم که دست کم در دوره اسلامی، شهر اهواز به مرکز تجاری خوزستان به صورت کانون اصلی تمرکز مازاد اقتصادی این منطقه تبدیل شده بود. از نکات جالبی که مقدسی بدان تأکید می‌کند این است که در این زمان در خوزستان «نه‌ها در بیشتر منطقه کشتی پذیر» بوده است.

با توجه به نکات بالا باید گفت که به طور کلی از زمانی که بغداد پایتخت عباسیان و امپراتوری اسلامی انتخاب شد و به عنوان نه تنها مرکز سیاسی-اداری بلکه همچنین مرکز تجاری، علمی و فرهنگی جهان اسلام قرار گرفت (چنان‌که قبلاً تیسفون همین نقش را برای دوره ساسانیان پیدا کرده بود)، آوازه شهرهای منطقه خوزستان نیز در قرن سوم و چهارم عالمگیر شد. یادآوری کنیم که به دلیل آن‌که ناحیه میان رودان برای بیش از هزار سال تحت حکومت ایرانیان تا زمان حمله مسلمانان قرار داشت، پیوند فرهنگی و تجاری مستحکمی با دیگر شهرهای ایران به ویژه با شهرهای شرقی و جنوبی خود نظیر خوزستان داشت. از این رو روابط تجاری خوزستان با این مرکز مهم تقاضا در قرن سوم و چهارم به ویژه

۱- خوره یا کوره واژه‌ای است که از فارسی باستان برجای مانده بود و می‌توان آن را معادل شهرستان امروزی به حساب آورد و قصبه را نیز می‌توان معادل بخش امروزی گرفت.

۲- همان صص ۶۰۵-۶۰۶

۳- همان صص ۶۰۶

۴- همان، صص ۶۱۴-۶۱۵

از استحکام بیشتر برخوردار شد. برای ارتباط از خوزستان با بغداد دو راه وجود داشت، یکی از راه واسط و دیگری بصره بود. بنابراین شبکه راه‌های خوزستان که استخوان‌بندی شبکه سکونتگاه‌های این منطقه را به وجود آورده بود نیز در چارچوب همین روابط تجاری ساخت‌یابی شده بود.

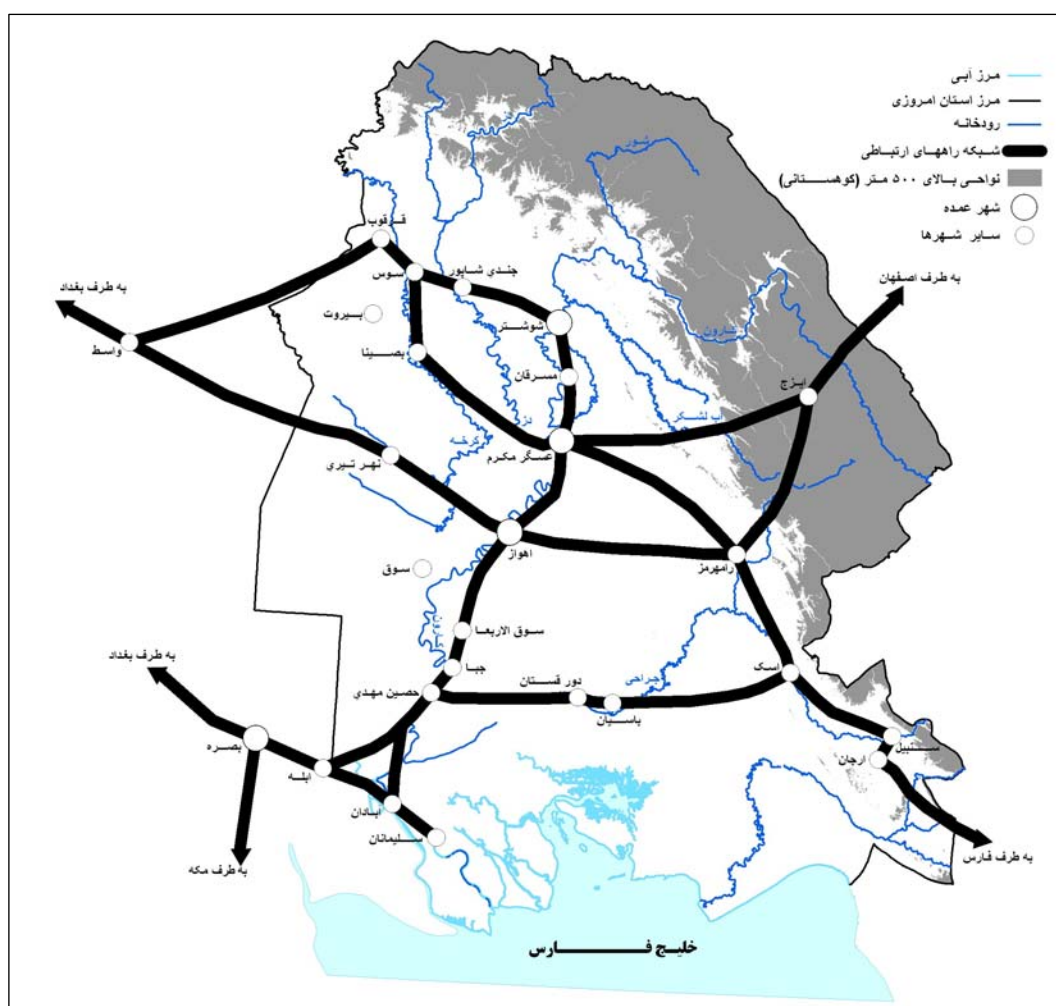
در این زمان تقاضای بازار بزرگ بغداد محرک نیرومندی برای توسعه شهری خوزستان محسوب می‌شد که در فاصله‌ای نه چندان دور از آن واقع شده و شبکه راه‌های آبی کارون و دسترسی مراکز تولید اصلی آن به این شبکه برای ارسال کالاهای تولیدی به بصره و بغداد سبب تقاضای روز افزون تولیدات کشاورزی، دامی و صنعت مانو فاکتور آن شده بود. همین تقاضای روزافزون بود که محرک اصلی شکوفایی شهرهای این منطقه محسوب می‌شد.

مضاف بر آن خوزستان در این زمان یکی از پل‌های ارتباطی اصلی برای زائران حج از سراسر ایران به ویژه از مرکز، جنوب، جنوب شرقی، شرق و شمال شرقی فلات ایران به حساب می‌آمد. بررسی شبکه راه‌های آن در این دوره بیانگر اهمیت نقش کارکرد تجاری-ترانزیتی آن در این دوره محسوب می‌شد. چنان‌که در نقشه ۱-۲ پیداست، موقعیت شهرها و شبکه راه‌های آن نشان می‌دهد که خوزستان در این دوره پیوند محکمی با مراکز مهم سیاسی-تجاری (بغداد) و مذهبی (مکه) برقرار کرده بود. این پیوند تأثیر عمیق خود را بر ساختارهای فرهنگی این منطقه برجای گذاشت. مهم‌ترین مرکز تجاری که کشش اصلی برای شهرهای خوزستان بوجود آورده بود شهر بغداد بود. علاوه بر این، خوزستان برای نواحی شرق خود نیز گره ترانزیتی مهمی محسوب می‌شد. به گفته اصطخری که کتاب خود را در قرن چهارم هجری و پیش از مقدسی نوشته: «از پارس تا عراق [عرب] دو راه است. یکی بصره و دیگری راه واسط»^۱. نقشه ۱-۲ نیز همین نکته را باز نمایانده است و استخوان‌بندی شبکه شهری تاریخی منطقه خوزستان نیز در این زمان در پرتو همین شبکه سازمان‌یابی شده است.

با این حال شواهد نشان می‌دهد که در محدوده خوزستان امروزی در آن زمان هنوز نوار ساحلی از داشتن شهرهای مهم و حتی بنادر مهم محروم بود. دلیل احتمالاً باید وجود باتلاق‌ها، آب و هوای شرجی و گرم، گسترش نیزارها و هورها و فقدان زمین‌های کشاورزی حاصل‌خیز بوده باشد که سبب محدودیت‌هایی برای احداث سکونتگاه‌های مهم و از جمله بنادر و رفت و آمد پدید آورده بود. به ویژه این که همان‌گونه که مقدسی گفته تقریباً اکثر شهرهای غیر ساحلی خوزستان «کشتی پذیر» بوده است و در داخل سرزمین خوزستان کشتی‌ها و قایق‌های تجاری کوچک به ویژه از طریق رودخانه کارون تا نزدیکی دزفول رفت و آمد داشتند و حمل و نقل بیشتر شهرهای این منطقه از طریق رودها و نهرهای با

۱- ابواسحاق ابراهیم اصطخری (۱۳۶۸)، مسالک و ممالک، به کوشش ایرج افشار، انتشارات علمی و فرهنگی، ص ۹۳

هم و با بیرون از منطقه روابط تجاری برقرار کرده بودند.^۱ در نتیجه به جز بصره که انبار اصلی کالا برای توزیع در مقیاس منطقه‌ای بود، شبکه راه‌های آبی در درون دشت خوزستان کارکرد جمع‌آوری و انتقال آن به مراکز اصلی مصرف را به عهده داشتند. در واقع تمرکز غیر ساحلی شهرهای خوزستان در این دوره و ادامه آن تا اوایل قرن بیستم از ویژگی‌های اصلی شبکه شهری سنتی این منطقه محسوب می‌شود. با پیدا شدن نفت و استخراج آن است که بنادر و سواحل خوزستان اهمیت خود را تدریجاً برای استقرارهای صنعتی، خدمات تجاری و سکونت‌ی پیدا می‌کنند.

نقشه ۲-۱- شبکه‌ی شهری خوزستان در قرون اولیه اسلامی. این نقشه با استفاده از اطلاعاتی که اصطخری، مقدسی، ابن بطوطه و حمدالله مستوفی به دست داده‌اند و بر مبنای نقشه لسترینج ۱۹۰۵ تهیه شده است.

دوران شکوفایی خوزستان به نظر می‌رسد که تا هجوم مغولان و به ویژه سقوط خلافت عباسی در بغداد که یکی از مهمترین بازارهای محصولات دشت خوزستان و به عنوان محرکی برای تقاضا عمل می‌کرد،

ادامه یافته است. پس از آن هم ابن بطوطه و هم حمدالله مستوفی که حدود صد سال بعد از حمله مغولان به خوزستان سفر کرده‌اند، گفته‌های اصطخری و مقدسی را در خصوص اهمیت اقتصادی و تولیدی این منطقه تأیید نمی‌کنند. ابن بطوطه جغرافیدان عرب تبار که جهانگردی حرفه‌ای و شائق به دیدنی‌های شهرهای مهم بود، حتی رغبتی به دیدن اهواز یعنی مرکز این منطقه در دوره اسلامی به خود نداد و از آبادان که آن را چنین توصیف کرده: «قریه بزرگی است در زمینی شور و فاقد آبادی»، یک راست از طریق کشتی راهی بندر به قول خود ماجول (معشور یا ماهشهر) می‌شود و می‌نویسد که «ماجول شهر کوچکی است بر کنار خوری که از دریای فارس^۱ منشعب شده است» او می‌نویسد که «در ماجول بازار بزرگی هست که از بزرگترین بازارها می‌باشد. من یک روز در آن شهر بسر بردم و از مکاریانی [دست‌فروشان] که حبوبات از رامز (رامهرمز) به ماجول می‌آورند چارپایی کرایه کردم و پس از آنکه سه روز از طریق بیابان راه پیمودم به رامز [رامهرمز] رسیدم».^۲ او سپس به شهر تستر (شوشتر) رهسپار شده و از آنجا به ایذه و سپس اصفهان رفته است. هر چند او فقط شهرهای اندک مسیرش را توصیف کرده و از بحث درباره خوزستان طفره رفته است لیکن به نظر می‌رسد که فقدان اهمیت اهواز، عسکر مکرّم و شوش در این زمان، ابن بطوطه را که جهانگردی دقیق و شایق به دیدنی‌هایی بوده، راضی به سفر به این نواحی سابقاً آباد خوزستان نکرده است. همچنین حمد الله مستوفی که در سال ۷۴۰ کتاب خود را تقریباً به فاصله اندکی از ابن بطوطه و یکصد سال پس از حمله مغولان به ایران نوشته، خوزستان را با دوره خلفای عباسی مقایسه می‌کند و می‌نویسد که: «حقوق دیوانیش در زمان خلفاء زیادت از سیصد تومان این زمان بوده است ولی در این زمان سی و دو تومان و نیم بر روی دفترست».^۳ او درباره مردم و مهمترین شهر این زمان یعنی شوشتر می‌نویسد که «کم سرمایه باشند و در ایشان متمول به نادر افتد» (همان، ص ۱۶۶). این توصیف نشان می‌دهد که فقدان انباشت مازاد اقتصادی در مهمترین شهرهای این منطقه، نشان می‌دهد که رکود بزرگی بر منطقه حاکم بوده است.

بررسی ساختار فضایی شبکه شهری تاریخی و به طور کلی توزیع سکونتگاهی خوزستان در قرون نخستین اسلامی و پیش از آن نشان می‌دهد که توزیع منابع آب و خاک به عنوان بستر فعالیت‌های بخش کشاورزی که فعالیت غالب در این دوره محسوب می‌شد با توزیع فضایی شهرها و روستاها و به طور کلی شبکه سکونتگاهی سنتی رابطه مستقیمی داشته است. به عنوان مثال تقریباً اکثر شهرهای شبکه و کانون‌های متعدد آن در طول این دوره‌های تاریخی در نیمه غربی و بیشتر در شمال غربی خوزستان یعنی جایی که منابع آب و خاک امکان گسترش وسیع کشت آبی را میسر می‌کرد تمرکز

۱- تمام جغرافیدانان عرب و ایرانی در این دوره از خلیج فارس با نام «دریای فارس» نام برده‌اند.

۲- سفرنامه ابن بطوطه (۱۳۷۶)، ترجمه محمد علی موحد، جلد اول، نشر آگه، ص ۲۳۳

۳- حمد الله مستوفی (۱۳۸۱)، نزهت القلوب، ترجمه محمد دبیر سیاقی، انتشارات حدیث امروز، ص ۱۶۵

یافته بود. این ویژگی طبیعی امکان تولید مازاد محصول کشاورزی را در ابعاد وسیع در قیاس با دیگر نواحی خوزستان و حتی بسیاری از نواحی همجوار به آسانی فراهم می‌کرد. چنان‌که می‌دانیم خاستگاه اصلی هستی یافتن شهرها در سپیده دم تاریخ و رشد و شکوفایی آن‌ها در طول تاریخ همیشه وجود مازاد تولید و به ویژه تمرکز آن در نقطه‌ای معین بوده است. این خصیصه از ساختار فضایی شهرها و روستاهای خوزستان بعدها نیز بر شبکه شهری و ساختار فضایی سکونتگاهی استان برجای مانده است. از این منظر امروزه نیز همانند دوره مورد بررسی نیمه غربی استان به طور نسبی هم فعال‌تر و هم توسعه یافته‌تر است در حالی‌که نیمه شرقی به رغم توسعه بهره‌برداری نفت و گاز در دوره معاصر باز هم کم فعال‌تر و به طور نسبی توسعه نیافته‌تر می‌باشد (به این نکته باز خواهیم گشت).

چنان‌که گفته شد با سقوط خلافت عباسی و به ویژه از اهمیت افتادن بغداد و قطع جریان تقاضای تولیدات این دشت حاصل‌خیز، شبکه شهرهای این منطقه که با استفاده از تولیدات کشاورزی منطقه و به ویژه پشم حاصل از دامداران لر و بختیاری به تخصصی در تولید پارچه و پرده دست یافته بودند، به تدریج رو به افول گذاشت. خوزستان تا آغاز قرن بیستم که اولین چاه نفت ایران در سال ۱۹۰۸ (بهمن سال ۱۲۸۶ خورشیدی) در مسجد سلیمان فوران کرد، تقریباً از جریان اصلی فعالیت‌های اقتصادی و سیاسی-اجتماعی ایران در انزوایی نسبی باقی ماند و توسعه شهری نیز در آن هیچ‌گاه به دوران قرون نخستین اسلامی باز نگشت. با انتخاب تهران به عنوان پایتخت و دوری آن از خوزستان، حتی بنادر این منطقه نیز اهمیت چندانی نداشت. در طول قرن هیجدهم و نوزدهم میلادی در سواحل جنوب تنها شهر بندری بوشهر بود که تا حدودی به عنوان پیش‌بندر شهر مهم شیراز اهمیت یافت. در طول این دوره این منطقه تنها از نظر عبور کاروان‌های زائران حج تا حدودی مورد توجه بوده است. به عنوان مثال «کرزن» که در سال ۱۸۹۱ در خوزستان بوده می‌نویسد که «بندر محمره (خرمشهر که بزرگترین بندر این زمان بوده) واقعاً خراب و دارای فقط دو هزار نفر جمعیت است. بندر حقیر معشور (ماهشهر) دیری است که نام و نشان سابق خود را از دست داده و بندر هندیان (هندیجان) انبار محدود تجارت داخلی با بهبان است»^۱. با انتقال قدرت از زندیه که پایتخت آنان در شیراز در شرق خوزستان واقع شده بود به قاجارها و انتخاب تهران به عنوان مهمترین مرکز فعالیت اقتصادی و اجتماعی ایران، روابط تجاری ایران بیشتر از طریق مبادی ورودی نیمه شمالی کشور با جهان خارج انجام می‌گرفت. به ویژه بندرانزلی به تدریج به عنوان بندر اصلی پایتخت درآمد که توسط سرمایه‌گذاران روسی در آن سرمایه‌گذاری زیادی برای حمل و نقل انجام شده بود و اولین راه کالسکه رو ایران از مبادی ورودی کشور به پایتخت از انزلی تا تهران ساخته شد. با این حال به طور کلی بنادر ایران اهمیت چندانی

۱- جرج.ن.کرزن (۱۳۶۲)، ایران و مسئله ایران، جلد دوم، ترجمه وحید مازندرانی، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی صص ۴۱۰-۴۲۸.

در این دوره نداشتند. به قول چارلز عیسوی تنها با توسعه صنعت نفت بود که ایران صاحب بزرگترین بندر خاورمیانه یعنی آبادان شد.^۱ باید اضافه کرد که آبادان نه تنها بزرگترین بندر تجاری این زمان محسوب می‌شد بلکه مدرن‌ترین شهر ایرانی نیز به حساب می‌آمد. فراموش نباید کرد که بنا به پژوهش کاوه احسانی، شهرسازی مدرن در ایران نیز که بعدها الگوی دیگر شهرهای ایران به ویژه در نیمه نخست قرن بیستم قرار گرفت از شهرسازی مدرن آبادان بود که الگو گرفت.^۲

با این حال باید یادآوری کنیم که در نیمه دوم قرن نوزدهم تلاش‌هایی برای فعال نمودن بنادر خوزستان به ویژه برای به عهده گرفتن تجارت انگلستان که در نیمه جنوبی کشور حضوری سنگین داشت، انجام شد. این تلاش‌ها به ویژه در مقابل تجار روسیه که پیوند تجاری مستحکم‌تری با نیمه شمالی کشور و پایتخت برقرار کرده بودند معنی‌دار بود. در نتیجه در اواخر قرن نوزدهم همراه با رشد تجارت خارجی ایران و رایج شدن کشتی‌های بخار در حمل و نقل دریایی در خلیج فارس و نیاز به رویارویی با نفوذ روسیه، بریتانیا توجه خود را به رود کارون و کشتی‌رانی در آن معطوف کرد. از این رو بود که در سال ۱۸۷۱ میلادی شرکتی در بوشهر تحت عنوان شرکت «گری، پل و کمپانی» تأسیس و کوشش کرد از طریق مراجع قدرت در انگلیس، امتیاز یک سرویس کشتی‌رانی را در کارون بین خرمشهر و شوشتر به دست آورد. پیش‌بینی شده بود که این سرویس بتواند مدت زمان مسافرت بین ساحل خلیج فارس تا اصفهان را از سی و پنج روز به ده روز کاهش دهد.^۳ هر چند این قرارداد به دلایلی سرانجام صورت تحقق به خود نگرفت لیکن کوشش‌های سرمایه‌گذاران انگلیسی در سال‌های بعد سبب شد تا شرکت‌های مختلفی در رود کارون بین خرمشهر (محمره) - اهواز - شوشتر تأسیس شوند.^۴

لازم است یادآوری کنیم که در ارتباط با راه‌اندازی این خطوط و برنامه‌ریزی در خصوص آن، دولت عثمانی سخت معترض آن بود. زیرا با راه‌اندازی مسیرهای جدید حمل و نقل کالا در درون خاک خوزستان و ایران، بخشی از تجارت بصره و بغداد به راه جدید یعنی محمره (خرمشهر) - اهواز - شوشتر - اصفهان انتقال می‌یافت و در نتیجه درآمدهای گمرکی این کالاها به جای دولت عثمانی نصیب ایران می‌شد.^۵

با این حال بنادر خوزستان هنوز به دلیل نقش محلی خود و فاصله‌اش با بازار اصلی تقاضا یعنی پایتخت ایران (تهران) و ناامنی‌های مسیر حمل و نقل از خوزستان تا تهران، اهمیت چندانی نداشت. مهم‌ترین

۱- چارلز عیسوی (۱۳۶۲)، تاریخ اقتصادی ایران در دوره قاجاریه، ترجمه یعقوب آژند، نشر گستره، ص ۲۵۹

۲- نک: کاوه احسانی، تجدد و مهندسی اجتماعی در شرکت شهرک‌های خوزستان؛ نگاهی به تجربه آبادان و مسجد سلیمان، مجله گفتگو، شماره

۲۵ سال ۱۳۷۸

۳- همان، صص ۲۵۹-۲۶۱

۴- همان، صص ۲۵۹-۲۶۱

۵- نک: کرزن، ص ۴۱۰

بندر خوزستان در اواخر قرن نوزدهم شهر بندری محمره (خرمشهر بعدی) بود. در سال ۱۸۹۰ میلادی، یک بیماری شدید در شهر اصلی بندری خوزستان یعنی محمره یا خرمشهر اتفاق افتاد که ضمن تلفات بسیار، برای سال‌ها شهر را از فعالیت باز داشت. کرزن که یک سال بعد یعنی در سال ۱۸۹۱ در این شهر بوده، شهر را به ویرانه‌ای تشبیه کرده و از قول اهالی نقل می‌کند که حدود ۴۰ درصد جمعیت این شهر در اثر وبا جان خود را از دست داده است. او جمعیت شهر را به هنگام بازدید خود پس از این بیماری تنها حدود ۲ هزار نفر اعلام کرده است. به عبارت دیگر اگر حتی تلفات ۴۰ درصد جمعیت شهر را بپذیریم، باز هم جمعیت شهر پیش از وبای سال ۱۸۹۰ میلادی تنها اندکی بیشتر از ۳ هزار نفر بوده است. بدین ترتیب در آستانه قرن بیستم و در آستانه تحول مهم اقتصادی یعنی استخراج نفت در این منطقه حتی پس از ایجاد خطوط کشتی‌رانی مسیر محمره-اهواز-شوشتر و افزایش ترانزیت کالاهای تجاری، مهمترین بندر تجاری خوزستان تنها اندکی بیشتر از ۳ هزار نفر جمعیت داشت. با این حال بنا به گزارش سوبوتسینسکی در سال ۱۹۱۳ یعنی پنج سال پس از اکتشاف نفت در مسجد سلیمان، شهر خرمشهر به بندری پرتحرک تبدیل شد و از سال ۱۹۰۹ به عنوان بندر وارداتی شرکت نفت ایران و انگلیس نقش مبادی ورودی این منطقه را به عهده گرفت و به گفته او ۱۰ هزار نفر جمعیت در سال ۱۹۱۳ در خود جای داده بود که در مقیاس زمانه شهری مهم تلقی می‌شد.^۱ در همین رابطه چارلز عیسوی کل واردات ایران از طریق مرزهای گمرکی در سال ۱۹۰۹-۱۹۱۰ میلادی را ۲۱۷ هزار تن و سهم گمرک بندر محمره و گمرک اهواز را به ترتیب ۱۹ و ۳ هزار تن (در مجموع ۱۰۰۱ درصد کل واردات ایران) ذکر کرده و متذکر شده است که از این مقدار واردات، سهم واردات شرکت نفت ایران و انگلیس از بندر محمره (خرمشهر) حدود ۹ هزار تن و از گمرک اهواز ۱،۷۰۰ تن بوده است. به عبارت دیگر در مجموع نیمی از واردات این بنادر به شرکت ایران و انگلیس تعلق داشت. صادرات این دو مبادی ورودی بسیار کمتر و فقط به ترتیب ۶ و ۱ هزار تن بود.^۲ در جدول ۱-۲ جمعیت شهرهای مهم استان خوزستان در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم از منابع گوناگون جمع‌آوری و ارائه شده است. از نکات جالب آمارهای این جدول، جمعیت شهر اهواز است که بنا به نوشته کرزن در سال ۱۸۹۱ میلادی فقط ۷۰۰ نفر ثبت شده است.

تحول تقسیمات کشوری در استان خوزستان

برای ایران در دوران معاصر، اولین تقسیم‌بندی اداری کشور پس از انقلاب مشروطیت و در اولین دوره‌ی مجلس شورای ملی ایران رقم خورد. در قانون مصوب ۱۴ ذیقعه ۱۳۲۵ (۱۲۸۶ خورشیدی) قانون

۱- به نقل از چارلز عیسوی، ۱۳۶۲، پیشین، ص ۴۰

۲- چارلز عیسوی (۱۳۶۲)، تاریخ اقتصادی دوره قاجاریه، ص ۱۱۳

«تشکیل ایالات و ولایات و دستورالعمل حکام» به تصویب رسید که در ماده‌ی ۱ آن آمده است: «مملکت محروسه ایران برای تسهیل در امور سیاسی به ایالات و ولایات منقسم می‌شود». در ماده‌ی ۲ همین قانون، ضمن تعریف ایالات و ولایات، تعداد ایالت‌ها را بدین صورت معرفی می‌نماید: «ایالت قسمتی از مملکت است که دارای حکومت مرکزی و ولایات حاکم‌نشین جزء است و فعلاً منحصر به چهار ایالت است: آذربایجان، کرمان و بلوچستان، فارس و خراسان». در ماده‌ی ۳ همین قانون ولایت نیز تعریف شده است: «ولایت قسمتی از مملکت است که دارای یک شهر حاکم‌نشین و توابع باشد اعم اینکه حکومت آن تابع پایتخت یا تابع مرکز ایالتی باشد»^۱.

جدول ۱-۲- شهرهای مهم استان خوزستان در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم

شهر	سال	جمعیت (نفر)	منبع آمار	ملاحظات
شوشتر	۱۸۴۲	۸,۰۰۰	جرج‌ن. کرزن، کتاب ایران و مسئله ایران	در گزارش تامسون در کتاب تاریخ اقتصادی دوره قاجاریه از ۳۵ شهر مهم ایران که آمار جمعیتی آن‌ها ذکر شده، به جز شوشتر نامی از دیگر شهرهای منطقه از جمله از اهواز برده نشده است (ص ۴۰).
	۱۸۶۸	۲۵,۰۰۰	گزارش تامسون به نقل از چارلز عیسوی، تاریخ اقتصادی ایران (دوره قاجاریه)	کرزن به نقل از راولسون در سال ۱۸۳۶ جمعیت شهر شوشتر را ۱۵ هزار نفر، به نقل از «دولو» در سال ۱۸۴۱ جمعیت این شهر را ۴ تا ۵ هزار نفر و به نقل از «لیارد» در سال ۱۸۴۲ جمعیت شهر شوشتر را ۱۰ هزار نفر ذکر کرده است. کرزن که خود در سال ۱۸۹۱ در این شهر بوده برآوردی از جمعیت شهر به دست نداده است (ص ۴۴۲).
	۱۹۱۳	۱۰,۰۰۰	گزارش سوبوتسینسکی به نقل از چارلز عیسوی	در گزارش سوبوتسینسکی از جمعیت ۲۰ شهر مهم ایران در این سال به جز شهر شوشتر و محمره، از شهر دیگری در خوزستان نامی برده نشده است (ص ۴۰).

ادامه جدول ۱-۲- شهرهای مهم استان خوزستان در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم

شهر	سال	جمعیت (نفر)	منبع آمار	ملاحظات
محمرة	۱۸۹۱	۲,۰۰۰	جرج.ن.کرزن، کتاب ایران و مسئله ایران	کرزن هنگامی که در سال ۱۸۹۱ وارد این شهر شده یک سال از وبای شدید شهر می‌گذشت و او به نقل از مردم محلی گفته است که حدود ۴۰ درصد مردم شهر در اثر این بیماری جان خود را از دست داده بودند (۴۱۰).
	۱۹۱۳	۱۰,۰۰۰	گزارش سوبوتسینسکی به نقل از چارلز عیسوی	طبق گزارش سوبوتسینسکی محمره از سال ۱۹۰۹ به عنوان بندر وارداتی و صادراتی شرکت نفت ایران و انگلیس ایفای نقش می‌کرد (ص ۴۰).
دزفول	۱۸۶۸	۱۵,۰۰۰	گزارش تامسون به نقل از چارلز عیسوی	-----
اهواز	۱۸۹۱	۷۰۰	جرج.ن.کرزن، کتاب ایران و مسئله ایران	کرزن همه جا در کتابش از اهواز با عنوان قریه اهواز نام می‌برد. او می‌نویسد که «از زمانی که در اکتبر ۱۸۸۸ [مهر ۱۲۶۷ خورشیدی] کارون برای کشتی‌رانی تجاری خارجی افتتاح شده است، قرارگاه کوچک دیگری (در نزدیکی اهواز به نام) بندر ناصری به افتخار ناصرالدین شاه در برجستگی مشرف به رودخانه پایین‌تر از شرشره‌ها [آبشار] تأسیس گردیده است» (۴۲۷).

مأخذ: مشخصات کامل منابع در زیرنویس صفحات پیشین ذکر شده است.

هر چند در این ماده تعریف روشنی از ولایات و رابطه تقسیماتی و اداری آن با ایالت نمی‌شود لیکن با توجه به مفاهیم موجود در مفاد ۲ و ۳ می‌توان دریافت که چهار ایالت پیش گفته دارای محدوده‌های کاملاً مستقل از ولایات بودند و ثانیاً، ولایات نیز به دو صورت در سلسله مراتب اداری جای گرفته بودند. بدین معنی که یا تابع ایالات چهارگانه و مرکز ایالتی و یا مستقیماً تحت اداره‌ی پایتخت بودند. ایالات چهارگانه دارای حکومت مرکزی به مرکزیت مرکز ایالت بودند در حالی که ولایات تنها یک حاکم‌نشین در مرکز ولایت داشتند. در هر حال «گرچه در این قانون نامی از ولایات و تعداد آن‌ها برده نشده است ولی در عمل ۱۲ ولایت به شرح زیر وجود داشت که در خارج از ایالات چهارگانه واقع شده بودند: استرآباد، مازندران، گیلان، زنجان، لرستان، کردستان، کرمانشاه، همدان، اصفهان، یزد، عراق و

خوزستان»^۱. چنان‌که پیداست استان خوزستان امروزی در این تقسیمات جزو ولایات دوازده‌گانه محسوب می‌شد.

البته سال‌ها بعد «بر عده ایالات افزوده شد و مثلاً در سال ۱۳۴۱ هجری قمری [۱۳۰۲ خورشیدی] مملکت ایران به هشت ایالت بزرگ و کوچک و چندین ولایت منقسم شد. هر ولایت مشتمل بر چند بلوک و هر بلوک مشتمل بر چند محال بود. ایالات مذکور عبارت بودند از: ۱- آذربایجان، ۲- گیلان، ۳- مازندران، ۴- استرآباد، ۵- خراسان که ولایت شرقی قاینات، قهستان و سیستان از توابع آن بود، ۶- ایالت کرمان که بلوچستان، مکران و بنادر بحر عمان از مضافات آن بود، ۷- فارس که لارستان، کهگیلویه و بنادر و جزایر خلیج فارس از توابع آن بود، ۸- خوزستان. ولایات دیگر شامل ولایات غربی لرستان، کرمانشاهان و ولایات مرکزی (که ناحیه وسیع عراق عجم را تشکیل می‌دادند) می‌شد»^۲. بدین ترتیب در تقسیم بندی سال ۱۳۰۲ خورشیدی ولایت خوزستان به سطح ایالت ارتقاء یافته بود.

مدیران واحدهای تقسیمات کشوری نیز در قانون ایالات و ولایات تعریف شده بودند. حکام ایالات را فرمانفرما یا والی می‌گفتند که به موجب فرمان شاه و تصویب وزارت داخله به سمت حکومت منصوب می‌شد. ولایت را حاکم و بلوک و دهات را به ترتیب نایب الحکومه و کدخدا اداره می‌کرد.^۳

اما در آبان سال ۱۳۱۶ خورشیدی قانونی تحت عنوان «قانون تقسیمات کشوری و وظایف فرمانروایان و بخش‌داران» به تصویب رسید که برای نخستین بار مفاهیم و واژه‌های جدیدی وارد تقسیمات کشوری ایران شد که تا امروز به قوت خود باقی مانده است. در ماده‌ی ۱ این قانون آمده بود: «کشور ایران مطابق نقشه و صورت ضمیمه به شش استان و پنجاه شهرستان تقسیم می‌شود. هر استان مرکب از چند شهرستان و هر شهرستان مرکب از چند بخش و هر بخش مرکب از چند دهستان و هر دهستان مرکب از چند قصبه خواهد بود»^۴.

پیداست که در پرتو باستان‌گرایی زمانه، نام‌گذاری واحدهای تقسیمات کشوری از تقسیمات اداری دوره ساسانیان بی‌تأثیر نبوده است. بر اساس ماده‌ی ۲ این قانون، ایران به ۶ استان و ۵۰ شهرستان تقسیم شده بود. استان‌ها در این قانون با نام‌های کلی شمال غرب، غرب، شمال، جنوب، شمال شرق نامیده می‌شدند و تنها استان ششم بود که به نام مکران نام آن در قانون ذکر شده بود. در این قانون مقرر شده بود که محدوده‌ی جغرافیایی تقسیمات بخش در آینده با «رعایت عده سکنه و مساحت و وضعیات طبیعی بخش‌ها» مشخص می‌شود.

۱- تقسیمات کشوری ایران، جاوید شیرازی و دیگران، انتشارات پرسمان ۱۳۸۲

۲- جاوید شیرازی و دیگران

۳- همان

۴- مجموعه قوانین سال ۱۳۱۶، نشریه روزنامه رسمی کشور، وزارت دادگستری

با تصویب این قانون برای نخستین بار نام و وظایف مدیران واحدهای تقسیمات کشوری نیز تغییر کرد و در آن استان به وسیله استاندار، شهرستان به وسیله فرماندار، بخش به وسیله بخشدار، دهستان توسط دهدار و ده را کدخدا اداره می‌کرد.^۱

اما تنها دو ماه از تصویب این قانون نگذشته بود که قانون «اصلاح قانون تقسیمات کشور» در نوزدهم دی ماه ۱۳۱۶ موجب تغییراتی در قانون تقسیمات آبان ماه ۱۳۱۶ شد و در آن به جای شش استان تعداد ده استان معرفی شده بود. در ماده‌ی ۱ قانون جدید، استان‌ها با شماره مشخص و عیناً تکرار شده بود: «کشور ایران مطابق نقشه و صورت ضمیمه به ده استان و ۴۹ شهرستان تقسیم می‌شود. هر استان مرکب از چند شهرستان و هر شهرستان مرکب از چند بخش و هر بخش مرکب از چند دهستان و هر دهستان مرکب از چند قصبه و ده خواهد بود». در قانون اصلاحی جدید نوزدهم دی ماه ۱۳۱۶، محدوده‌ی استان امروزی خوزستان در استان ششم و هفتم قرار می‌گرفت. بدین ترتیب که از استان ششم دو شهرستان اهواز و خرمشهر و از استان هفتم شهرستان بهبهان مجموعاً در محدوده امروزی خوزستان قرار می‌گرفتند.^۲

به عبارت دیگر محدوده استان امروزی خوزستان شامل دو شهرستان اهواز و خرمشهر از استان ششم و شهرستان بهبهان از استان هفتم را در بر می‌گرفت. در جدول ۲-۲ تقسیمات شهرستانی اهواز، خرمشهر و بهبهان از استان‌های ششم و هفتم از مصوبه دی ماه ۱۳۱۶ خورشیدی به تفکیک بخش ارائه شده است.

جدول ۲-۲- تقسیمات شهرستانی و بخشی استان‌های ششم و هفتم در محدوده خوزستان
در دی ماه ۱۳۱۶ خورشیدی

استان	شهرستان	بخش‌های تابعه
ششم	اهواز	اهواز- شوشتر- دزفول- مسجد سلیمان- طوف سفید- رامهرمز- سوسنگرد- بستان- ایذه- قلعه زراس- ده ده- جاپکی
ششم	خرمشهر	خرمشهر- آبادان- قصبه- شادگان- هندیجان
هفتم	بهبهان	بهبهان- تل خسرو

مأخذ: مجموعه قوانین سال ۱۳۱۶، وزارت دادگستری، ناشر روزنامه رسمی کشور، ص ۸۸

بدین ترتیب اولین تقسیمات کشوری نوین بر مبنای واحدهای جدید طی دو مرحله در سال ۱۳۱۶ خورشیدی تصویب و به مورد اجرا گذاشته شد.

با توجه به نقشه‌ای که در فرهنگ جغرافیایی ایران (به کوشش رزم‌آرا) در اواخر دهه ۱۳۲۰ خورشیدی تهیه شده، می‌توان گفت که تا سال ۱۳۲۹ تغییراتی در محدوده استان ششم پدید آمد و شهرستان‌های جدید دزفول، شوشتر، آبادان و دشت میشان در محدوده استان تشکیل شد و شهرستان بهبهان نیز از

۱- همان

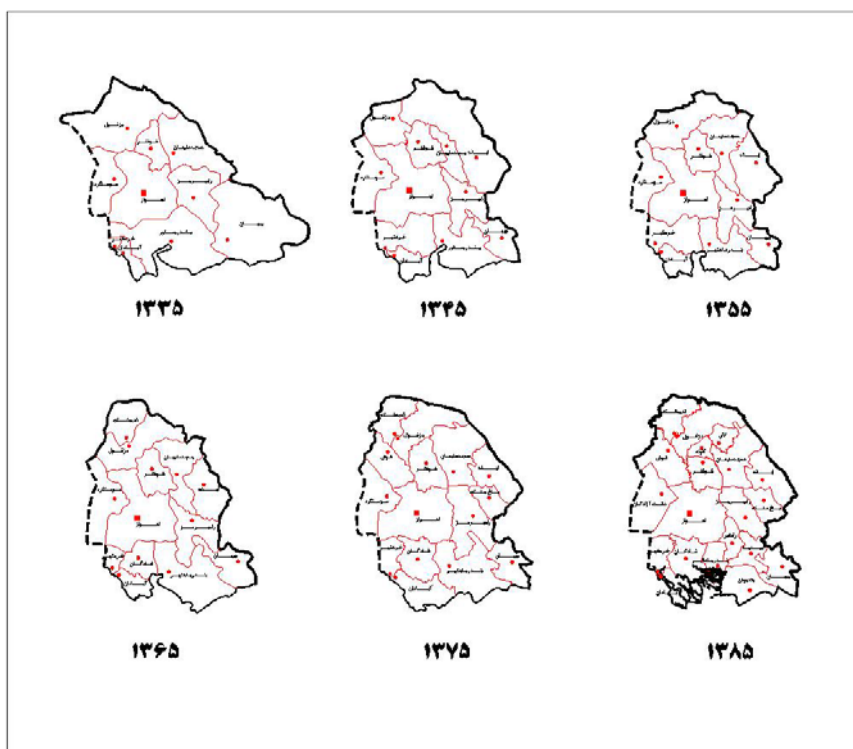
۲- استان ششم شامل شهرستان‌های خرم آباد، اهواز، خرمشهر و گلپایگان و استان هفتم شامل بهبهان، شیراز، بوشهر، فسا، آباده و لار بود.

استان هفتم به استان ششم یعنی خوزستان منتقل شد (نقشه ۲-۲).

نقشه ۲-۲- شهرستان‌های استان ششم در سال ۱۳۲۹ خورشیدی. چنان‌که پیداست در این زمان شهرستان بهبهان از استان هفتم به استان ششم انتقال یافته و در محدوده استان خوزستان امروزی که آن زمان استان ششم نامیده می‌شد قرار گرفته است. سه شهرستان خرم‌آباد، بروجرود و گلیاگان که امروزه جزو استان‌های لرستان و اصفهان محسوب می‌شوند نیز در این سال هنوز در استان ششم واقع شده بود (مأخذ: فرهنگ جغرافیایی ایران، جلد ششم، انتشارات سازمان جغرافیایی کشور ۱۳۵۵).

از سال ۱۳۳۵ خورشیدی یعنی از تاریخ اولین سرشماری عمومی نفوس و مسکن در ایران تا سال ۱۳۹۰ یعنی آخرین سرشماری در ایران، تغییرات تقسیمات کشوری خوزستان در جهت افزایش واحدهای تقسیمات کشوری تغییرات بسیار پذیرفته و از ۱۰ شهرستان در سال ۱۳۳۵ به ۲۴ شهرستان در سال ۱۳۹۰ افزایش یافته است. در نقشه ۲-۳ این تغییرات تا سال ۱۳۸۵ به صورت شهرستانی نمایانده شده است. اما در جدول ۳-۲ تقسیم شهرستان‌های قدیمی به شهرستان‌های جدید از سال ۱۳۵۵ تا سال ۱۳۹۲ نشان داده شده است. در سال ۱۳۹۲ تعداد شهرستان‌های استان به ۲۷ شهرستان رسیده است.

نقشه ۲-۳- تحول تقسیمات کشوری استان خوزستان در سال‌های مختلف تا ۱۳۸۵

جدول ۲-۳- تحول تقسیم شهرستان‌های استان خوزستان طی پنج دوره سرشماری اخیر

۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۲ (۲۷ شهرستان)
آبادان	آبادان	آبادان	آبادان	آبادان
خرمشهر	خرمشهر- شادگان	خرمشهر- شادگان	خرمشهر- شادگان	خرمشهر- شادگان
اهواز	اهواز	اهواز	اهواز	اهواز- باوی- حمیدیه- کارون
ماهشهر	ماهشهر	ماهشهر	ماهشهر- هندیجان- امیدیه	ماهشهر- هندیجان- امیدیه
دشت آزادگان	دشت آزادگان	دشت آزادگان	دشت آزادگان	دشت آزادگان- هویزه
بهبهان	بهبهان	بهبهان	بهبهان	بهبهان- آغاچاری
رامهرمز	رامهرمز	رامهرمز	رامهرمز- رامشیر	رامهرمز- رامشیر- هفتگل
ایذه	ایذه	ایذه- باغملک	ایذه- باغملک	ایذه- باغملک
مسجد سلیمان	مسجد سلیمان	مسجد سلیمان	مسجد سلیمان- لالی	مسجد سلیمان- لالی- اندیکا
شوشتر	شوشتر	شوشتر	شوشتر- گتوند	شوشتر- گتوند
دزفول	دزفول- اندیمشک	دزفول- اندیمشک- شوش	دزفول- اندیمشک- شوش	دزفول- اندیمشک- شوش

مأخذ: سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن کشور، مرکز آمار ایران

در طول چهار سال اخیر تعداد شهرستان‌ها از ۱۱ شهرستان به ۲۷ شهرستان افزایش یافته است. به عنوان مثال شهرستان مسجد سلیمان در سال ۱۳۵۵ به دو شهرستان مسجد سلیمان و لالی در سال ۱۳۸۵ و به سه شهرستان مسجد سلیمان - لالی و اندیکا در سال ۱۳۹۰ تغییر یافته است. در نقشه ۲-۴ آخرین تقسیمات شهرستانی استان خوزستان در تابستان سال ۱۳۹۲ از دفتر تقسیمات کشوری وزارت کشور اخذ و نمایانده شده است.

نقشه ۴-۲- آخرین تقسیمات شهرستانی استان خوزستان در بهار سال ۱۳۹۲

۲-۱-۱- توصیف عناصر نظام سکونتگاهی (انواع سکونتگاه‌ها)

شهرهای استان از نظر اندازه و سلسله مراتب شهری چگونه توزیع شده‌اند؟ ساختار فضایی شهرها و ارتباط آن با شرایط طبیعی و جغرافیایی چگونه است؟ توزیع اندازه و سلسله مراتب روستاها در استان چگونه است؟ نحوه استقرار روستا در ارتباط با شرایط و ویژگی‌های طبیعی چه وضعی دارد؟ فعالیت‌های صنعتی، معدنی و کشاورزی چگونه بر ساختار سکونتگاهی تأثیر گذاشته است؟ پاسخ به این پرسش‌ها موضوع بحث‌هایی است که در پی می‌آید.

۲-۱-۱-۱- شهرها

شهر به مثابه قانون اصلی فعالیت‌های دنیای مدرن تا سرشماری ۱۳۶۵ در ایران به نقطه‌ای گفته می‌شد که بالاتر از پنج هزار نفر جمعیت داشت و یا با هر تعداد جمعیت، مرکز شهرستان محسوب می‌شد. این تعریف بنا به تدوین و تصویب قانون تعاریف و ضوابط تقسیمات کشوری سال ۱۳۶۲ تغییر کرد و در آن داشتن حداقل ۱۰ هزار نفر جمعیت مبنای شهر بودن قرار گرفت.^۱ در آیین‌نامه این قانون نیز تأسیس شهرداری منوط به آستانه‌ی ۱۰ هزار نفر جمعیت شد. در نتیجه از سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۶۵ تنها داشتن شهرداری ملاک عمل قرار گرفت. به عبارت دیگر از این تاریخ هر مرکز جمعیتی در کشور که در آن شهرداری تأسیس شده باشد صرف نظر از اندازه جمعیت، شهر نامیده می‌شود. در همین حال به رغم تأکیدی که در قانون آمده، حداقل آستانه جمعیتی ۱۰ هزار نفر در قانون تعاریف تقسیمات کشوری هیچ‌گاه ملاک عمل برای تأسیس شهرداری محسوب نشد. در نتیجه در حالی که سرشماری به عنوان اصلی‌ترین منبع آماری تنها ملاک داشتن شهرداری با هر اندازه جمعیت را به عنوان سکونتگاه شهری به حساب می‌آورد، ماده‌ی ۴ قانون تعاریف و ضوابط تقسیمات کشوری پایه جمعیتی ۱۰ هزار نفر و آیین‌نامه مربوطه نیز تأسیس شهرداری در نقاط بالای ۱۰ هزار نفر را مبنای عمل قرار می‌داد.^۲ به عنوان مثال در تبصره‌ی ماده‌ی ۶ آیین‌نامه‌ی این قانون آمده بود که براساس مفاد قانون: «در نقاطی که شهر شناخته می‌شود، شهرداری تأسیس می‌گردد». پیداست که آستانه‌ی جمعیتی تعیین شده در این قانون بسیار روشن و تخطی از آن برای مجری چندان آسان نبوده است. به عبارت دیگر نقطه‌ی جمعیتی بر مبنای ماده‌ی ۴ قانون تقسیمات کشوری از نظر تعداد جمعیت باید به آستانه‌ی ۱۰ هزار نفر (مطابق ارقام مندرج در آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن) برسد تا پس از کسب دیگر ویژگی‌ها بتواند به شهر تبدیل شده و در آن شهرداری تأسیس و نام شهر بگیرد. با توجه به آستانه

۱- نک: قانون تعاریف و ضوابط تقسیمات کشوری، مجموعه قوانین سال ۱۳۶۲، ناشر، نشریه روزنامه رسمی جمهوری اسلامی ایران
۲- در سال‌های اخیر برای تبدیل نقاط روستایی به شهر دو مصوبه تعیین‌کننده بوده است. مصوبه نخست به تبصره ۱۳ قانون بودجه سال ۱۳۸۶ بر می‌گردد که در سال‌های بعد نیز تکرار شده است.

جمعیتی این قانون برای تأسیس شهرداری، پیدا بود که برای وزارت کشور محدودیت‌هایی بوجود آید. از این رو در سال‌های بعد الحاقیه‌هایی به این قانون اضافه شد. یکی از این الحاقیه‌ها در سال ۱۳۷۱ تصویب شد و عنوان دقیق آن عبارت بود: «قانون ایجاد ۷۷ واحد دهستان فاقد حد نصاب جمعیتی مذکور در قانون تعاریف و ضوابط تقسیمات کشوری و الحاق یک تبصره به ماده‌ی ۴ قانون مذکور» (تأکید از ماست). در این مصوبه ضوابط جدیدی برای ایجاد شهرداری و تبدیل روستا به شهر وضع شد و چنان که آمد در تبصره‌ی ۵ این الحاقیه، مراکز بخش‌ها با هر تعداد جمعیت می‌توانند به شهر تبدیل شوند. در همین مصوبه همچنین روستاهایی که مراکز بخش محسوب نمی‌شوند نیز می‌توانند چنانچه از ۴ هزار نفر بیشتر جمعیت داشته و در پهنه‌ای واقع شوند که تراکم روستایی جمعیت در محدوده‌ی بخش متناسب با قانون باشند به شهر تبدیل شده و شهرداری در آن احداث گردد. بر اساس مصوبه‌ی هیئت وزیران تراکم‌های روستایی (بدون احتساب جمعیت شهری هر بخش) مورد نظر در الحاقیه فوق‌الذکر به شرح زیر تعریف شده است:

«- تراکم زیاد محدوده‌ای است که در هر کیلومتر مربع آن بیش از ۳۰ نفر زندگی می‌کند.

- تراکم متوسط محدوده‌ای است که در هر کیلومتر مربع آن بین ۷ تا ۳۰ نفر زندگی می‌کند.

- تراکم کم محدوده‌ای است که در هر کیلومتر مربع آن کمتر از ۷ نفر زندگی می‌کند».

در جدیدترین مصوبه همچنین دولت طی بند (د) مصوبه‌ی شماره‌ی ۱۵۸۸۰۲ ات ۳۸۸۵۴ مورخ ۱۳۸۶/۱۰/۱ به وزرای عضو کمیسیون سیاسی- دفاعی اختیار داده است که بنا به تشخیص کمیسیون، اصلاحاتی در تقسیمات کشوری (به استثناء شهرستان) انجام دهند. عین اختیارات کمیسیون در بند (د) مصوبه‌ی فوق برای تغییرات و اصلاحات در تقسیمات کشوری بدین شرح آمده است: «د- اصلاحات تقسیمات کشوری موضوع ماده (۱۳) قانون تقسیمات کشوری- مصوب ۱۳۶۲- به استثنای ایجاد شهرستان جدید». به عبارت دیگر در این مصوبه به وزرای کمیسیون سیاسی- دفاعی اختیار داده می‌شود که در اصلاحات سطوح تقسیمات کشوری زیر واحد شهرستان یعنی بخش، دهستان و شهر جدید تصمیم‌گیری نمایند. در همین مصوبه گفته شده است که: «ملاک تصمیم‌گیری در خصوص اختیارات یاد شده موافقت اکثریت وزرای عضو کمیسیون مذکور می‌باشد و مصوبات آن در صورت تأیید رئیس جمهور با رعایت ماده (۱۹) آیین‌نامه داخلی هیئت دولت قابل صدور خواهد بود». در واقع در سال‌های اخیر در تمام مواردی که اصلاحات در تقسیمات کشوری زیر شهرستان (بخش، دهستان و شهر) انجام شده، در چارچوب اختیاراتی است که طی مصوبه فوق به این کمیسیون اعطاء شده است.

در آخرین مصوبه قانونی نیز که در اواخر سال ۱۳۸۹ به تصویب مجلس و شورای نگهبان رسیده و توسط رئیس جمهور ابلاغ شده، تعیین مراکز بخش‌ها به عنوان شهر با هر تعداد جمعیت و مبنا قرار دادن آستانه ۳,۵۰۰ نفر برای تبدیل روستاها به شهر می‌باشد. در این قانون که با نام «قانون اصلاح موادی از قانون تعاریف و ضوابط تقسیمات کشور مصوب ۱۳۶۲» نامیده شده و در جلسه علنی مورخ ۱۳۸۹/۱۲/۴ مجلس شورای اسلامی تصویب و در تاریخ ۱۳۸۹/۱۲/۱۱ به تأیید شورای نگهبان رسیده و طی نامه شماره ۲۸۹/۸۴۸۷۴ مورخ ۱۳۸۹/۱۲/۱۷ مجلس شورای اسلامی جهت ابلاغ برای رئیس جمهور ارسال شده، آمده است که «ماده ۱ تبصره (۵) ماده (۴) قانون تعاریف و ضوابط تقسیمات کشوری مصوب ۱۳۶۲/۴/۱۵ و اصلاحات بعدی آن به شرح ذیل اصلاح می‌شود:

تبصره ۵ - روستاهای مرکز بخش با هر جمعیتی و روستاهای واجد شرایط چنانچه دارای ۳,۵۰۰ نفر جمعیت باشند، شهر شناخته می‌شوند».

در بررسی حاضر هدف مطالعه تغییرات اندازه‌های شهری در استان خوزستان است. از این رو با توجه به قاعده‌مند نبودن تعریف شهر در ایران به ویژه از نظر اندازه جمعیتی که در اینجا توزیع آن مورد بحث و بررسی خواهد بود، به نظر می‌رسد برگزیدن آستانه معین جمعیتی برای ارزیابی توزیع اندازه و مکان نقاطی که می‌توانند با حداقل معیار جمعیتی (۵ هزار نفر و بیشتر) یک نقطه شهری به حساب آیند، ناگزیر خواهد بود. بدین ترتیب در این مطالعه ضمن بررسی اندازه‌های شهری در استان خوزستان بر اساس تعاریف سرشماری‌ها، همچنین نقاطی که جمعیتی برابر یا بالاتر از ۵ هزار نفر دارند نیز به عنوان شهر و صرفاً برای برآزش رتبه و اندازه شهرها و تغییرات آن در طول سرشماری‌ها مورد توجه خواهد بود. چرا که بررسی تغییرات رتبه-اندازه تنها با اتکا به اندازه سکونتگاه‌ها در یک قلمرو جغرافیایی معنی‌دار است. بنابراین نخست نقاطی که در طول سرشماری‌ها، جمعیتی برابر یا بالاتر از ۵ هزار نفر داشته‌اند را به عنوان نقطه شهری مورد بررسی قرار داده‌ایم و سپس تعریف شهر بر پایه سرشماری عمومی نفوس و مسکن مبنای بررسی بوده است.

۲-۱-۱-۱-۱-۲- توزیع شهرهای استان بر حسب رتبه-اندازه

قاعده رتبه-اندازه برای برآزش توزیع اندازه‌های سکونتگاه‌های یک منطقه مورد استفاده قرار می‌گیرد. بنابراین صرف‌نظر از اینکه چه تعریفی از شهر در یک منطقه وجود داشته باشد (به ویژه با توجه به مباحثی که از نظر تغییرات تعریف شهر در ایران در بالا ارائه شد)، در این تکنیک کوشش می‌شود توزیع اندازه‌های سکونتگاه‌ها در یک منطقه مورد تجزیه و تحلیل و ارزیابی قرار گیرد. از این رو برای در نظر داشتن تمام نقاط جمعیتی با تعریف یکسان، نقاط جمعیتی روستایی و شهری بالای ۵ هزار نفر در مدل رتبه-اندازه مورد استفاده قرار گرفته است. در واقع در این بررسی صرف‌نظر از این که تعاریف قراردادی

درباره شهر چیست، بررسی اندازه واقعی نقاط جمعیتی در سطح استان مبنای تحلیل بوده است. برای این کار نخست تمام نقاطی جمعیتی صرف نظر از تعریف شهر و تنها بر مبنای اندازه جمعیتی سکونتگاه و با استفاده از آستانه ۵ هزار نفر و بیشتر در طول سرشماری‌های کشور از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ شناسایی شده‌اند. از این رو ابتدا نقاطی که روستا محسوب می‌شدند و به ویژه پس از سرشماری سال ۱۳۶۵ تعدادی از آن‌ها به رغم داشتن جمعیتی بالای ۵ هزار نفر جزو نقاط روستایی محسوب شده‌اند، در استان خوزستان شناسایی شده‌اند.

شناسایی نقاط روستایی بالای ۵ هزار نفر

چنان‌که پیش‌تر گفته شد بعد از سرشماری سال ۱۳۶۵ به جای آستانه جمعیتی سکونتگاه‌ها، داشتن شهرداری مبنای تعریف شهر و شهرنشینی بوده است لیکن تا سرشماری سال ۱۳۵۵ و از جمله در همین سال بر طبق آمار سرشماری تمام نقاط جمعیتی بالای پنج هزار نفر به عنوان شهر به حساب آمده‌اند. از این رو تا سرشماری ۱۳۵۵ و از جمله در این سرشماری نقاط روستایی بالای ۵ هزار نفر وجود خارجی ندارند. زیرا چنان‌که گفته شد تا سال ۱۳۵۵ از این گونه نقاط جمعیتی هرچه هست با نام شهر ثبت شده‌اند. بدین ترتیب از آمارگیری سرشماری ۱۳۶۵ است که ما شاهد ظهور نقاط جمعیتی هستیم که بر خلاف دوره‌های قبلی به سبب عدم تأسیس شهرداری در آن‌ها، ضمن آن‌که از جمعیتی بالاتر از ۵ هزار نفر برخوردار بوده‌اند، شهر محسوب نشده و جزو آبادی‌ها و یا روستاهای کشور ثبت شده‌اند. از این رو به منظور یکسان کردن تعریف شهرنشینی در دوره‌های مورد بررسی و ارزیابی تحول و پویای شهرنشینی و اندازه‌های شهرها بر اساس تعریف یکسان، ناگزیر شناسایی نقاط بالای ۵ هزار نفر در استان خوزستان در دستور کار قرار گرفته است. چنان‌که در جدول ۲-۴ دیده می‌شود در استان خوزستان در سال ۱۳۶۵ تعداد ۲۳ روستای بالای ۵ هزار نفر جمعیت به ثبت رسیده است که مجموعاً در آن‌ها ۲۱۵,۵۰۸ نفر جمعیت زندگی می‌کردند.

جدول ۴-۲- روستاهای با جمعیت بالای ۵ هزار نفر در محدوده شهرستان‌های ۱۳۹۰ در سال ۱۳۶۵

شهرستان ۱۳۹۰	نام آبادی	جمعیت (نفر)	ملاحظات
اندیمشک	۱ - قلعه لور	۱۵,۴۸۰	در سال ۱۳۶۵ در استان خوزستان تعداد ۱۵ آبادی بین ۵ تا ۱۰ هزار نفر، تعداد ۷ آبادی بین ۱۰ تا ۲۰ هزار نفر و یک آبادی موسوم به شهرک طالقانی در شهرستان بندر ماهشهر نیز بالای ۲۰ هزار نفر جمعیت داشتند.
اهواز	۱- زرگان کرانه	۵,۵۳۵	
	۲ - شیبان	۱۰,۱۲۹	
	۳ - ملیحه هواشم	۵,۰۵۴	
	۴ - ملاثانی	۱۰,۷۴۹	
	۵ - ویس	۶,۹۴۳	
	۶ - درویش آباد	۸,۴۱۵	
	۷ - شریعتی یک	۹,۳۷۳	
	۸ - قلعه چنعان	۶,۲۸۷	
	۹ - کوت عبدالله	۶,۰۸۹	
	۱۰ - حمیدیه	۱۳,۳۱۴	
	۱۱- عین دو	۸,۱۷۳	
	۱۲- ملاشیه یک	۱۳,۰۱۷	
شوشتر	۱- کشت و صنعت کارون	۸,۰۱۶	
لالی	۱ - لالی	۱۰,۶۲۸	
بندر ماهشهر	۱ - شهرک شهید چمران	۱۹,۸۹۲	
	۲- شهرک طالقانی	۲۲,۷۹۲	
شوش	۱ - حاشیه شیخ خلف	۵,۳۲۹	
	۲ - کشت صنعت هفت تپه	۵,۳۴۹	
	۳- عمله تیمور	۵,۹۳۶	
دزفول	۱ - شهرک امام خمینی	۶,۵۰۳	
	۲ - شهرک آیت الله طالقانی	۶,۶۰۷	
	۳ - شهرک دکتر شریعتی	۵,۸۹۸	
استان	۲۳ آبادی	۲۱۵,۵۰۸	

مأخذ: سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۶۵، نشریه فرهنگ آبادی‌ها، مرکز آمار ایران

بر طبق بررسی‌ها در سال ۱۳۷۵ نیز تعداد ۲۸ نقطه جمعیتی وجود داشت که بالای ۵ هزار نفر جمعیت داشت لیکن فاقد شهرداری بود و بنابراین در زمره آبادی‌ها (روستاها) قرار می‌گرفت. از این تعداد ۲۰ آبادی بین ۵ تا ۱۰ هزار نفر، جمعیت ۷ آبادی بین ۱۰ تا ۲۰ هزار نفر و یک نقطه جمعیتی موسوم به شهرک طالقانی در شهرستان ماهشهر بالای ۲۰ هزار نفر جمعیت داشت (جدول ۴-۲).

جدول ۲-۵- روستاهای با جمعیت بالای ۵ هزار نفر در محدوده شهرستان‌های ۱۳۹۰ در سال ۱۳۷۵

شهرستان ۱۳۹۰	نام آبادی	جمعیت (نفر)	ملاحظات
آبادان	۱ - چوینده	۵,۳۵۷	در استان خوزستان در سال ۱۳۷۵ تعداد ۲۰ آبادی از ۲۸ آبادی بالای پنج هزار نفر جمعیتی بین ۵ تا ۱۰ هزار نفر داشتند، تعداد ۷ آبادی بین ۱۰ تا ۲۰ هزار نفر و یک آبادی (شهرک طالقانی بندر ماهشهر) نیز بالای ۲۰ هزار نفر جمعیت داشت.
اندیمشک	۱ - شهرک انصار	۵,۲۱۸	
اهواز	۱-زرگان کرانه	۶,۴۲۱	
	۲ - شیبان	۱۴,۱۱۸	
	۳ - ملیحه هواشم	۵,۷۲۲	
	۴- کوت عبدالله	۶,۳۵۴	
	۵ - ویس	۷,۴۷۰	
	۶ - قلعه چنعان	۷,۸۶۲	
	۷ - شریعتی یک	۱۵,۲۶۳	
	۸- عین دو	۱۱,۴۹۸	
	۹ - ملاشیه یک	۱۷,۵۱۸	
	۱۰- درویش آباد	۱۲,۱۹۳	
باغملک	۱- قلعه تل	۶,۵۷۴	
شوشتر	۱- شهرک شهید چمران	۵,۹۷۶	
	۲ - گاومیش آباد	۵,۰۹۴	
بندر ماهشهر	۱ - شهرک شهید چمران	۱۳,۹۱۳	
	۲ - شهرک طالقانی	۲۲,۹۸۱	
دزفول	۱ - شهرک امام خمینی	۸,۹۵۴	
	۲ - شهرک آیت اله طالقانی	۸,۵۹۴	
	۳ - شهرک دکتر شریعتی	۷,۰۹۸	
	۴ - مهمانشهر اشرف اصفهانی	۹,۷۵۰	
دشت آزادگان	۱ - ابوحمیظه	۵,۱۰۲	
رامشیر	۱ - پایگاه پنجم شکاری	۷,۱۵۲	
شوش	۱ - حر رباحی	۶,۸۷۷	
	۲- رشگشاوور	۷,۱۷۶	
	۳ - شرکت سهامی کاغذ سازی پارس	۷,۱۷۶	
	۴- شهرک سلمان فارسی	۶,۵۰۲	
	۵- عمله تیمور	۷,۷۹۵	
استان	۲۸ آبادی	۲۴۶,۳۵۱	

مأخذ: سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵، نشریه شناسنامه آبادی‌ها، مرکز آمار ایران

در سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵، هم تعداد آبادی‌های بالای ۵ هزار نفر کاهش یافت و از ۲۸ آبادی سال ۱۳۷۵ به ۲۴ آبادی رسید و هم جمعیت این آبادی‌ها اندکی کاسته شد و از ۲۴۶ هزار نفر به ۲۲۶ هزار نفر تقلیل یافت. دلیل احتمالاً این بوده است که تعدادی از آبادی‌ها در شهرهای نزدیک

خود ادغام شدند (مثل ملیحه هواشم در شهر اهواز) و برخی نیز به شهر تبدیل شدند (مثل تبدیل شهرک شهید چمران بندر ماهشهر به شهر چمران). در جدول ۲-۶ مشخصات آبادی‌های بالای ۵ هزار نفر در سرشماری سال ۱۳۸۵ نمایانده شده است.

جدول ۲-۶- روستاهای با جمعیت بالای ۵ هزار نفر در محدوده شهرستان‌های ۱۳۹۰ در سال ۱۳۸۵

شهرستان ۱۳۹۰	آبادی	جمعیت (نفر)	ملاحظات
آبادان	۱ - چوبیده	۶,۴۹۱	در استان خوزستان در سرشماری ۱۳۸۵ تعداد ۲۴ آبادی بالای ۵ هزار نفر وجود داشت که ۱۸ آبادی بین ۵ تا ۱۰ هزار نفر، تعداد ۴ آبادی بین ۱۰ تا ۲۰ هزار نفر و ۲ آبادی نیز بالای ۲۰ هزار نفر جمعیت داشت.
اهواز	۱- زرگان کرانه	۸,۹۴۰	
	۲ - درویش آباد	۱۳,۹۶۵	
	۳ - خزامی	۷,۸۳۳	
	۴ - کوت عبدالله	۸,۱۷۰	
	۵ - کوت نواصر	۵,۲۱۷	
	۶ - قلعه چنغان	۱۰,۳۶۳	
	۷ - شریعتی یک	۱۶,۵۱۸	
	۸ - عین دو	۱۴,۲۲۶	
	۹ - ملاشیه یک	۲۰,۸۸۷	
بندر ماهشهر	۱ - شهرک طالقانی	۲۵,۸۲۴	
	۲ - شهرک ممکو	۹,۷۴۹	
بهبهان	۱ - منصوریه	۵,۲۲۶	در استان خوزستان در سرشماری ۱۳۸۵ تعداد ۲۴ آبادی بالای ۵ هزار نفر وجود داشت که ۱۸ آبادی بین ۵ تا ۱۰ هزار نفر، تعداد ۴ آبادی بین ۱۰ تا ۲۰ هزار نفر و ۲ آبادی نیز بالای ۲۰ هزار نفر جمعیت داشت.
دزفول	۱ - شهرک حمزه	۵,۳۵۷	
دشت آزادگان	۱ - ابوحمیظه	۵,۲۴۹	
شوشتر	۱ - شهرک شهید شرافت	۹,۱۸۵	
	۲ - گاومیش آباد	۵,۶۸۸	
شوش	۱ - رشگشاوور	۸,۳۵۱	
	۲ - شهرک سلمان فارسی	۶,۴۱۸	
	۳ - عمله تیمور	۸,۴۹۳	
	۴ - کاغذسازی پارس	۵,۹۰۹	
گتوند	۱ - شهرک شهید چمران	۷,۳۵۹	
	۲ - ترکالکی	۵,۳۰۰	
	۳ - جنت مکان	۵,۸۹۳	
استان	۲۴ آبادی	۲۲۶,۶۱۱	

مأخذ: سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۸۵، سایت مرکز آمار ایران

با ترکیب نقاط روستایی بالای ۵ هزار نفر و شهرهای بالای ۵ هزار نفر، اکنون با استفاده از تعریف یکسان اندازه‌های سکونتگاه‌ها می‌توان منحنی‌های رتبه- اندازه در قاعده معروف به رتبه- اندازه را ترسیم کرد.

در بررسی رتبه- اندازه‌های شهری استان خوزستان تمام نقاط جمعیتی که بالای ۵ هزار نفر جمعیت داشته‌اند در طول آمارگیری‌های سرشماری‌ها از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ استفاده شده است.

رتبه- اندازه شهرها در خوزستان

قاعده رتبه- اندازه‌های شهری همان‌طور که از نامش پیداست، شهرها را از نظر رتبه سلسله مراتبی در یک منطقه با اندازه آن‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد. این روش نخستین بار توسط یک جغرافیدان آلمانی به نام فلیکس اوئر باخ (Felix Auerbach) که در منطقه غرب آلمان به بررسی اندازه‌های سکونتگاه‌های شهری این منطقه مشغول بود، پیشنهاد شد.^۱ او ضمن مرتب کردن اندازه سکونتگاه‌ها از بزرگ به کوچک، متوجه شد که رابطه‌ای بین سلسله مراتب سکونتگاه‌ها و اندازه‌های آنان وجود دارد. او از این رابطه به یک فرمول‌بندی معروف دست یافت: «اگر سکونتگاه‌های یک منطقه را به ترتیب اندازه جمعیتی آن‌ها مرتب کنیم، جمعیت شهر n ام برابر $1/n$ بزرگترین شهر منطقه خواهد بود». زیف (ZIPF) این رابطه را در سال ۱۹۴۹ به صورت زیر و در یک رابطه لگاریتمی تعریف کرد:

$$\text{Log Pr} = \text{Log PL} - q \text{ Log } r$$

در این رابطه Pr جمعیت شهر r ام، PL جمعیت شهر نخست در منطقه، r رتبه شهر r ام و q ضریب ثابت در شبکه شهری به حساب می‌آید.

به اعتقاد «زیف» اگر اندازه‌های سکونتگاه‌ها در یک شبکه شهری را با توزیع بهینه در یک نمودار لگاریتمی دو محوری ترسیم کنیم، خط راستی با شیب ۱- به دست می‌آید. بنابراین انحراف از این خط در توزیع اندازه‌های سکونتگاه می‌تواند انحراف از توزیع بهینه در یک شبکه شهری به حساب آید.

طبق مدل زیف شهرهای یک شبکه شهری می‌توانند دو نوع توزیع داشته باشند. اگر دقیقاً اندازه شهر دوم یک دوم شهر اول، شهر سوم یک سوم شهر اول و الی آخر باشند، توزیع اندازه‌ها مطلوب تلقی شده و در نتیجه توزیع اندازه‌های شهری بر خط بهینه (خط با شیب ۱-)^۲ تطبیق یافته که آن را الگوی لوگ نرمال (Lognormal Pattern) می‌نامند. الگوی توزیع دوم زمانی روی می‌دهد که خط واقعی توزیع اندازه سکونتگاه‌ها در زیر خط بهینه تشکیل شود. در این صورت است که توزیع اندازه‌ها نشان از توزیع نخست شهری (Primate Pattern) خواهد داشت. در توزیع نخست شهری، شهر نخست فراتر از الگوی لوگ نرمال بر شبکه شهرها سلطه اعمال می‌کند. هرچه شهر نخست، اندازه‌ای بزرگ‌تری داشته باشد به همان اندازه سلطه آن بر دیگر شهرهای شبکه بیشتر خواهد بود.

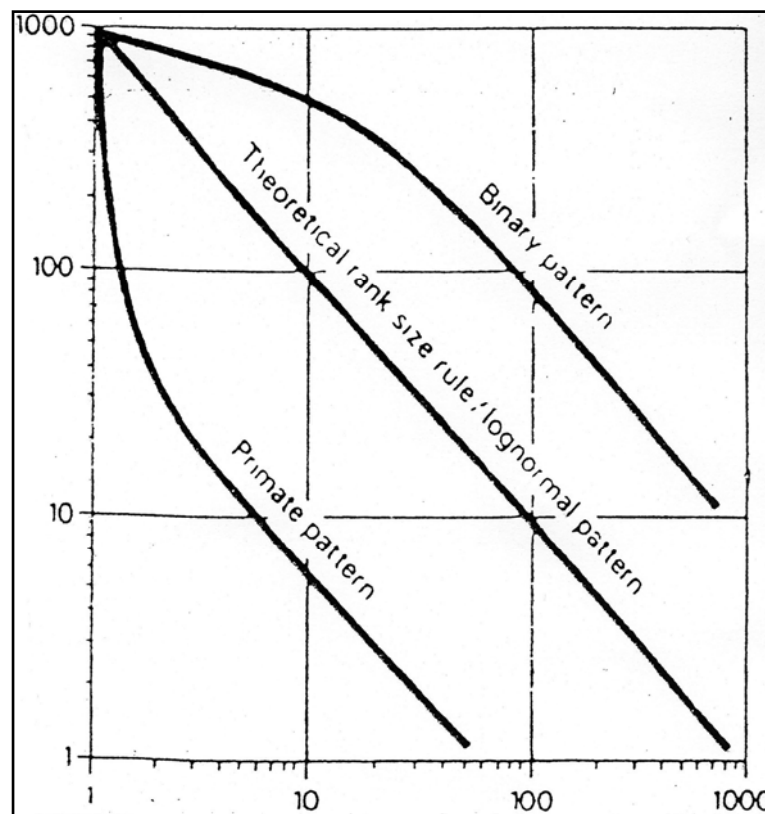
۱- Lee jin Hwan (۱۹۸۶), Korean city – size. Urban Rresearch Methods, New delin

- Carter Harold (۱۹۹۰), The study of urban geography. third edition, Edward Arnold

همچنین نگاه کنید به: ناصر عظیمی، پویا شهرنشینی و مبانی نظام شهری، نشر نیکا ۱۳۸۱

۲- واقعیت آن است که در خصوص توزیع لوگ نرمال به عنوان توزیع بهینه توافق نظر واحدی وجود ندارد.

پیتر هاگت جغرافیدان انگلیسی با بررسی انواع بیشتری از توزیع‌های واقعی اندازه‌های شهری در جهان، علاوه بر توزیع دوگانه‌ای که زیف پیشنهاد کرده بود، الگوی توزیع دیگری تحت عنوان (Binary Pattern) پیشنهاد کرده است که می‌توان آن را الگوی چندگانه نامید. بدین معنی که با پیدایش چند شهر بزرگ با اندازه‌های نزدیک به هم در بالای شبکه شهری، خط توزیع بر خلاف توزیع نخست شهری در بالای خط بهینه تشکیل می‌شود.^۱ در شکل ۱-۲ الگوی سه‌گانه رتبه-اندازه شهری نمایانده شده است.

شکل ۱-۲- الگوی سه‌گانه رتبه - اندازه (مأخذ: ناصر عظیمی ۱۳۸۱).

چنان‌که پیداست توزیع اندازه‌های شهری در یک نظام یا شبکه شهری می‌تواند در سه الگوی مختلف بر اساس مدلی که زیف و هاگت پیشنهاد کرده‌اند توزیع شوند. به عبارت دیگر توزیع اندازه‌های شهری یا با توزیع لوگ نرمال که به عنوان توزیع بهینه شناخته می‌شود، خواهد بود، یا توزیع اندازه‌های شهری به صورت نخست شهری که در آن شهر نخست به شکل بی‌قواره‌ای در سلسله مراتب شهری رشد کرده باشد، واقعیت می‌یابد و سرانجام این که با پیدایش چند شهر با اندازه‌های نزدیک به هم در بالای سطوح سلسله مراتب شهری به الگوی چندگانه تبدیل خواهد شد. پرسش اکنون این است که در استان خوزستان توزیع اندازه‌های شهری به کدام یک از الگوی سه‌گانه توزیع نزدیک‌تر است.

۱- برای تفصیل بیشتر نگاه کنید: ناصر عظیمی، پویش شهرنشینی و مبانی نظام شهری، نشر نیکا ۱۳۸۱

طرح آمایش استان خوزستان ■ ۴۵.۲

برای پاسخ به این پرسش نخست توزیع اندازه سکونتگاه‌های بالای ۵ هزار نفر در استان خوزستان در طول سرشماری‌ها از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ در جدول ۲-۷ ارائه شده است.

جدول ۲-۷- تغییرات اندازه سکونتگاه‌های بالای پنج هزار نفر در خوزستان در طول سرشماری‌ها (نفر)

شهر	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵
آبادان	۲۲۶,۰۸۳	۲۷۲,۹۶۲	۲۹۴,۰۶۸	* ۶	۲۰۶,۰۷۳	۲۱۷,۹۸۸
اهواز	۱۲۰,۰۹۸	۲۰۶,۳۷۵	۳۳۴,۳۹۹	۵۷۹,۸۲۶	۸۰۴,۹۸۰	۹۶۹,۸۴۳
دزفول	۵۰,۱۲۱	۸۴,۴۹۹	۱۲۱,۲۵۱	۱۵۱,۴۲۰	۲۰۲,۶۳۹	۲۲۸,۵۰۷
مسجد سلیمان	۴۴,۶۵۱	۶۴,۴۸۸	۷۷,۰۹۸	۱۰۴,۷۸۷	۱۱۶,۸۸۲	۱۰۶,۱۲۱
خرمشهر	۴۳,۸۵۰	۸۸,۵۳۶	۱۴۰,۴۹۰	* ۰	۱۰۵,۶۳۶	۱۲۳,۸۶۶
بهبهان	۲۹,۸۸۶	۳۹,۸۷۴	۴۹,۳۷۸	۷۸,۶۹۴	۸۸,۲۱۳	۹۹,۲۰۴
آغاجاری	۲۴,۱۹۵	* ۹,۰۳۳	۳۰,۴۴۹	۱۰,۹۷۹	۱۴,۵۰۸	۱۳,۱۵۲
شوشتر	۱۸,۵۲۷	۲۱,۹۹۹	۲۶,۱۷۳	۶۵,۸۴۰	۷۷,۹۰۰	۹۴,۱۲۴
بندر ماهشهر	۱۵,۶۹۴	۱۶,۵۹۴	۲۹,۹۴۰	۷۱,۸۰۸	۸۸,۳۹۴	۱۰۹,۹۲۷
هفتگل	۷,۶۹۳	۹,۶۱۶	۹,۶۲۴	۱۴,۱۲۷	۱۵,۴۸۳	۱۴,۷۳۵
اندیمشک	۷,۳۲۴	۱۶,۱۹۵	۳۲,۰۸۵	۵۶,۲۸۸	۱۰۶,۹۲۳	۱۱۹,۴۲۲
رامهرمز	۷,۲۵۸	۸,۷۸۲	۱۱,۱۳۸	۲۸,۵۵۰	۳۷,۲۲۱	۴۹,۸۲۲
نفت سفید	۶,۱۸۳	--	--	--	--	--
سوسنگرد	۶,۰۲۵	۶,۵۵۲	۱۴,۴۲۰	۳۰,۴۴۰	۳۹,۲۲۵	۴۳,۵۹۱
ندیو	۵,۳۴۵	--	--	--	--	--
بندر امام خمینی (شاهپور)	--	۶,۰۱۳	۱۱,۸۰۶	۴۹,۳۵۵	۵۵,۹۳۶	۶۷,۰۷۸
میانکوه	--	۵,۹۶۵	--	--	--	--
شادگان	--	۵,۷۰۲	۱۰,۲۴۶	۳۷,۰۴۹	۴۱,۸۳۶	۴۸,۶۴۲
ایذه	--	۵,۱۱۵	۱۰,۲۵۷	۴۶,۰۴۲	۸۱,۲۸۸	۱۰۳,۶۹۵
گتوند	--	۵,۰۵۶	۷,۰۰۵	۱۴,۹۴۶	۱۸,۴۷۰	۲۱,۴۲۸
امیدیه	--	۹,۷۰۱	--	۵۳,۱۲۴	۵۳,۸۳۴	۵۷,۹۷۰
شوش	--	--	۱۸,۶۷۸	۳۸,۷۱۶	۵۲,۰۵۸	۵۳,۸۹۸
اروندکنار	--	--	۱۴,۳۲۳	* ۰	۶,۳۷۷	۹,۷۶۱
بستان	--	--	۶,۸۲۵	* ۰	۷,۳۰۵	۷,۳۱۴
هندیجان	--	--	۵,۸۹۵	۱۸,۸۲۰	۲۲,۹۲۵	۲۵,۱۰۰
هویزه	--	--	۵,۸۲۰	* ۰	۱۴,۰۳۲	۱۴,۴۲۲
حمیدیه	--	--	۵,۳۸۸	۱۳,۳۱۴	۱۷,۶۴۵	۲۱,۹۷۷
شهرک طالقانی	--	--	--	۲۲,۷۹۲	۲۲,۹۸۱	۲۵,۸۰۸
رامشیر	--	--	--	۲۰,۹۷۳	۲۲,۶۳۳	۲۴,۷۸۲
چمران	--	--	--	۱۹,۸۹۲	۱۳,۹۱۳	۱۸,۵۱۹

ادامه جدول ۲-۷- تغییرات اندازه سکونتگاه‌های بالای پنج هزار نفر در خوزستان در طول سرشماری‌ها (نفر)

شهر	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵
قلعه لور	--	--	--	۱۵,۴۸۰	--	--
ملاشیه یک	--	--	--	۱۳,۰۱۷	۱۷,۵۱۸	۲۰,۸۸۳
ملائانی	--	--	--	۱۰,۷۴۹	۱۲,۸۴۹	۱۳,۹۷۹
لالی	--	--	--	۱۰,۶۲۸	۱۵,۱۶۸	۱۶,۲۱۳
باغملک	--	--	--	۱۰,۳۱۵	۱۶,۰۸۱	۲۰,۸۴۴
شیبان	--	--	--	۱۰,۱۲۹	۱۴,۱۱۸	۲۳,۲۱۱
درویش آباد	--	--	--	۸,۴۱۵	۱۲,۱۹۳	۱۳,۹۶۵
شریعتی یک	--	--	--	۹,۳۷۳	۱۵,۲۶۳	۱۶,۵۱۸
عین دو	--	--	--	۸,۱۷۳	۱۱,۴۹۸	۱۴,۲۲۶
کشت و صنعت کارون	--	--	--	۸,۰۱۶	--	--
ویس	--	--	--	۶,۹۴۳	۷,۴۷۰	--
شهرک آیت الله طالقانی	--	--	--	۶,۶۰۷	۸,۵۹۴	--
شهرک امام خمینی	--	--	--	۶,۵۰۳	۸,۹۵۴	--
قلعه چنغان	--	--	--	۶,۲۸۷	۷,۸۶۲	۱۰,۳۶۳
کوت عبدالله	--	--	--	۶,۰۸۹	۶,۳۵۴	۸,۴۷۰
عمله تیمور	--	--	--	۵,۹۳۶	۷,۷۹۴	--
شهرک شریعتی	--	--	--	۵,۸۹۸	۷,۰۹۸	--
زرگان کرانه	--	--	--	۵,۵۳۵	۶,۴۲۱	۸,۹۳۸
شهرک سلمان فارسی	--	--	--	۵,۳۴۹	۶,۵۰۲	۶,۴۱۸
حر ریاحی	--	--	--	۵,۳۲۹	۶,۸۷۷	۷,۸۳۹
ملیحه هواشم	--	--	--	۵,۰۵۴	۵,۷۲۲	--
مهمانشهر اشرفی اصفهانی	--	--	--	--	۹,۷۵۰	--
رشگشاوور	--	--	--	--	۷,۱۷۶	۸,۳۴۴
کاغذسازی پارس	--	--	--	--	۷,۱۷۶	۵,۹۰۹
پایگاه پنجم شکاری	--	--	--	--	۷,۱۵۲	--
قلعه تل	--	--	--	--	۶,۵۷۴	۸,۶۰۴
شهرک شهید چمران	--	--	--	--	۵,۹۷۶	۷,۳۴۷
چوبیده	--	--	--	--	۵,۳۵۷	۶,۴۹۱
شهرک انصار	--	--	--	--	۵,۲۱۸	--
ابوحمیظه	--	--	--	--	۵,۱۰۲	۵,۲۴۷
گاومیش آباد	--	--	--	--	۵,۰۹۴	۵,۶۸۸
خزازی	--	--	--	--	--	۷,۸۳۳
کوت نواصر	--	--	--	--	--	۵,۲۱۷
شهرک ممکو	--	--	--	--	--	۹,۴۶۷
منصوریه	--	--	--	--	--	۵,۲۲۶

ادامه جدول ۲-۷- تغییرات اندازه سکونتگاه‌های بالای پنج هزار نفر در خوزستان در طول سرشماری‌ها (نفر)

شهر	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵
شهرک حمزه	--	--	--	--	--	۵,۳۵۷
شهرک شهید شرافت	--	--	--	--	--	۹,۱۸۵
ترکالکی	--	--	--	--	--	۵,۳۰۰
جنت مکان	--	--	--	--	--	۵,۸۹۳
دز آب	--	--	--	--	--	۱۰,۱۶۹
صفی آباد	--	--	--	--	--	۸,۰۵۴
میانرود	--	--	--	--	--	۹,۱۹۹
الوان	--	--	--	--	--	۶,۱۰۰
سیدون	--	--	--	--	--	۵,۴۳۹

* نقاط شهری که در اثر جنگ عراق و ایران خالی از سکنه شده بودند.

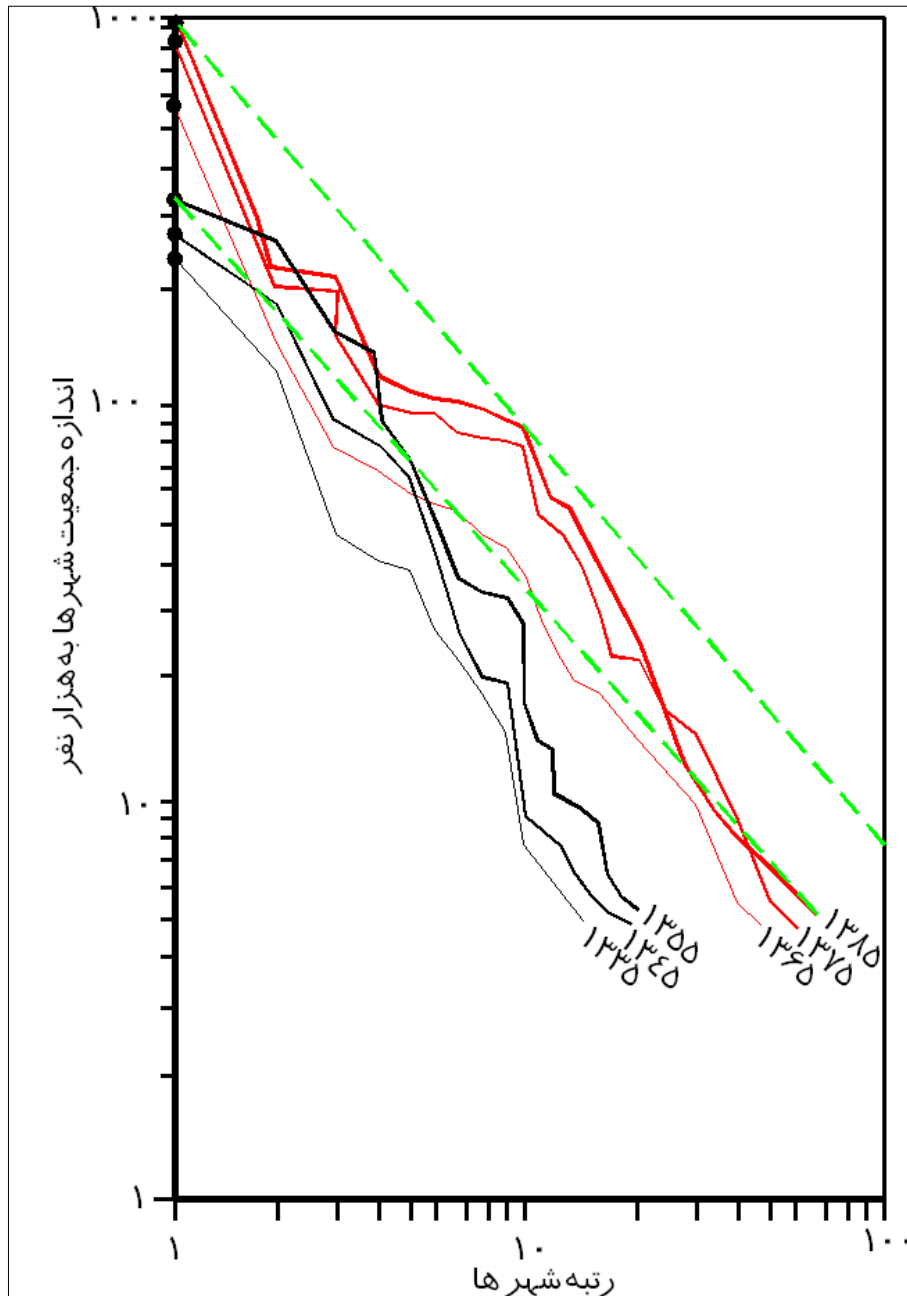
** از آغاجاری در سال ۱۳۴۵ نامی برده نشده است. اما در این سال از دو نقطه دیگر با نام میانکوه و امیدیه در همین محدوده با عنوان شهر نام برده شده است. چنان‌که می‌دانیم دو نقطه جمعیتی آغاجاری (میدان جعفر) و امیدیه توسط شرکت ملی نفت ایران در ارتباط با استخراج نفت اهمیت یافتند. به نظر می‌رسد که این دو شهر به همراه نقطه دیگری که در نزدیکی آن‌ها به نام میانکوه وجود داشته به عنوان آغاجاری ثبت شده است. در سرشماری ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵ آغاجاری تنها نقطه شهری در این محدوده ثبت شده است. از سرشماری ۱۳۷۵ آغاجاری و امیدیه دو نقطه شهری جدا سرشماری شده‌اند.

(--) این علامت به معنی این است که این نقاط در سال مورد نظر کمتر از ۵ هزار نفر بوده است.

نمودار ۲-۱ نیز قاعده رتبه-اندازه سکونتگاه‌ها را در استان خوزستان نشان می‌دهد. چنان‌که پیداست، توزیع اندازه‌های شهری خوزستان در طول پنجاه سال اخیر و طبق اندازه‌هایی که در شش سرشماری به ثبت رسیده، دو الگوی کاملاً متفاوت به خود گرفته است. تا سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۵۵، الگوی توزیع همان الگوی چندگانه (Binary Pattern) بوده لیکن از سرشماری ۱۳۶۵ به بعد الگوی توزیع به الگوی نخست شهری تبدیل شده است. در واقع استان خوزستان از نادر استان‌هایی بوده که همواره با داشتن دو شهر رقیب و هم‌ارز در استان، از تبدیل الگوی نخست شهری تا سال ۱۳۵۵ جلوگیری کرده بود. چنان‌که می‌دانیم تا سرشماری ۱۳۴۵ نه فقط اندازه جمعیتی شهر آبادان از شهر مرکز استان یعنی اهواز کمتر نبود بلکه در سال ۱۳۳۵ تقریباً دو برابر شهر اهواز و در سال ۱۳۴۵ نیز بیش از شهر اهواز جمعیت داشت. با این که در سرشماری سال ۱۳۵۵ شهر اهواز برای نخستین بار جمعیتی بیشتر از آبادان پیدا کرد لیکن اندازه جمعیتی آبادان همچنان نزدیک به اهواز باقی ماند (۲۹۴ هزار نفر در مقابل ۳۳۴ هزار نفر).

بدین ترتیب با وجود دو شهر تقریباً هم اندازه در شبکه شهری خوزستان، این شبکه به طور استثنایی در میان استان‌های ایران از الگوی چندگانه پیروی می‌کرد و مانع سلطه شهر نخست به صورت الگوی نخست شهری می‌شد. متأسفانه با وقوع جنگ عراق علیه ایران در سال ۱۳۵۹ و تخریب و خالی شدن شهر آبادان از جمعیت و فعالیت، نه فقط شهر دوم این شبکه که پا به پای شهر نخست در حال رشد و توسعه بود به کلی از رقابت خارج شد بلکه همچنین شهر نخست یعنی اهواز نیز در غیاب شهر رقیب بار تمام شبکه شهری استان را در رأس این شبکه به عهده گرفت. در نتیجه با رشد بی رویه شهر اهواز و

فقدان شهر دوم رقیب، شبکه شهری استان خوزستان از سال ۱۳۶۵ به الگوی نخست‌شهری تبدیل شد که در آن شهر نخست یعنی اهواز در سال ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ حدود چهار برابر شهر دوم و در سال ۱۳۸۵ نزدیک به پنج برابر شهر دوم جمعیت در خود جای داده است.

نمودار ۱-۲- توزیع اندازه‌های شهری خوزستان بر اساس قاعده رتبه-اندازه. چنان‌که پیداست الگوی توزیع اندازه‌های شهری در استان خوزستان دو الگوی متفاوت به خود گرفته است. تا سرشماری سال ۱۳۵۵ که شهر آبادان به عنوان شهر دوم استان پا به پای اهواز در شبکه شهری استان نقش رقابتی بازی می‌کرد، الگوی توزیع، الگوی چندگانه بود لیکن از سرشماری ۱۳۶۵ با تخریب و خالی شدن آبادان و سپس بازمانی این شهر بسیار مهم در استان از ایفای نقش پیشین خود، الگوی توزیع به صورت بلا منازع به سلطه اهواز درآمد و الگوی توزیع به نخست‌شهری تبدیل شد.

یادآوری کنیم که در نمودار ۱-۲ خط بهینه توزیع به صورت منقطع برای دو سال ۱۳۵۵ و ۱۳۸۵ ترسیم شده تا تفاوت توزیع واقعی با توزیع بهینه نظری نمایانده شود. به خوبی پیداست که تا سال ۱۳۵۵ خط بهینه در بالای توزیع واقعی قرار گرفته لیکن از سال ۱۳۶۵، و از جمله در این نمودار در سال ۱۳۸۵، خط بهینه در بالای خط توزیع واقعی قرار گرفته است.

شاخص چهار شهر

شاخص چهار شهر، سطوح بالایی ساختار نظام های شهری را بر اساس قاعده رتبه- اندازه مورد تجزیه و تحلیل قرار می دهد. این شاخص نسبت اندازه شهر نخست در یک نظام شهری را نسبت به چهار شهر اول ارزیابی می کند. به عبارت دیگر فرض شده از آن جایی که یک نظام شهری به مثابه یک سیستم عمل می کند، توزیع اندازه شهرها در این نظام به صورت ارگانیک در ارتباط با هم تغییر و تحول می یابند. بدین معنی که فرض شده اندازه های شهری در نظام شهری در تعامل با یکدیگر و در تقسیم کار ملی- منطقه ای و مطابق با سیاست های ویژه هر کشور و منطقه با اندازه های مشخصی توزیع می شوند. در این نظام به سبب تعامل کارکردی در واحد فضایی یک منطقه یا سرزمین، شهرها از نظر اندازه در ارتباطی ارگانیک با یکدیگر قرار می گیرند و به ویژه از نظر اندازه شهری که خود کارکردهای خدماتی معینی را برای شهرها رقم می زند، در ساختار نظام شهری و توزیع اندازه شهرها، اندام شهری مشخصی پدید می آید. از همین منظر است که گفته شده در نظام شهری، رتبه های شهرها در ارتباط با اندازه های آن، الگوهای معینی شکل می دهند که ضمناً نمایه ای از ساخت اقتصادی- اجتماعی و شیوه اداره و برنامه های اقتصادی یک سرزمین را جلوه گر می شوند.

چنان که پیش تر گفته شد الگوهای نظام شهری از منظر اندازه سکونتگاه ها، موضوع بحث های زیادی در ادبیات نظام و یا شبکه شهری بوده است. بر اساس قاعده-رتبه اندازه شهری، یک پژوهشگر شهری به نام مارک جفرسون در سال ۱۹۳۹ در کتابی تحت عنوان «قانون نخست شهری» این ایده را که در برخی نظام های شهری، شهرهای نخست به شکل بی قواره ای بزرگ می شوند، طرح کرد. زیرا بر اساس قاعده رتبه- اندازه توزیع شهرها در نظام شهرها می باید توازنی مطابق الگوی مورد نظر داشته باشند. او برای اولین بار واژه «نخست شهری» (Primate City) را برای چنین شهرهایی ابداع کرد. این اصطلاح بعدها در نظریات عنوان شده در نظام های شهری به اشکال مختلف مورد استفاده قرار گرفت. از جمله در فرانسه ژان گراویه (۱۹۴۷) با کتاب «پاریس و بیان فرانسه» که در آن به اندازه بیش از حد پاریس نسبت به دیگر شهرهای فرانسه اشاره داشت، مقدمات پیدایش داتار (سازمان مجری مدیریت سرزمین در فرانسه) را پایه گذاری کرد. برخی پژوهشگران نیز نخست شهری را به بیماری ماکروسفالی تعبیر کرده اند که در آن نظام شهری دارای سری بی اندازه بزرگ و تنی لاغر و نحیف است. در ایران نیز گفتارهایی که

در آن همواره به سنگینی سر بزرگ تهران بر جثه نحیف ایران اشاره دارد نیز اغلب معطوف به همین ایده بوده است.

در هر حال همانگونه که در بالا اشاره شد این ایده به صورت ابتدایی و بسیار ساده به وسیله مارک جفرسون جغرافیدان آمریکایی فرمول‌بندی شد. او به طور کلی معتقد بود که نخست شهری موقعی در نظام شهری پدید می‌آید که بزرگترین شهر نظام چند برابر شهر دوم باشد. او کوشش کرد برای آن شاخصی بیابد تا بتوان از طریق آن نظام‌های شهری با ویژگی نخست شهری را با دیگر نظام‌ها تشخیص داد. جفرسون برای تعیین درجه نخست شهری در نظام‌های شهری با استفاده از داده‌های جمعیت شهرها در چهل و چهار کشور پیشرفته جهان، مشاهده کرد که در میان این کشورها در هجده کشور اندازه شهر نخست دو برابر شهر دوم و در ده کشور دیگر شهر اول سه برابر شهر دوم است. پیداست که در این روش شاخص اندازه‌گیری نسبت شهر نخست به شهر دوم مورد استناد بوده است. در سال‌های بعد این ایده توسط پژوهشگران با اصلاحاتی به صورتی جدید فرمول‌بندی شد. کلارک اصطلاح «شاخص چهار شهر» را ابداع کرد که در آن نسبت شهر نخست به سه شهر بعدی که مجموعاً چهار شهر نظام شهری را در بر می‌گرفت، پیشنهاد خود را مطرح کرد. «مهتا» (۱۹۶۴) بهترین روش برای تشخیص نخست شهری را نسبت اندازه شهر نخست به چهار شهر اول نظام شهری یعنی خود شهر نخست و سه شهر بعدی را پیشنهاد کرد.

بعد هاریچاردسون شاخص چهار شهر را با معیارهای قاعده رتبه - اندازه تطبیق داد. بدین ترتیب که براساس قاعده رتبه - اندازه شهری، اگر اندازه مطلوب شهرها در نظام شهری این‌گونه باشد که شهر اول دو برابر شهر دوم، سه برابر شهر سوم و چهار برابر شهر چهارم باشد، بنابراین نسبت شهر اول به مجموعه چهار شهر نخست نظام شهری برابر $0.48 [0.25 + 0.33 + 0.5 + 1] = 0.48$ خواهد بود که در قاعده رتبه - اندازه چنین توزیع اندازه شهرها در نظام شهری، بهترین و مطلوب‌ترین شکل برتری شهری محسوب می‌شود. بر پایه چنین معیاری، درجه تسلط و برتری شهر اول بر نظام شهری بر اساس جدولی پیشنهاد شد که در آن دامنه تسلط و برتری مطلوب شهر نخست بین شاخص ۰.۴۱ تا ۰.۵۴ فرض شده است و برای فوق برتری، شاخص بین ۰.۶۵ تا ۱ پیشنهاد شده است.^۱ از طریق این شاخص‌ها می‌توان تشخیص داد که الگوی یک نظام شهری در چارچوب شاخص چهار شهر واجد چه خصوصیتی از نظر رتبه - اندازه شهری است (جدول ۲-۸).

برای آنکه بتوانیم نظام شهری استان خوزستان را با استناد به اندازه‌های چهار شهر نخست استان ارزیابی و الگوی نظام شهری استان را با شاخص چهار شهر برازش نماییم، در جدول ۲-۹ علاوه بر شاخص چهار

۱ - برای توضیح بیشتر نگاه کنید: پویش شهرنشینی و مبانی نظام شهری، ناصر عظیمی، نشر نیکا ۱۳۸۱

شهر استان، شاخص چهار شهر را برای نظام شهری ملی نیز جهت مقایسه محاسبه کرده‌ایم. چنان‌که پیداست الگوی تغییرات سلطه شهر نخست در نظام شهری ملی و استان خوزستان از تفاوت‌های زیادی برخوردار است. مهمترین تفاوت این است که تغییرات میزان سلطه شهر نخست بر نظام شهری ملی بر خلاف سلطه شهر نخست در استان در جهت عکس هم تحول پیدا می‌کنند. به عبارت دیگر سلطه شهر نخست در مقایسه ملی به طور مستمر رو به کاهش بوده است در حالیکه سلطه شهر نخست در استان تا سرشماری سال ۱۳۵۵ رو به کاهش و از این تاریخ رو به افزایش گذاشته است. در واقع در روند عادی تحول شبکه شهری استان خوزستان با وجود شهر رقیبی مثل آبادان، نظام شهری در جهت اعتدال این نظام پیش می‌رفت و همانند نظام شهری ملی در جهت کاهش وزن شهر نخست حرکت می‌کرد و بدین ترتیب در روند طبیعی، اهواز قادر به افزایش سلطه خود بر نظام شهری استان نبود لیکن با وقوع جنگ و از بین رفتن شهر آبادان، از سرشماری سال ۱۳۶۵ به بعد الگوی سلطه اهواز بیش از پیش افزایش یافت و این افزایش به طور فزاینده‌ای تداوم پیدا کرده است (جدول ۲-۹).

جدول ۲-۸- درجه نخست شهری در سیستم‌های شهری بر پایه شاخص چهار شهر

شاخص چهار شهر	نوع برتری شهر نخست در نظام شهری
۰.۶۵ تا ۱	فوق برتری
۰.۵۴ تا ۰.۶۵	برتری
۰.۴۱ تا ۰.۵۴	برتری مطلوب
کمتر از ۰.۴۱	حداقل برتری

جدول ۲-۹- تغییرات شاخص چهار شهر در نظام شهری ملی و استان خوزستان در طول سرشماری‌ها

شاخص	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰
شاخص چهار شهر در نظام شهری ملی	۰.۶۶	۰.۷۱	۰.۷	۰.۶۴	۰.۶۱	۰.۵۹	۰.۵۷
شاخص چهار شهر در نظام شهری استان خوزستان	۰.۵۱	۰.۴۲	۰.۳۸	۰.۶۳	۰.۶	۰.۶۳	۰.۶۴

برای آن‌که میزان برتری با توجه به معیارهایی که در جدول آمده در نظام شهری استان به دست داده شود و مقایسه‌ای با نظام شهری ملی انجام گیرد، جدول ۲-۱۰ تهیه شده است.

چنان‌که پیداست برتری شهر نخست در نظام شهری استان خوزستان تا سال ۱۳۵۵ از برتری مطلوب سال‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵ به حداقل برتری در سال ۱۳۵۵ رسیده است در حالیکه پس از وقوع جنگ ایران و عراق، شاخص سلطه شهر نخست (اهواز) به نحو چشمگیری افزایش یافته و به سطح برتری و تا مرز فوق برتری یعنی گذر از ۰.۶۵ رسیده است (جدول ۲-۱۰).

جدول ۲-۱۰- میزان سلطه شهر نخست در نظام شهری ملی و خوزستان بر اساس شاخص چهار شهر

شرح	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰
میزان برتری در نظام شهری ملی	فوق برتری	فوق برتری	فوق برتری	برتری	برتری	برتری	برتری
میزان برتری در نظام شهری استان خوزستان	مطلوب	برتری مطلوب	حداقل برتری	برتری	برتری	برتری	برتری

مفهوم این تغییرات در نظام شهری استان خوزستان این است که با وقوع جنگ و تخریب آبادان و خرمشهر، رقیب تعدیل کننده در نظام شهری استان دیگر به مانند گذشته وجود نداشته است. از این رو در نظام شهری استان، با خارج شدن رقیب اصلی، سلطه اهواز بیش از پیش افزایش یافته و به تشدید نخست شهری بیشتر در نظام شهری اهواز منجر شده است. نتیجه آن که این روند نمی‌تواند روند مناسب و مطلوبی نه فقط از نظر نظام سکونتگاهی بلکه از منظر آمایش سرزمین باشد که همواره بر تعادل‌های منطقه‌ای تأکید داشته است.

۲-۱-۱-۱-۱- شبکه سلسله مراتبی ارتباطات بین شهری

ارتباطات بین شهرها در یک مجموعه و نظام شهری همیشه واجد سلسله مراتبی از روابط بین شهرهاست که یک شهر به عنوان کانون اصلی و شهرهای دیگر به تناسب نقشی که از نظر اقتصادی، اجتماعی و اداری- سیاسی در این مجموعه و نظام شهری بازی می‌کنند به عنوان شهرهای پیرامونی سازمان‌یابی می‌شوند. شهر کانونی که در مرکز و در بالای سلسله مراتب شهرها قرار می‌گیرد، محصول قابلیت‌هایی است که در پرتو رقابت گوناگون اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در میان نقاط شهری استان بدان دست می‌یابد. شهرهای سطوح سلسله مراتب دوم و سوم و الی آخر نیز به تناسب نقشی که به عهده می‌گیرند، پایگان و سطح سلسله مراتبی خود را در این نظام شهری تثبیت می‌نمایند.

در استان خوزستان به طور تاریخی دست کم از دوره اسلامی به بعد، شهر اهواز به کانون سلسله مراتب شهری این منطقه دست یافت و آن را تا دوران معاصر حفظ کرد. هر چند پس از پیدا شدن نفت، شهر آبادان برای مدتی به رقیب اصلی تبدیل شد و برای تصاحب جایگاه کانونی نظام شهری منطقه، موقعیت اهواز را به چالش گرفت لیکن پس از انتخاب اهواز به عنوان مرکز اداری- سیاسی استان و به ویژه با تشکیل دولت- ملت پس از مشروطیت و تمرکز و توسعه بوروکراسی دولتی در ایران معاصر، نقش بیش از پیش اهواز در این منطقه تقویت شد. جنگ عراق علیه ایران و تخریب و ویرانی شهر آبادان برای همیشه این شهر پر اهمیت را از رقابت با اهواز بازداشت و اکنون همان‌طور که در بررسی نظام شهری

منطقه دیدیم به عنوان یک شهر مسلط در استان به ایفا نقش نخست شهری خود با اقتدار تمام ادامه می‌دهد.

برای نشان دادن نظام سلسله مراتب ارتباطات بین شهری استان خوزستان از دو منظر به موضوع پرداخته شده است. در یکی سلسله مراتب مراکز خدمات ارتباطات مخابراتی و در دیگری شبکه جریان ترافیک بین شهری استان به منظور شناخت کانون‌ها و گره‌های سلسله مراتب ارتباطی و پیوند بین نقاط شهری یعنی کانون‌های اصلی ارتباطات استان نشان داده شده است.

سلسله مراتب مراکز ارتباطات مخابراتی

شبکه خدمات مخابراتی بین شهری در ایران دارای سه مرکز با سلسله مراتب عملکردی می‌باشد. این سطوح از پایین به بالا عبارتند از مرکز نهایی (TX)، مرکز اولیه (PC) و مرکز ثانویه (SC). هر یک از این سطوح دارای تعریف و کارکردی به شرح زیر می‌باشند:

مراکز نهایی (TX): این مراکز کوچکترین واحد مراکز مخابراتی هستند که در سطح محلی موجب ارتباط مخابراتی بین مشترکان (استفاده‌کنندگان) و شبکه مخابراتی می‌شوند. در واقع ارتباط مصرف‌کننده نهایی در سطح محلی از طریق مراکز نهایی (Terminal Exchange) برقرار می‌شود.

مراکز اولیه (PC): این مراکز به عنوان مراکز تلفن خودکار ناحیه‌ای، هر کدام چندین مرکز TX پیرامون خود را تحت پوشش دارند. مراکز TX که در سطح محلی به کار گرفته می‌شوند، برای ارتباطاتی فراتر از حوزه محلی خود نیاز به ارتباط از طریق مراکز PC (primary Center) در سطح بالاتر پیدا می‌کند و از طریق این مراکز امکان ارتباط با نقاط دیگر در سطح ناحیه و یا منطقه را می‌یابند.

مراکز ثانویه (SC): این مراکز در بالاترین سطح ارتباط مخابراتی قرار دارند و معمولاً چندین مرکز PC در یک یا چند استان زیر نظر یک مرکز SC (Secondary Center) کار می‌کنند. ارتباط با نقاط خارج از کشور نیز از این کانال ارتباطی برقرار می‌شود. در جدول ۲-۱۱ و در نقشه ۲-۵ سطح‌بندی سلسله مراتب مراکز مخابراتی استان خوزستان ارائه شده است.

چنان‌که پیداست، اهواز با استقرار SC زوج منطقه (شامل استان خوزستان و کهگیلویه و بویر احمد) در خود به عنوان کانون ارتباطات مخابراتی منطقه خود را تثبیت کرده است. در سطوح بعدی، مراکز اولیه یا PC در شهرهای دزفول، آبادان، مسجد سلیمان، بندر امام خمینی، بهبهان و رامهرمز به گونه‌ای اهمیت این شهرهای سطوح دوم سلسله مراتب را در ارتباطات مخابراتی استان نمایانده است. به عبارت دیگر مراکز PC در استان نشان دهنده سطح دوم سلسله مراتب ارتباطات مخابراتی استان محسوب می‌شوند. در خصوص مراکز TXها یعنی مراکز نهایی که مستقیماً با مراکز مصرف وصل می‌باشند، در جدول تنها مراکز اصلی TXها ارائه شده است. چرا که تعداد مراکز نهایی در سطح استان برای مراکز

کوچکتر بسیار بیشتر از این تعداد است. با این حال، در نقشه ۲-۵ تعداد بیشتری از این مراکز که شامل نقاط شهری کوچکترند نیز نشان داده شده است.

جدول ۲-۱۱- سلسله مراتب اصلی مخابراتی بین شهری استان خوزستان در ۱۳۹۱

مراکز	محل استقرار	TXهای تابعه
SC _۱ و SC _۲	اهواز	اهواز
		باوی
		شوشتر
		گتوند
		سوسنگرد
		هویزه
PC	دزفول	دزفول
		شوش
		اندیمشک
PC	آبادان	آبادان
		خرمشهر
		شادگان
PC	مسجد سلیمان	مسجد سلیمان
		لالی
		اندیکا
PC	بندر امام خمینی	بندر امام
		ماهشهر
		امیدیه
		هندیجان
PC	بهبهان	بهبهان
		آغاچاری
PC	رامهرمز	رامهرمز
		رامشیر
		هفتگل
		ایذه
		باغملک

مأخذ: شرکت مخابرات استان خوزستان، اداره برنامه‌ریزی ۱۳۹۱

سلسله مراتب شبکه جریان واقعی حمل و نقل

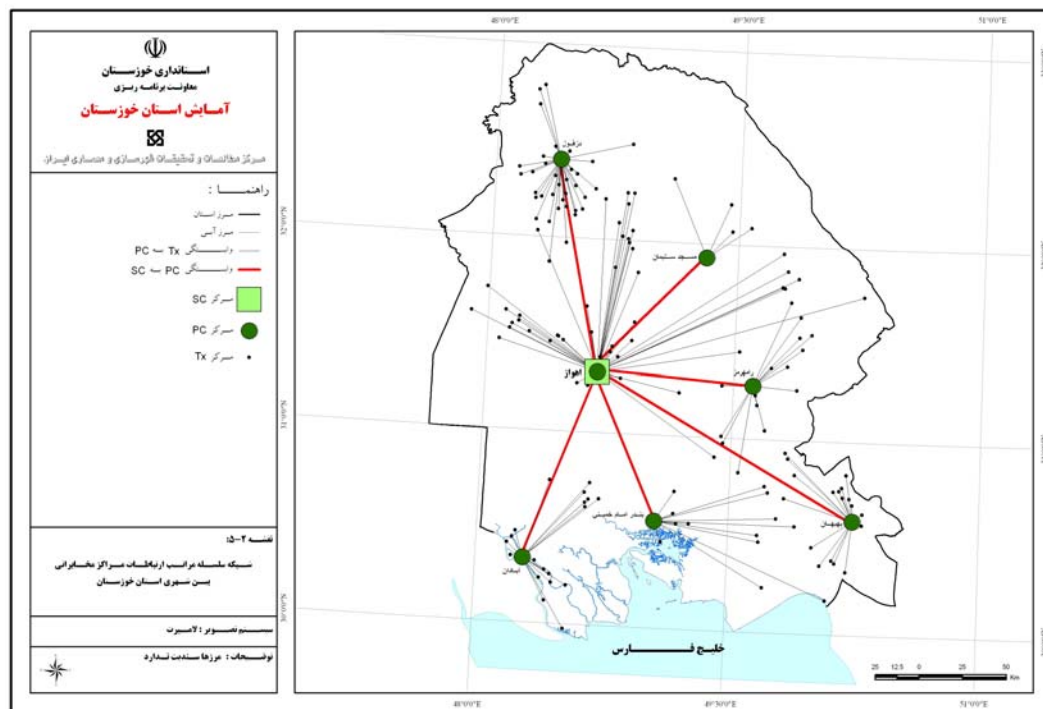
جریان کالا و جمعیت که خود را به گونه‌ای در شبکه جریان ترافیک راه‌های جاده‌ای بین شهری نمایان می‌سازد، گویای روشن شبکه سلسله مراتب ارتباطات بین شهری از منظری دیگر است. به عبارت دیگر

جریان ترافیک روزانه در بین راه‌های استان نشان می‌دهد که اولاً چه پیوندی با چه حجم جریانی بین شهرهای استان برقرار است، ثانیاً چه پیوندی و در کجای استان با چه حجمی با بیرون از استان برقرار می‌شود و سرانجام این که تمرکز حجم جریان کالا و مسافر در کدام کانون و گره‌های ارتباطی متمرکز شده است. برای این منظور جریان ترافیک روزانه وسایل نقلیه در آبان ماه سال ۱۳۸۰ در نقشه ۲-۶ نمایانده شده است. متأسفانه پس از این آمارگیری که به صورت همزمان و تمام شماری در مسیر راه‌های استان و در اکثر قطعات راه‌های بین شهری استان انجام گرفت، با مکانیزه کردن تردد شماری ثابت و سیار تنها اطلاعات مسیرهای محدودی فراهم شده است. از این رو با استفاده از تردد شماری آبان سال ۱۳۸۰ که توسط سازمان پایانه‌های حمل و نقل انجام گرفته، نقشه شبکه جریان رفت و برگشتی مسیرهایی که در آن‌ها داده‌های آماری موجود بوده تهیه شده است.^۱

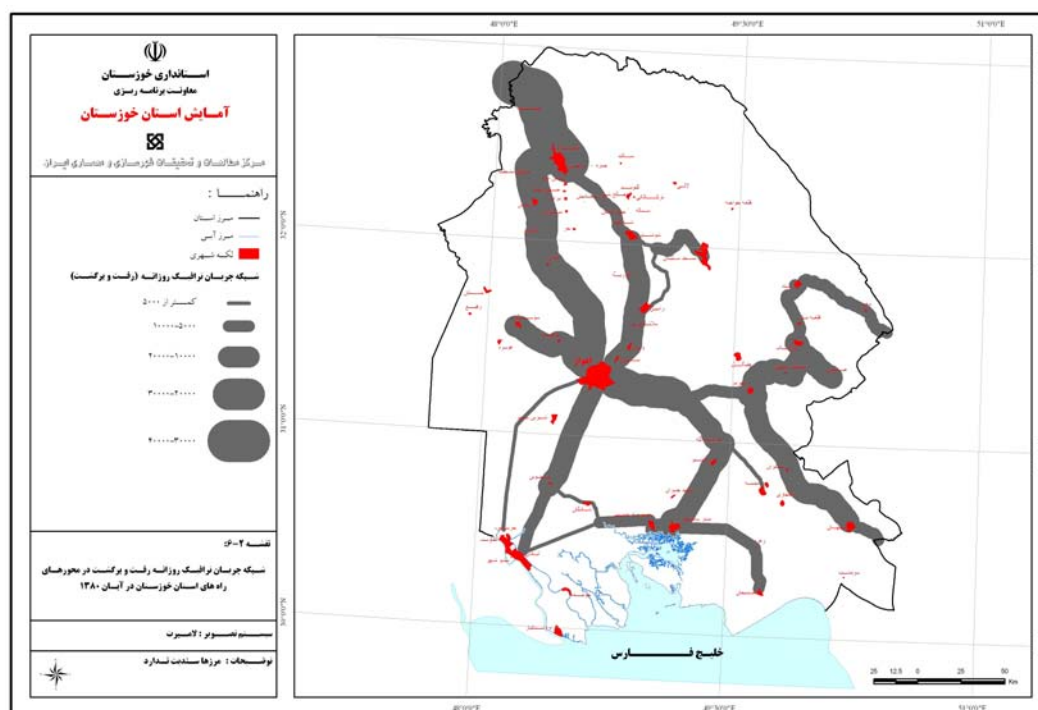
چنان که در نقشه پیداست، الگوی جریان به مرکزیت شهر اهواز تمرکز یافته است. این الگو بیشتر دارای الگوی جریان شمالی- جنوبی و جنوبی- شمالی است. پیدایش چنین الگوی جریان ارتباطات حمل و نقلی به میزان زیادی به تقسیم کار ملی استان مرتبط است (به این نکته باز خواهیم گشت). با این حال فعالیت‌های استخراج نفت و گاز در نیمه شرقی و جنوب شرقی استان، به شبکه جریان در این محور نیز اهمیت داده است.

بررسی تعداد تردهای جریان روزانه نشان می‌دهد که مسیر ورودی و خروجی در شمال استان با جریان بین ۳۰ تا ۴۰ هزار تردد رفت و برگشتی در روز بین قطعه دزفول- اندیمشک با شهر حسینییه در آخرین نقطه شمالی استان یعنی در جایی که می‌توان آن را دروازه خروجی و ورودی استان خوزستان نامید، بزرگترین حجم جریان روزانه بوجود می‌آید و نشان می‌دهد که استان خوزستان از نظر ارتباطی و پیوند با بدنه اصلی کشور بیش از محورهای دیگر تعامل دارد. از این قطعه کوتاه گلوگاهی که بگذریم، همه جا مسیرهایی که به شهر اهواز ختم می‌شوند، بزرگترین جریان‌های رفت و برگشتی را در خود متمرکز کرده است. با این حال بندر امام خمینی و سربندر نیز گره‌گاه مهم دیگری است که اهمیت اقتصادی خود را از نظر حجم جریان کالا و مسافر نمایانده است. بدین ترتیب از نظر سلسله مراتب ارتباطات جاده‌ای می‌توان به خوبی دید که که کانون سلسله مراتب ارتباط جاده‌ای استان با تشکیل گره اصلی در شهر اهواز، گره‌گاه اصلی سلسله مراتب ارتباطی جریان را در خود متمرکز کرده است. هر کدام از شهرهای دزفول- اندیمشک، آبادان، بندر امام خمینی- ماهشهر و شوشتر قطب‌های درجه دوم تولید سفر در استان محسوب می‌شوند.

۱- لازم است یادآوری کنیم که با مکانیزه کردن تردد شماری از طریق دستگاه‌های ثابت، تنها آمار رفت و برگشتی تردد در چهار قطعه از راه‌های استان ارائه شده است که عبارتند از مسیر اندیمشک- اهواز، اهواز- آبادان و اهواز- سه راهی کوپال و اهواز- ملاتانی. بررسی داده‌های آماری این مسیرهای محدود نیز نشان می‌دهد که الگوی تردد تفاوت چندانی با سال ۱۳۸۰ نداشته است (نک: www.rmtto.ir)

نقشه ۲-۵- شبکه سلسله مراتب ارتباطات مراکز مخابراتی بین شهری استان خوزستان

نقشه ۲-۶- شبکه جریان ترافیک روزانه رفت و برگشت در محورهای راه های استان خوزستان
در آبان ۱۳۸۰

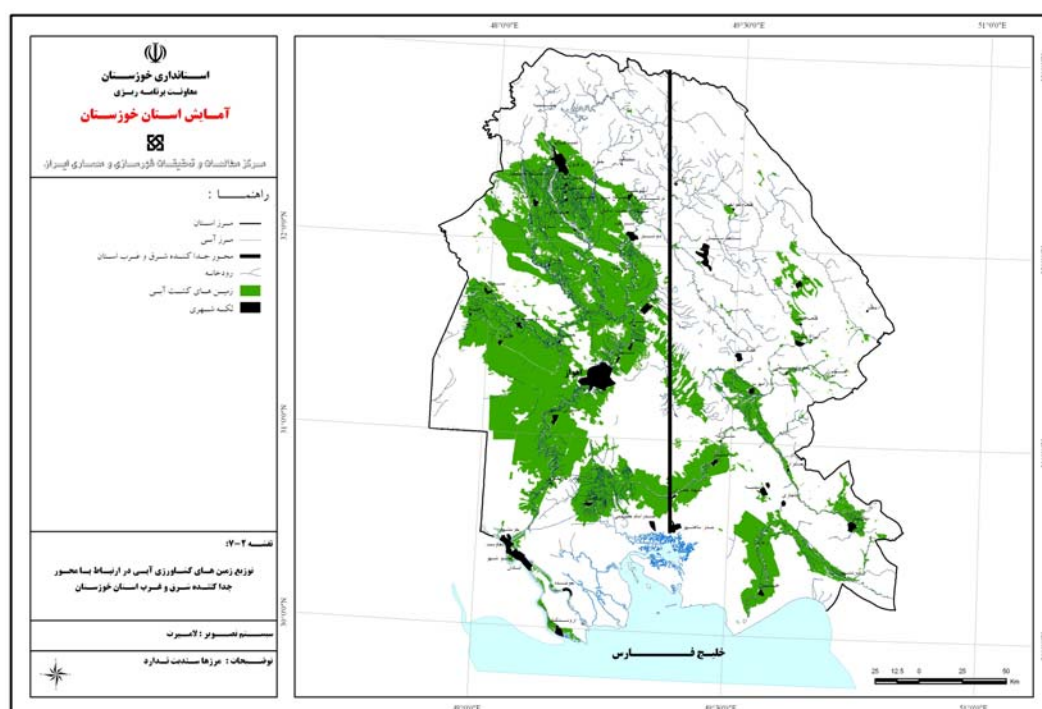
۲-۱-۱-۱-۳- ساختار شهرهای استان (تجمع‌های شهری، مناطق شهری، مورفولوژی شهرها)

ساختار فضایی شهرهای استان خوزستان از الگوی مشخصی پیروی می‌کنند که با وضعیت توزیع آب و خاک، منابع زیرزمینی، شرایط توپوگرافی و موقعیت‌های دسترسی تجاری بی‌ارتباط نیست. الگوی ساختار توزیع شهرهای استان از گذشته‌های دور به طور کامل تحت تأثیر عوامل طبیعی در سطح منطقه بوده لیکن از اواخر قرن نوزدهم و به ویژه از اوایل قرن بیستم و با استخراج نفت و همچنین توسعه بازرگانی و تجارت خارجی کشور که با توسعه ارتباطات جاده‌ای و ریلی همراه بود، عوامل جدیدی بودند که در هستی یافتن شهرها و توسعه و رشد آن‌ها تأثیر مهم داشته‌اند. به عبارت دیگر از اوایل قرن بیستم و به ویژه با استقرار پهلوی اول و تشکیل بازار ملی و احداث راه‌آهن سراسری که بندر امام خمینی (شاهپور سابق) در سواحل استان خوزستان را به پایتخت وصل می‌کرد، تقسیم کار سه‌گانه‌ای برای این استان در سطح ملی تعیین شد که شامل تولید محصولات کشاورزی غیر فصلی و گرمسیری، استخراج نفت و گاز و پالایش فرآورده‌های آن برای تأمین داخل و صدور نفت به خارج و سرانجام به عنوان مبادی ورودی و خروجی مهم و اصلی واردات و صادرات کشور می‌شد. ساختار فضایی شهرهای استان (و البته شبکه جریان کالا و جمعیت نیز) در چارچوب این تقسیم کار ملی به تناسب استعداد طبیعی و جغرافیایی خود توزیع فضایی مشخصی در سطح استان پیدا کرده‌اند.

تجمع‌های شهری

برای بررسی تجمع و فشردگی شهرهای استان خوزستان، نخست یکی از مهمترین عوامل یعنی توزیع جغرافیایی زمین‌های کشت آبی در استان با استقرار سکونتگاه‌های شهرهای استان بررسی شده است. برای این کار از نقشه وضع کنونی کاربری سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور وابسته به وزارت جهاد کشاورزی استفاده شده و چنان‌که مشاهده می‌شود در نقشه ۲-۷ این زمین‌ها در سطح استان نمایانده شده است. چنان‌که پیداست توزیع این زمین‌ها با جریان آب رودخانه‌های کرخه، دز، کارون و جراحی و رسوبات سیلابی حاصل از جریان این رودخانه‌ها وابستگی زیادی دارد و به طور کاملاً واضحی به دلیل سمت‌گیری سه رودخانه اصلی و مهم استان یعنی کرخه، دز و کارون به سمت غرب استان، زمین‌های کشت آبی نیز در همین ناحیه از استان واقع شده است. به طور تاریخی و همین امروز نیز تعداد پرشماری از شهرها و همچنین بخش بزرگی از جمعیت شهری استان نیز در ارتباط نزدیک با توزیع جغرافیایی زمین‌های حاصل‌خیز و دسترسی مناسب آن به آب سازمان‌یابی شده‌اند. دست‌کم به طور تاریخی وجود زمین‌های کشت آبی در غرب استان به معنی تمرکز جغرافیایی مازاد محصول کشاورزی و فعالیت‌های مرتبط با آن اعم از خدمات اجتماعی و تجاری، سبب اصلی هستی یافتن شهرها و زمینه پیدایش تراکم جمعیت بیشتر را فراهم کرده است.

طرح آمایش استان خوزستان ■ ۵۹.۲

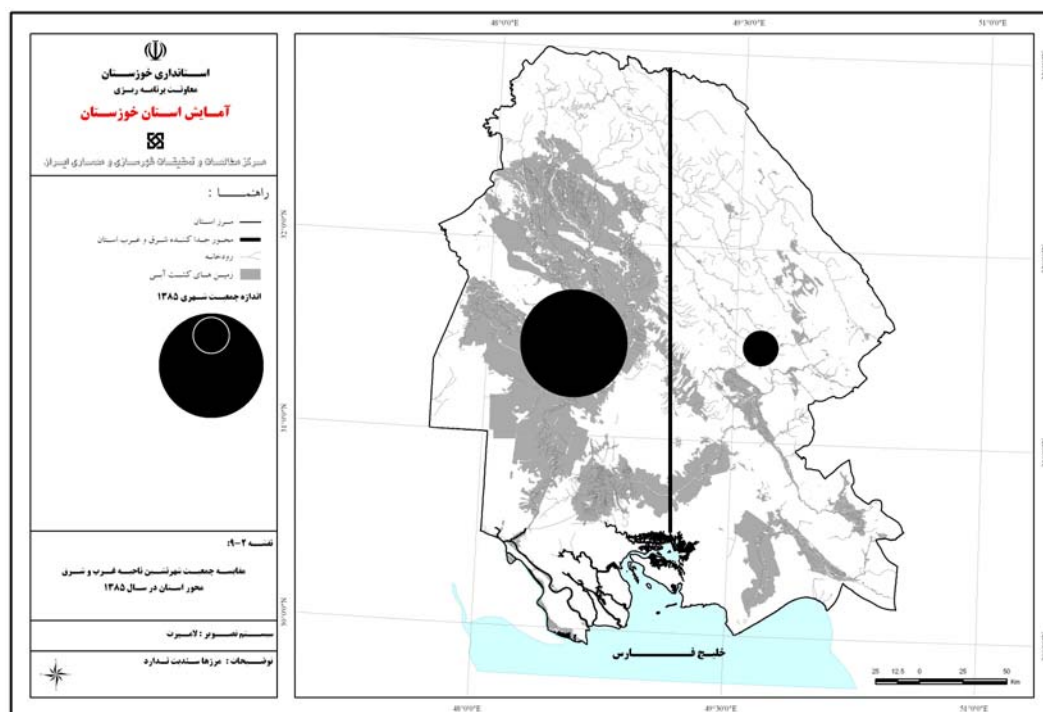
نقشه ۲-۷- توزیع زمین های کشاورزی آبی در ارتباط با محور جدا کننده شرق و غرب استان خوزستان

این ساختار طبیعی که به طور سنتی در استان در ارتباط با توزیع فضایی سکونتگاه‌ها دیده می‌شود، بر ساختار مدرن توزیع سکونتگاه‌ها در استان نیز تأثیر خود را بر جای گذاشته و در تلفیق با اثرات فعالیت‌های مدرن استخراج نفت و تجارت خارجی، ضمن پذیرش تقسیم کار ملی مشخصی، ساختار فضایی خاصی از توزیع جغرافیایی سکونتگاه نیز پدید آورده است. در نقشه ۲-۸ توزیع اندازه‌های شهری استان در ارتباط با پراکندگی زمین‌های کشت آبی نمایانده شده است.

در همین نقشه پیداست که در شرق محوری که جدا کننده دو نیمه استان است، عمده‌ترین شهرهای استان یعنی مسجد سلیمان، آغا جاری، امیدیه، هفتگل، لالی و غیره ارتباطی با توزیع زمین‌های کشت آبی نشان نمی‌دهند بلکه این شهرها بیشتر در ارتباط مستقیم با فعالیت‌های مدرن استخراج نفت بوجود آمده‌اند. و بندر ماهشهر نیز به عنوان یکی از مهمترین بنادر تجاری کشور با کارکرد ملی نیز در همین نیمه ارتباط چندانی با زمین‌های کشاورزی آبی نشان نمی‌دهد و به همراه سربندر (بندر امام خمینی) در ارتباط مستقیم با فعالیت‌های خارجی یعنی تجارت خارجی شکل گرفته و توسعه یافته است. به عبارت دیگر ناحیه شرق محور پیش گفته از نظر استعداد طبیعی یعنی آب و خاک و اقلیم به طور سنتی زمینه‌های مساعدی برای توسعه سکونتگاه‌ها در استان عرضه نمی‌کند. از این رو منابع زیر زمینی (و به طور مشخص نفت و گاز) و بریدگی‌های ساحلی برای ایجاد بندر، مزیت‌هایی بوده‌اند که سبب ایجاد سکونتگاه‌های شهری در این پهنه از استان شده است.

در محور غربی استان نیز دو شهر آبادان و خرمشهر با کارکرد عموماً تجاری و در ارتباط با صنایع نفت و گاز، توسعه خود را در تاریخ مدرن ایران مدیون فعالیت‌های استخراج و پالایش نفت و تجارت خارجی بوده‌اند. می‌توان گفت که توسعه سکونتگاه‌های استان در غرب شمالی مدیون وجود منابع طبیعی آب و خاک و در نیمه شرقی و جنوبی مدیون توسعه استخراج و صنایع نفت و تجارت بوده است.

اما آیا می‌توان برای این توزیع جغرافیایی سکونتگاه‌های در نیمه غربی و شرقی استان مقدار کمی مشخصی به دست داد؟ برای پاسخ به این پرسش جمعیت آخرین سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵ سکونتگاه‌های شهری استان در دو طرف خط جدا کننده شرق و غرب استان در محیط GIS محاسبه شده است. چنان که در نقشه ۲-۹ پیداست حجم جمعیت شهری ساکن در نیمه غربی استان چند برابر شرق آن است. محاسبه نشان می‌دهد که در ناحیه غربی استان ۲,۱۴۳,۱۴۹ نفر و در ناحیه شرقی ۶۸۶,۷۴۵ نفر جمعیت شهری در سال مورد نظر ثبت شده است. به عبارت دیگر ۷۶ درصد از جمعیت شهرنشین استان در ناحیه غربی و تنها ۲۴ درصد جمعیت شهرنشین استان در ناحیه شرقی آن سکونت دارند.

نقشه ۲-۹- مقایسه جمعیت شهرنشین ناحیه غرب و شرق محور استان در سال ۱۳۸۵

بدین ترتیب سه عامل اصلی در پیدایش، توزیع و تجمع و تراکم فضایی شهرها در استان خوزستان مؤثر بوده‌اند. نخستین عامل را می‌توان توزیع آب و خاک و منابع طبیعی برای کشت و کشاورزی به حساب آورد که به طور سنتی از گذشته بر ساختار فضایی سکونتگاه‌های استان تأثیری مهم بر جای گذاشته و این تأثیر در تاریخ مدرن این استان نیز به گونه‌ای تداوم یافته است. اما یادآوری این نکته ضرورت دارد که علاوه بر وجود منابع طبیعی مناسب آب و خاک در نیمه غربی استان، سنت وجود شهرهای اصلی و شهرنشینی تاریخی متراکم در نیمه غربی استان، بر عامل تداوم روند ساختار پیشین تأثیر گذاشته و در نتیجه ساختار مدرن شبکه شهری و شهرنشینی امروزی را نیز تحت تأثیر خود گرفته است.

دومین عامل که از اوایل قرن بیستم سبب رویش سکونتگاه‌های شهری بوده، استخراج نفت و گاز و فعالیت‌های وابسته به آن است که در نیمه شرقی استان به طور چشمگیری جلوه می‌کند.

شهرهای مسجد سلیمان (اولین نقطه‌ای که فوران نفت در آن در سال ۱۹۰۸، توسعه صنعت نفت کشور را نوید داد)، آغاجاری، امیدیه، هفتگل، لالی و غیره در زمره شهرهای پراهمیت این نیمه از استان است که وجود خود را مدیون استخراج و فعالیت‌های وابسته به نفت است.

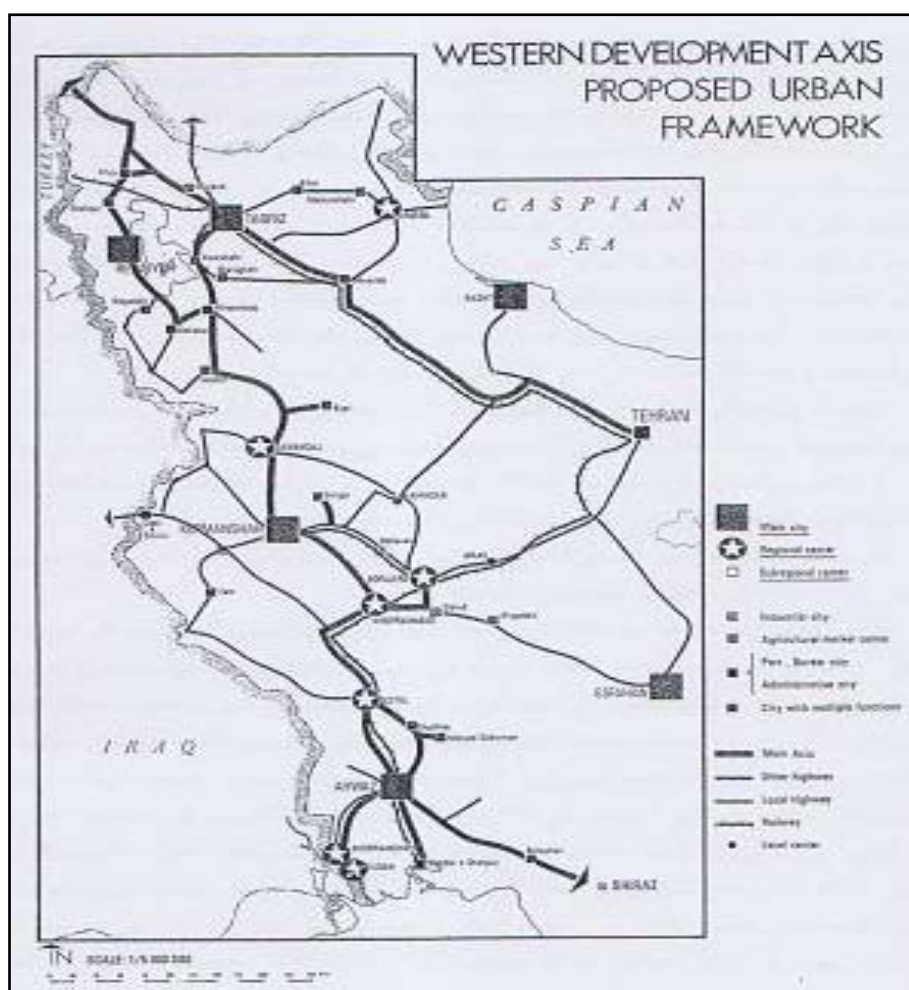
بنادر تجاری (اعم از نفت و فرآورده‌های نفت و پتروشیمی و کالاهای وارداتی در مقیاس ملی) هم در سواحل نیمه غربی نظیر آبادان و خرمشهر و سربندر و هم به ویژه در بنادر سواحل شرقی نظیر بندر ماهشهر نقش اصلی را در ایجاد سکونتگاه‌های شهری ایفاء کرده است. لازم است یادآوری کنیم که آبادان به عنوان قدیم‌ترین جایگاه توسعه صنایع نفت و پالایشگاهی هم اهمیت ملی و هم منطقه‌ای داشته و چنان که می‌دانیم قدیم‌ترین پالایشگاه بزرگ در منطقه خاورمیانه شناخته شده است.

توزیع فضایی و شناخت کارکردهای شهری استان می‌تواند به راهبردهای بلند مدت توسعه شهری کمک نماید. در واقع استراتژی توسعه شهری و به طور کلی سکونتگاهی استان مستلزم شناخت دقیق و درست کارکردها و ظرفیت‌های توسعه استان را تعیین می‌کند.

مناطق شهری

اصطلاح مناطق شهری و منطقه شهری در ایران نخستین بار در مطالعات طرح آمایش سرزمین که توسط شرکت ستیران در سال‌های بین ۱۳۵۴-۱۳۵۶ در سازمان برنامه و بودجه وقت تهیه شد به ادبیات برنامه‌ریزی ایران وارد شد. تعریفی که طرح آمایش سرزمین ستیران برای منطقه شهری ارائه کرده بدین صورت بود: «یک منطقه شهری را می‌توان به شرح زیر تعریف کرد: مجموعه‌ای از شهرهای بسیار مرتبط با هم که از نظر مجاورت و تماس (در زمینه مورفولوژی) و از نظر روابط متقابل (در زمینه ساخت‌ها) [در تعامل با هم باشند]. وجه مشخصه یک منطقه شهری از یک مرکز تجمع شهری و از یک

منطقه شهرنشین چند جانبه عبارت از چند مرکزی بودن و گستره آن^۱ است. صرف نظر از دقتی که در این تعریف از منطقه شهری به دست داده شده، در واقع منطقه شهری عبارت از وجود یک مجموعه‌ای از شهرهاست که در آن چندین مرکز شهری با اقمارش که در تعامل با یکدیگر باشند گفته می‌شود. هر چند در طرح آمایش ستیران در سال‌های میانه دهه ۱۳۵۰ در استان خوزستان با تعریف فوق هیچ منطقه شهری پیشنهاد نشده است لیکن اهواز چنان‌که در نقشه ۲-۱۰ دیده می‌شود به عنوان یکی از چهار شهر اصلی (Main City) در محور غرب کشور (شامل استان‌های آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، کردستان، کرمانشاه، ایلام، لرستان و خوزستان) انتخاب شد.

نقشه ۲-۱۰ در این نقشه نقش اهواز، آبادان، خرمشهر و دزفول در محور غرب در طرح آمایش سرزمین ۱۳۵۶ دیده می‌شود. شهر اهواز به عنوان یکی از چهار اصلی محور غرب پیشنهاد شده و سه شهر آبادان، خرمشهر و دزفول سه شهری در استان بودند که به عنوان شهرهای مراکز منطقه‌ای پیشنهاد شده‌اند.

۱- مطالعه دوره دوم استراتژی دراز مدت آمایش سرزمین: گزارش نهایی: نظام شهری و خط‌مشی اجرایی آن، آمل- بابل- بابلسر- شاهی- ساری، جلد ۶، مهندسین مشاور ستیران ۱۳۵۶ ص ۱۸

چنان‌که در همین نقشه دیده می‌شود، در استان خوزستان علاوه بر وجود یکی از چهار شهر اصلی محور غرب، سه شهر مرکز منطقه‌ای (Regional Center) یعنی دزفول، آبادان و خرمشهر نیز تعیین شده است. در طرح آمایش ستیران وظیفه شهر اصلی محور، تأمین خدمات در سطح بالا برای حوزه نفوذ خود، و مراکز صنعتی گوناگون و فعال به منظور تأمین بخش مهمی از مشاغل صنعتی تحرک‌زا در شاخه‌هایی از صنایع که طبق گزینش‌های طرح پایه می‌توان به راحتی در مجاورت یک مرکز شهر بزرگ مستقر ساخت، بوده است. صناعی که برای اطراف اهواز پیشنهاد شده بود صنایع ذوب فلزات و شیمی بود.

شهرهای مراکز منطقه‌ای یعنی آبادان، خرمشهر و دزفول نیز با هدف تکمیل کارکرد شهر اصلی یعنی اهواز انتخاب شده بودند. زیرا چهار شهر اصلی در محور غرب به اندازه‌ای از هم دور بودند که قادر به تأمین خدمات حوزه نفوذ خود نمی‌شدند. از این رو شهرهای مراکز منطقه می‌باید در تکمیل کارکردهای شهرهای اصلی عمل کنند.^۱

اگر بخواهیم منطقه شهری را مجموعه‌ای از شهرها در یک منطقه تعریف کنیم که دارای یک مرکز شهری اصلی و چند مرکز فرعی که در تعامل و پیوند عملکردی قوی با شهر مرکزی و با هم بوده و روند تعامل این مجموعه نشان از پیوند روز افزون در آینده نیز داشته باشد، می‌توان دو منطقه شهری در استان خوزستان تشخیص داد. یکی از این مناطق، منطقه شهری اهواز و دیگر منطقه شهری دزفول - اندیمشک است که محدوده‌های آن‌ها در نقشه ۲-۱۱ نمایانده شده است. هر کدام از دو منطقه دارای ویژگی‌های خاصی هستند. منطقه شهری اهواز به طور مشخص با کارکرد اداری، تجاری، خدماتی و صنعتی در استان مشخص می‌شود در حالی که منطقه شهری دزفول - اندیمشک و شهرهای اقماری متعددی که در پیرامون آن‌ها شکل گرفته با توسعه کشت محصولات غیرفصلی تجاری، سهم مهمی در توزیع این محصولات در مقیاس ملی ایفا می‌کنند.

مورفولوژی شهری

مورفولوژی شهری را مطالعه ریخت‌شناسی سکونتگاه‌های شهری و فرآیند شکل‌گیری و تحول آن تعریف کرده‌اند. مطالعه مورفولوژی شهری را می‌توان به دو بخش ساختار درونی شهرها و مطالعه ریخت‌شناسی شکل کلی و تحول آن تقسیم کرد. در این بررسی با توجه به مقیاس مطالعه، بررسی شکل کلی و تحول شهرها مد نظر خواهد بود.

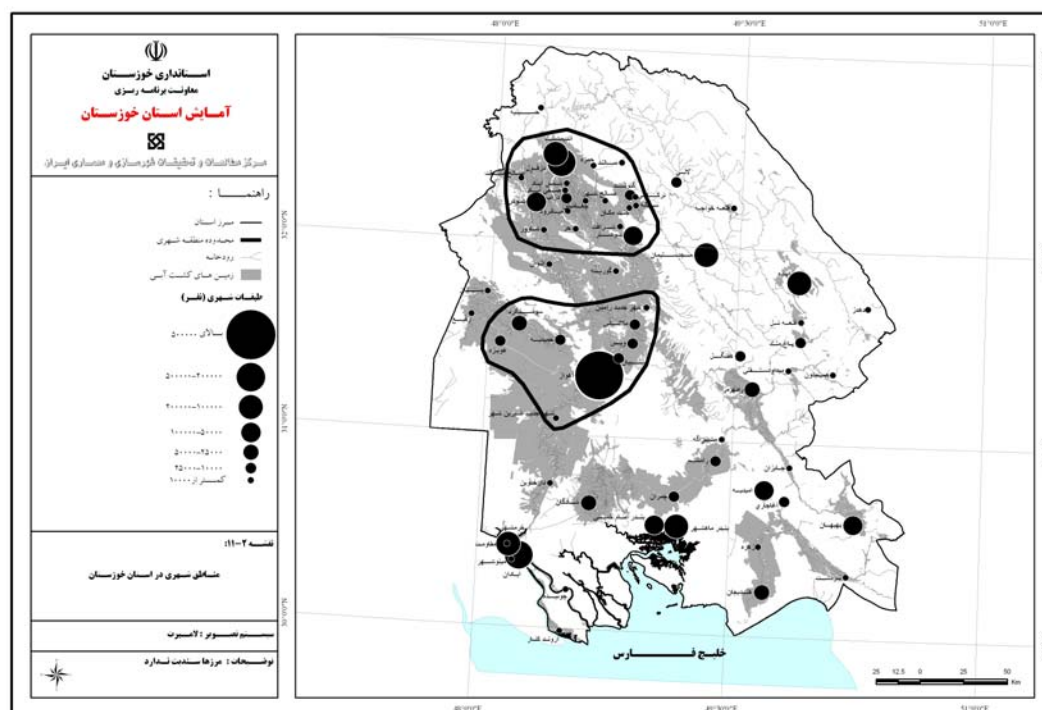
۱- گزارش نهایی محور خوزستان - آذربایجان، مطالعه دوره دوم استراتژی دراز مدت آمایش سرزمین، سازمان برنامه و بودجه، اردیبهشت ۱۳۵۶

مورفولوژی شهری شهرهای مدرن استان خوزستان از دو مؤلفه اصلی متأثر بوده است. اولین عامل الگوی مدرن شهرسازی آبادان است که بنا به بررسی کاوه احسانی نه فقط بر الگوی مدرن شهرسازی در خوزستان تأثیر گذاشته بلکه همچنین با سرمشق قرار گرفتن آن برای شهرسازان ایرانی به ویژه در طراحی طرح‌های جامع شهری ایران، تأثیر خود را بر شهرسازی و جغرافیای شهری شهرهای مدرن ایران بر جای گذاشته است.

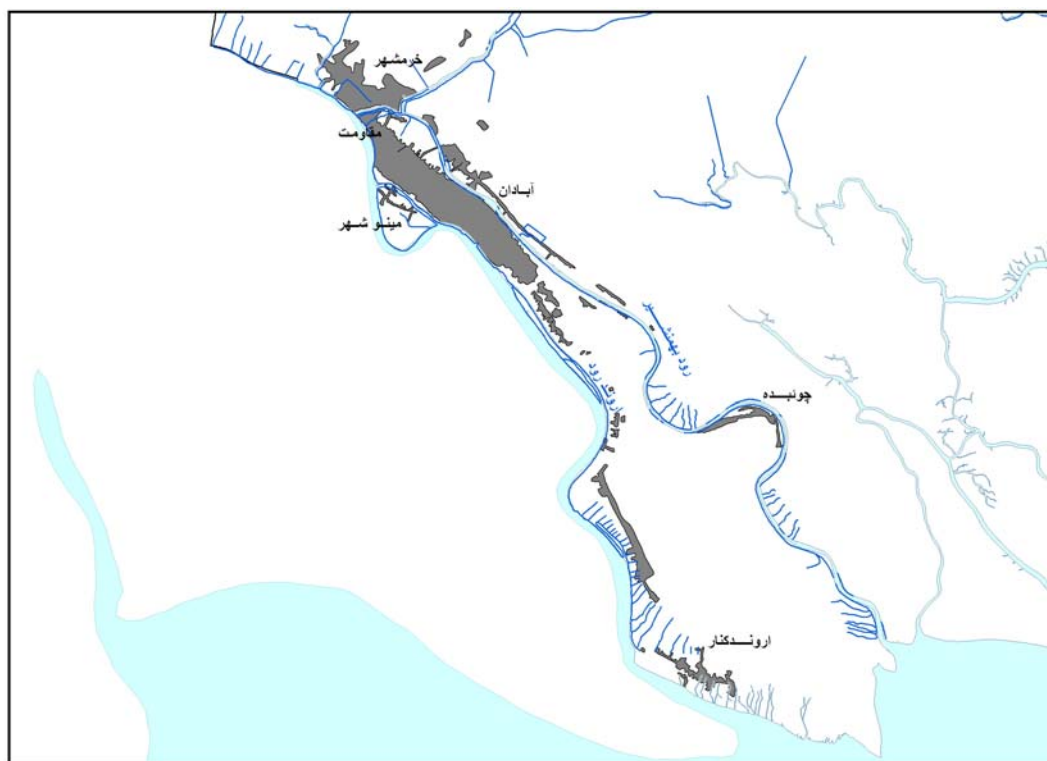
چنان‌که می‌دانیم با استخراج نفت در ۲۳ ژانویه سال ۱۹۰۸ میلادی (سوم بهمن ۱۲۸۶ خورشیدی) در مسجد سلیمان و تأسیس پالایشگاه آبادان در سال ۱۹۱۲ میلادی (۱۲۹۱ خورشیدی) در آبادان و به ویژه با تمدید قرارداد نفتی با انگلیسی‌ها در سال ۱۹۳۳ (۱۳۱۲) در پهلوی اول، آبادان به مرکز طراحی شهری مدرن همانند شهرهای مدرن بریتانیا در آمد. در این شهر سه محله توسط شرکت نفت ایران و انگلیس با نام‌های بریم، بوارده و سین لین طراحی شده که اگر چه این محلات شهری بر اساس قشربندی اجتماعی کارکنان پالایشگاه آبادان با یکدیگر تفاوت کالبدی و مورفولوژیکی فراوان داشت لیکن برای نخستین بار به طور کامل الگویی از شهرسازی مدرن بریتانیایی بود که با توجه به اقلیم محلی توسط شهرسازان شرکت ایران و انگلیس ساخته شده بود. در هرکدام از محلات سه‌گانه که اصطلاحاً محلات شرکتی (شرکت نفت ایران و انگلیس) نیز نامیده شده، سلسله مراتبی از قشرهای مدیران، متخصصان و کارگران استقرار یافته بودند. طراحی شهری آبادان که نخستین الگوی شهری مدرن اروپایی را در دسترس شهرسازان ایرانی قرار می‌داد، بعدها به عنوان یکی از اصلی‌ترین معیارهای شهرسازی مدرن در ایران قرار گرفت.

علاوه بر این، از نظر شکل و گسترش شهری، شهر آبادان در شمال غربی جزیره‌ای ساخته شده که بین رودخانه اروندرود و بهمنشیر واقع شده و شکل گسترش آن به میزان زیادی تحت تأثیر شکل این جزیره و در قسمت شمال غربی واقع شده است.^۱ شهر خرمشهر و آبادان به سبب نیازی که به ارتباطات خارجی داشته، در طول رودخانه قابل کشتیرانی اروندرود و در امتداد شمال غربی - جنوب شرقی گسترش یافته است. به طور کلی عامل دیگر شکل‌دهی به مورفولوژی شهرهای استان خوزستان، سواحل و رودخانه‌های متعددی است که در سطح استان جریان یافته‌اند. در نقشه ۲-۱۲ به عنوان نمونه شکل گسترش دو شهر آبادان و خرمشهر که امروزه کاملاً به هم پیوسته و از نظر کالبدی در واقع یک شهر محسوب می‌شوند را در شمال غربی جزیره ویالونی آبادان نشان می‌دهد. چنان‌که پیداست دیگر شهرهای کوچک در همین ناحیه یعنی اروند کنار و چوبیده نیز مورفولوژی خود را با امتداد رودخانه‌ها تطبیق داده‌اند.

۱- در جغرافیای ایران از قدیم به جزیره‌ای که بین رودخانه بهمنشیر و اروندرود (شط‌العرب) وجود آمده به دلیل شکل این جزیره به ویالون به جزیره ویالونی معروف بود.

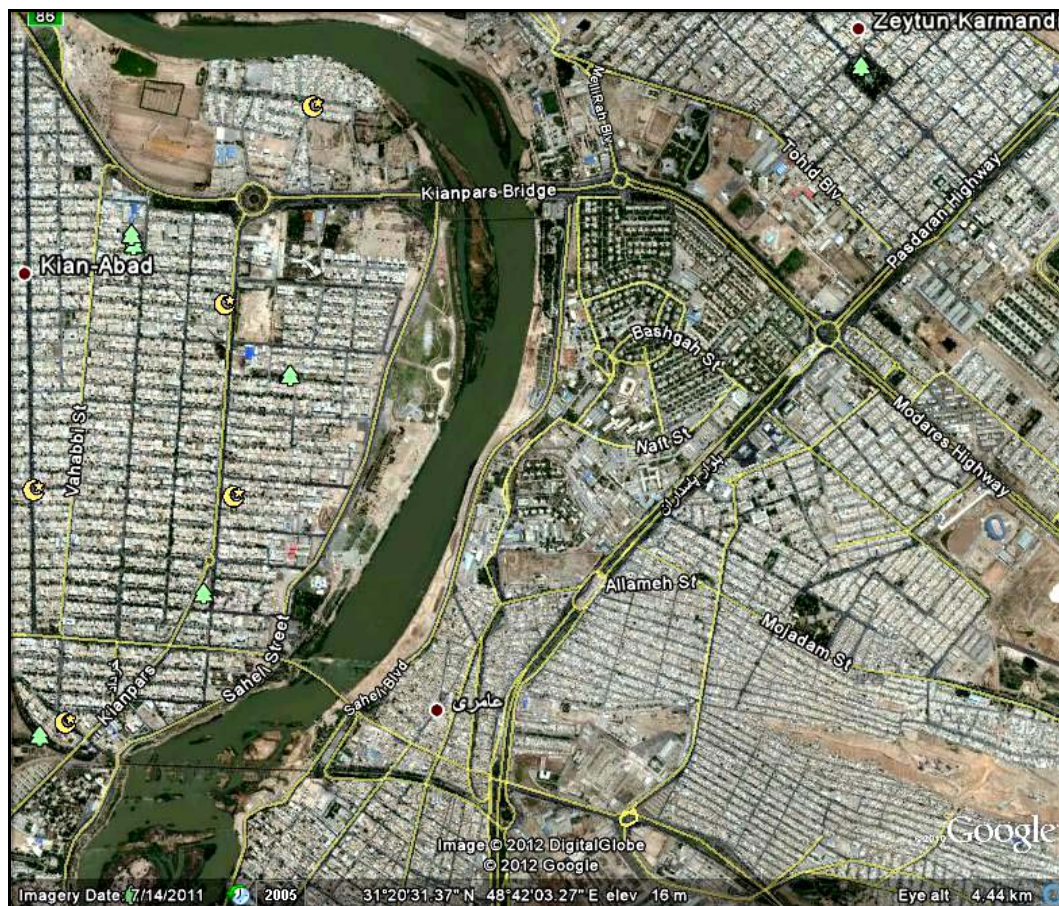
نقشه ۱۱-۲- مناطق شهری در استان خوزستان

نقشه ۲-۱۲- شکل گسترش دو شهر آبادان و خرمشهر و اروندکنار و چوبیده در امتداد رودخانه اروندرود و بهمنشیر در جزیره ویالونی آبادان نمایانده شده است.

از شهرهای دیگری که در ساحل خلیج فارس در استان خوزستان کاملاً خود را با شکل ساحل تطبیق داده شهرهای بندری ماهشهر و بندر امام خمینی (سربندر) است. به سبب نوع کارکردی که این شهرها در ارتباط با دریا و وابستگی به آن بوجود آمده‌اند، شهر با توجه به نوع مورفولوژی ساحلی شکل گرفته است. برخی از بخش‌های کالبدی این شهرها در اطراف خورها و جزایر و بریدگی‌های ساحلی گسترش یافته تا خود را با کارکردهای اصلی شهر که در ارتباط با دریا بوده و نگاه به بیرون دارد، نزدیک‌تر نمایند. بسیاری از شهرهای استان خوزستان که در کنار رودخانه‌های پرآب و پرشمار بوجود آمده‌اند، مورفولوژی، شکل و جهت گسترش خود را مدیون شکل و جهت رودخانه‌هایی هستند که از داخل آن عبور می‌کنند. به عنوان مثال می‌توان از شهر اهواز نام برد که هسته اصلی گسترش آن با امتداد رودخانه کارون تطبیق یافته است (تصویر ۲-۱).

بسیاری از شهرهای اصلی و مهم استان همانند شهر دزفول، شوشتر، اندیمشک، سوسنگرد، بستان و شوش به گونه‌ای در ارتباط با رودخانه‌های دز، کارون و کرخه و شعبات متعدد آن‌ها شکل کالبدی خود را بوجود آورده‌اند.

تصویر ۱-۲- بخش مرکزی از شهر اهواز در امتداد رودخانه کارون (تصویر گوگل اِرت، ۲۴ تیر ماه ۱۳۹۰)

۲-۱-۱-۲- روستاها

در ایران روستا (آبادی) به مجموعه یک یا چند مکان و اراضی به هم پیوسته (اعم از کشاورزی و غیرکشاورزی) گفته می‌شود که در خارج از محدوده شهرها واقع شده و دارای محدوده ثبتي یا عرفی مستقل باشد. اگر آبادی در زمان سرشماری، محل سکونت خانوار یا خانوارهایی باشد، «دارای سکنه» و در غیر این صورت «خالی از سکنه» تلقی می‌شود. بر پایه این تعریف در سرشماری سال ۱۳۸۵ تعداد ۴,۳۷۹ آبادی در استان خوزستان وجود داشت. آمار نشان می‌دهد که شمار کل آبادی‌ها در طول سال‌های ۱۳۴۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ تغییرات چندانی نداشته است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که به ترتیب در سال ۱۳۴۵ (۳,۷۹۶ آبادی)، در سال ۱۳۵۵ (۴,۱۷۲ آبادی)، در سال ۱۳۶۵ (۴,۰۷۵ آبادی)، در سال ۱۳۷۵ (۴,۴۹۶ آبادی) و سرانجام در سال ۱۳۸۵ تعداد ۴,۳۷۹ آبادی دارای سکنه در استان خوزستان وجود داشته است.^۱ چنان‌که پیداست تغییرات شمار آبادی‌ها به ویژه پس از سال ۱۳۵۵ چندان زیاد نیست و چنان‌که خواهیم دید بیشتر این تغییرات در آبادی‌های با طبقات

۱- مطالعات جامع آمایش سرزمین استان خوزستان، بخش اجتماعی و فرهنگی (۱-۲)، مجری مسئول: دکتر فرهنگ ارشاد، همکاران: مهدی حاجتی، عزیز حزبائی، حسین حسین زاده و حسین ملتفت، دفتر برنامه‌ریزی و بودجه، بی‌تا (بعد از این مطالعات جامع آمایش استان (۱-۲)).

جمعیتی ۱ تا ۲۴ نفر اتفاق افتاده که به طور معمول امکان کاهش و یا افزایش در تعداد آن‌ها زیاد است. از این رو طبق آمار در سال ۱۳۵۵ در این گروه از آبادی‌ها ۴۹۲ آبادی به ثبت رسیده در حالی که در سال ۱۳۸۵ همین گروه از آبادی‌ها به ۹۹۴ آبادی افزایش یافته است. این بدان معنی است که تعداد افزایش در این مدت حدود ۵۰۰ آبادی بوده است.

۲-۱-۱-۲-۱- سطح بندی آبادی ها

با تعریفی که در بالا از آبادی ارائه شد، در استان خوزستان در طول پنج دوره سرشماری منتهی به سال ۱۳۸۵ تعداد آبادی‌ها در مجموع افزایش یافته و از ۳،۷۹۶ آبادی در سال ۱۳۴۵ به ۴،۳۷۹ آبادی در سال ۱۳۸۵ رسیده است. در همین دوره میانگین جمعیت آبادی‌ها نیز افزایش یافته و از ۱۷۱ نفر در سال ۱۳۴۵ به ۳۱۶ نفر در سال ۱۳۸۵ رسیده است (جدول ۲-۱۲).

جدول ۲-۱۲- طبقه‌بندی جمعیتی آبادی‌های استان خوزستان در سال‌های مختلف (نفر)

۱۳۸۵		۱۳۷۵		۱۳۶۵		۱۳۵۵		۱۳۴۵		طبقات جمعیتی
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۲۲.۷	۹۹۴	۲۰.۶	۹۲۸	۱۳.۳	۵۲۸	۱۱.۸	۴۹۲	۱۱.۷	۴۳۲	۲۴ -
۱۲.۹	۵۶۵	۱۴.۸	۶۶۵	۱۴.۸	۵۸۳	۱۴.۳	۵۹۵	۱۵.۳	۵۶۲	۴۹-۲۵
۱۵.۵	۶۷۷	۱۶.۸	۷۵۷	۲۰.۳	۸۰۰	۲۲.۸	۹۴۷	۲۲.۸	۸۳۸	۹۹-۵۰
۱۲.۸	۹۵۳	۲۲.۲	۱,۰۰۲	۲۶.۶	۱,۰۴۷	۳۰.۳	۱,۲۵۸	۳۱.۵	۱,۱۶۱	۲۴۹-۱۰۰
۱۳.۲	۵۷۶	۱۲.۴	۵۵۶	۱۴	۵۴۹	۱۲.۹	۵۳۷	۱۲.۴	۴۵۱	۴۹۹-۲۵۰
۷.۶	۳۳۴	۷.۴	۳۳۴	۶.۴	۲۵۰	۵.۴	۲۲۶	۵.۱	۱۸۶	۹۹۹-۵۰۰
۴.۵	۱۹۹	۱.۴	۱۸۶	۳.۲	۱۲۸	۲	۸۳	۱.۱	۴۱	۲,۴۹۹-۱۰۰۰
۱.۳	۵۷	۰.۹	۳۹	۰.۹	۳۴	۰.۵	۲۰	۰.۱	۵	۴,۹۹۹-۲۵۰۰
۰.۵	۲۴	۰.۶	۲۹	۰.۵	۲۰	-	-	-	-	۵,۰۰۰ و بیشتر
۱۰۰	۴,۳۷۹	۱۰۰	۴,۴۹۶	۱۰۰	۴,۰۷۵	۱۰۰	۴,۱۷۲	۱۰۰	۳,۷۹۶	استان
۱		۱		۱		۱		۱		حداقل جمعیت
۲۵,۸۲۴		۲,۹۸۱		۲۲,۷۹۲		۴,۴۸۰		۳,۳۹۴		حداکثر جمعیت
۳۱۶		۳۰۴		۲۷۷		۱۹۸		۱۷۱		میانگین جمعیت

مأخذ: مطالعات جامع آمایش سرزمین استان خوزستان (۱-۲)، ۱۳۸۷.

بررسی طبقه‌بندی جمعیتی آبادی‌ها در طول سرشماری‌ها نشان می‌دهد که نیمی از آبادی‌های استان در طبقه جمعیتی کمتر از ۱۰۰ نفر (کمتر از حدود ۲۰ خانوار) قرار داشتند. به عنوان مثال در سال ۱۳۸۵ این شاخص در استان به بیش از ۵۰ درصد یعنی دقیقاً ۵۱.۱ درصد رسیده است که در قیاس با کل کشور در همین سال که تعداد آبادی‌های کمتر از ۱۰۰ نفر در آن ۴۳.۹ درصد بوده، سهم بالایی از آبادی‌ها را تشکیل می‌دهد.

میانگین جمعیت آبادی‌های استان نیز در سال ۱۳۸۵ با ۳۱۶ نفر در مقابل ۳۴۵ نفر کل کشور در همین سال، پایین‌تر است. از روی این شاخص‌ها می‌توان گفت که در مجموع در قیاس با کل کشور، آبادی‌های استان کوچک‌ترند (جدول ۲-۱۲).

اما در همین حال مقایسه تراکم آبادی‌ها در واحد سطح در استان با کل کشور در سال ۱۳۸۵ نشان می‌دهد که به طور میانگین در استان خوزستان تراکم آبادی‌ها در فضای جغرافیایی بیشتر از کل کشور بوده است. به عنوان مثال در همین سال به ازای هر ۲۵.۸ کیلومتر مربع در کل کشور یک آبادی وجود داشت در حالی که این شاخص در استان خوزستان به ازای هر ۱۴.۶ کیلومتر مربع یک آبادی بوده است (جدول ۲-۱۳). به عبارت دیگر در کل کشور به ازای هر ۵ در ۵ کیلومتر یک آبادی بوجود آمده است در حالی که در استان خوزستان این مقدار کمتر از ۴ در ۴ کیلومتر است. تراکم بیشتر آبادی‌ها در واحد سطح در خوزستان نسبت به کل کشور نشان دهنده تراکم نسبی بالاتر کاربری‌های عمدتاً کشاورزی استان در اثر وجود زمین‌های مناسب و توزیع مناسب‌تر آب و خاک برای فعالیت‌های بخش کشاورزی می‌باشد. سطوح هموار و بدون عارضه همراه با شیب مناسب و توزیع مناسب‌تر آب و خاک برای فعالیت اقتصادی و سکونت، در این امر مؤثر بوده است. فراموش نمی‌کنیم که جلگه خوزستان که در این مطالعه کمتر از ۲۰۰ متر ارتفاع از سطح دریاهای آزاد تعریف شده، حدود ۶۳ درصد از مساحت کل استان را در بر می‌گیرد. این زمین‌ها در مجموع شیبی کمتر از یک درصد دارند که برای هر گونه فعالیتی هیچ موانعی ایجاد نمی‌کند. یادآوری کنیم که وسعت ۶۳ درصد جلگه‌ای استان با شیب کمتر از حدود یک درصد در هیچ استانی از کشور دیده نشده و نمی‌شود. همچنین چنان‌که پیش‌تر گفته شد دسترسی به آب نیز در این پهنه وسیع در قیاس با کل کشور از موقعیت مناسب‌تری برخوردار است.

جدول ۲-۱۳- مقایسه برخی شاخص‌های آبادی‌های دارای سکنه خوزستان و کل کشور در سال ۱۳۸۵

محدوده	کل آبادی		آبادی‌های کمتر از ۱۰۰ نفر		میانگین جمعیت کل آبادی‌ها (نفر)	کیلومتر مربع به ازای هر آبادی
	تعداد	جمعیت (نفر)	تعداد	درصد از کل		
کل کشور	۶۳,۱۲۵	۲۱,۷۷۶,۰۰۰	۲۷,۷۱۶	۴۳.۹	۳۴۵	۲۵.۸
خوزستان	۴,۳۷۹	۱,۳۸۳,۹۴۶	۲,۲۳۶	۵۱.۱	۳۱۶	۱۴.۶

طبقه‌بندی و توزیع جغرافیایی آبادی‌ها از نظر رشد جمعیت

بازسازی جمعیت روستایی استان طی سی سال منتهی به ۱۳۸۵ نشان می‌دهد که به رغم کاهش جمعیت روستایی در کل کشور در مجموع جمعیت روستایی استان افزایش یافته و از نرخ مثبت برخوردار بوده است. چنان‌که می‌دانیم جمعیت روستایی کشور از سرشماری جاری جمعیت در سال ۱۳۷۰ به بعد همواره دارای رشد منفی بوده است. به عنوان مثال جمعیت روستایی کل کشور طی سرشماری سال‌های

۱۳۷۰، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ به ترتیب ۲۴، ۲۳.۲۴ و ۲۲.۲۴ میلیون نفر ثبت شده است. به عبارت دیگر نرخ رشد جمعیت روستایی کشور در دوره ۱۳۷۵-۱۳۷۰ برابر ۰.۶۴- درصد و در دوره ۱۳۸۵-۱۳۷۵ برابر ۰.۴۴- درصد بوده است.^۱ این در حالی است که جمعیت روستایی استان خوزستان در سال‌های سرشماری ۱۳۵۵، ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ در مجموع رو به افزایش بوده و به ترتیب ۸۴۸،۳۴۴ و ۱،۱۱۹،۹۹۹ و ۱،۳۶۷،۳۴۵ و ۱،۳۸۳،۹۴۶ نفر ثبت شده است. به عبارت دیگر رشد جمعیت روستایی استان در دوره ۱۳۵۵-۱۳۶۵ برابر ۲.۸۲ درصد، ۱۳۶۵-۱۳۷۵ برابر ۱.۶۴ درصد و در دوره ۱۳۷۵-۱۳۸۵ برابر ۰.۱۲ درصد بوده است.^۲ هر چند همین ارقام نیز نشان می‌دهد که به رغم افزایش مطلق جمعیت روستایی، روند رشد جمعیت روستایی استان همانند کل کشور رو به کاهش نهاده و به ویژه در دوره ۱۳۷۵-۱۳۸۵ به نرخ رشد صفر نزدیک شده است. با این حال بر خلاف کل کشور تا کنون در هیچ دوره آماری نرخ رشد جمعیت روستایی استان منفی نبوده است.

یادآوری این نکته ضرورت دارد که به رغم رشد مثبت جمعیت روستایی استان، تعداد زیادی از روستاهای استان خوزستان در سرشماری بین ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵ از رشد منفی برخوردار بوده است. طبقه‌بندی آبادی‌های استان بر اساس نرخ رشد جمعیت و به تفکیک طبقه‌بندی جمعیتی در نقشه ۲-۱۳ نمایانده شده است.

با طبقه‌بندی آبادی‌ها در محیط GIS از منظر نرخ رشد جمعیت در دوره ۱۳۷۵-۱۳۸۵، نتایج زیر به دست داده شده است:

(۱) تعداد آبادی‌های با نرخ رشد کمتر از ۲- درصد (بین صفر تا ۲-) برابر ۶۷۷ روستا (۱۵.۵ درصد کل آبادی‌های استان).

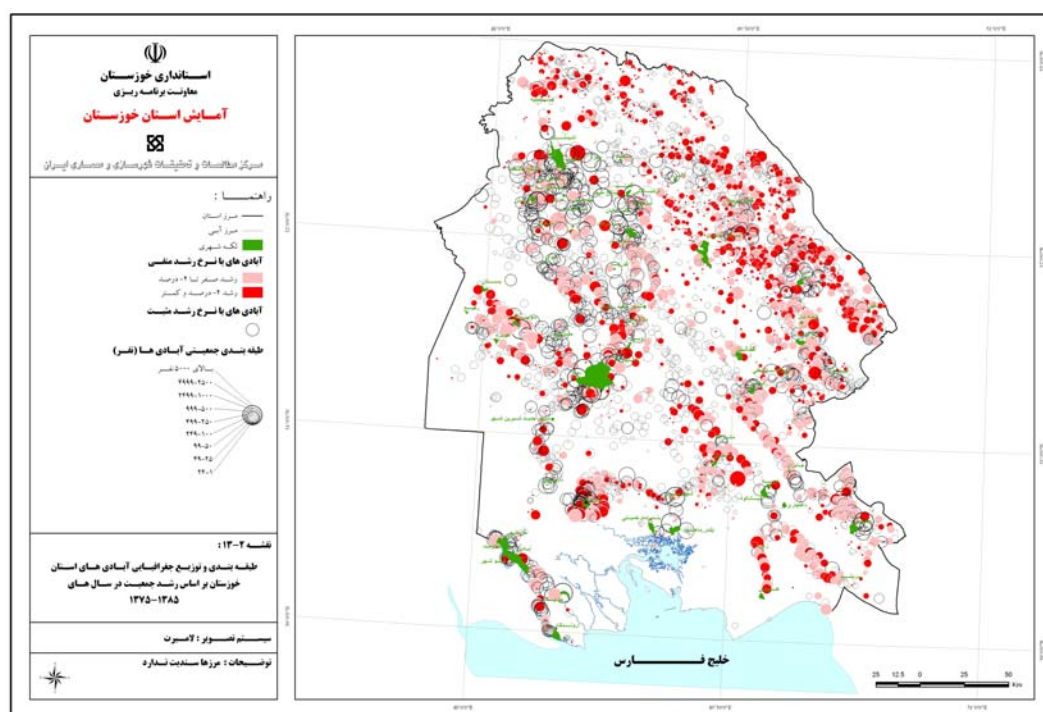
(۲) تعداد آبادی‌های با نرخ رشد بالاتر از ۲- درصد (۲- و بیشتر) برابر ۱،۱۵۱ روستا (۲۶.۳ درصد کل آبادی‌های استان).

(۳) تعداد آبادی‌هایی که در مجموع با نرخ رشد مثبت روبرو بوده‌اند برابر ۲،۵۵۱ روستا (۵۸.۲ درصد کل آبادی‌های استان).

چنان‌که پیداست هنوز بیش از ۵۰ درصد آبادی‌ها در استان از نرخ مثبت برخوردار هستند اما ۱۵.۵ درصد با نرخ بین صفر تا ۲- درصد و ۲۶ درصد نیز نرخ بالاتر از ۲- درصد داشته‌اند. با این حال چنان‌که گفته شد وضع تغییرات جمعیت آبادی‌های استان در مجموع از کل کشور در نگهداشت جمعیت مناسب‌تر است.

۱- گزیده نتایج سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۸۵، مرکز آمار ایران، ص ۱۵. هر چند می‌دانیم که کاهش جمعیت روستایی در طول سرشماری‌ها بخشی به دلیل تبدیل روستا به شهر و یا ادغام روستاها در شهرهاست لیکن با توجه به مقایسه شرایط یکسان بین کل کشور و استان، این تحلیل می‌تواند منطقی باشد.

۲- گزارش مطالعات جامع آمایش سرزمین استان خوزستان، بخش اجتماعی و فرهنگی (۱-۲)، ۱۳۸۷ ص ۳۱

نقشه ۲-۱۳- طبقه بندی و توزیع جغرافیایی آبادی های استان خوزستان بر اساس رشد جمعیت در سال های ۱۳۷۵-۱۳۸۵

۲-۱-۱-۲- تحلیل نحوه استقرار روستاها (ساحلی، جلگه‌ای، کوهپایه‌ای، کوهستانی و جنگلی)

در بررسی نحوه استقرار روستاها در فضای جغرافیایی و ارتباط آن با اشکال ناهمواری‌های زمین در استان، نخست لازم است تعریفی از فضاهای جغرافیایی و اشکال ناهمواری‌ها به دست داده باشیم. در سرشماری عمومی نفوس و مسکن ایران آبادی‌ها بر اساس وضع طبیعی آن‌ها به جلگه‌ای، کوهستانی، جلگه‌ای جنگلی و جلگه‌ای کوهستانی طبقه‌بندی شده‌اند لیکن تعریف دقیقی از این پدیده‌های طبیعی به دست داده نشده است. به عنوان مثال تعاریف زیر برای این پدیده‌ها ارائه شده است:

۱. **آبادی جلگه‌ای:** آبادی‌هایی که کلیه خانه‌های آن در دشت یا جلگه واقع شده باشد، آبادی جلگه‌ای محسوب می‌شود.

۲. **آبادی کوهستانی:** آبادی‌هایی که کلیه خانه‌های آن در کوهستان واقع شده باشد، آبادی کوهستانی محسوب می‌شود.

۳. **آبادی جلگه‌ای و کوهستانی:** آبادی‌هایی که بخشی از خانه‌های آن در دشت یا جلگه و بقیه خانه‌ها در کوهستان واقع شده باشد، جلگه‌ای و کوهستانی محسوب می‌شود.

۴. **آبادی جلگه‌ای جنگلی:** آبادی‌هایی که کلیه خانه‌های آن در جنگل واقع در دشت یا جلگه قرار دارد، جلگه‌ای جنگلی محسوب می‌شود.

پیداست این تعاریف به هیچ وجه تعاریف نادرستی نیستند اما به نظر می‌رسد که مأمور سرشماری به هنگام تعیین نوع آبادی در بسیاری موارد نتواند بین تعاریف فوق تمایز و تفکیک دقیقی قائل شده باشد. به عنوان مثال وقتی گفته شده «آبادی‌هایی که کلیه خانه‌های آن در دشت یا جلگه واقع شده باشد، آبادی جلگه‌ای نامیده می‌شود»، به طور دقیق حدود جغرافیایی جلگه تعریف نشده است. همین‌طور در تعریف سطوح دیگر نیز چنین ابهامی وجود دارد. ضمن آن که در تعاریف سرشماری، روستای کوهپایه‌ای و ساحلی که در شرح خدمات آمایش مورد تأکید قرار گرفته اصولاً تعریف نشده است. از این رو در بررسی حاضر ما تعاریف مشخصی از ناحیه ساحلی، جلگه‌ای، کوهپایه‌ای، کوهستانی و جنگلی به دست داده‌ایم.

ناحیه ساحلی: در این بررسی به آن ناحیه‌ای در استان گفته می‌شود که حداکثر پنج کیلومتر از خط آبی ساحلی فاصله داشته باشد.

نواحی جلگه‌ای: در استان خوزستان ناحیه گسترده‌ای است که تقریباً بخش اصلی و عمده جمعیت و فعالیت استان در این ناحیه استقرار یافته و در این بررسی به ارتفاع کمتر از ۲۰۰ متر از سطح دریا‌های آزاد گفته شده است.

ناحیه کوهپایه‌ای؛ نیز در ارتفاع بین ۲۰۰ تا ۵۰۰ متر واقع شده است.

نواحی بالای ۵۰۰ متر نیز **ناحیه کوهستانی** نامیده شده و **نواحی جنگلی** در این بررسی به ناحیه‌ای اتلاق شده که در آن بر طبق نقشه کاربری اراضی سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور در طبقه با پوشش جنگلی اعم از کم تراکم (تُنک)، تراکم با پوشش متوسط و پرتراکم تعریف شده است. بر اساس این تعاریف اکنون طبقه‌بندی آبادی‌های استان به شرح زیر انجام می‌شود.

آبادی‌های ساحلی

چنان‌که گفته شد در این بررسی آبادی‌های ساحلی آبادی‌هایی را در بر می‌گیرد که در فاصله پنج کیلومتری از خط آبی ساحلی واقع شده‌اند. وسعت این ناحیه در استان خوزستان ۴۴۰,۸۰۷ هکتار (۴,۴۰۸ کیلومتر مربع) و برابر حدود ۷ درصد مساحت استان است. در این پهنه از استان در سال ۱۳۸۵ تعداد ۱۸۰ آبادی (۴۰۱ درصد کل آبادی‌های استان) واقع شده‌اند. سهم جمعیتی آبادی‌های این پهنه ۸۲,۴۰۱ نفر (۶ درصد جمعیت کل آبادی‌های استان) را در بر می‌گیرد. بدین ترتیب هم تعداد و هم جمعیت آبادی‌های ناحیه ساحلی استان نسبت به مساحت آن از کل مساحت استان که حدود ۷ درصد می‌باشد، کمتر است (جدول ۲-۱۴). این نکته نشان می‌دهد که سواحل استان به طور نسبی استعداد زیادی حتی به نسبت مساحت خود برای ایجاد و توسعه سکونتگاه‌های روستایی ندارد.

آبادی‌های جلگه‌ای

ناحیه جلگه‌ای استان که نواحی ارتفاعی کمتر از ۲۰۰ متر از سطح دریا‌های آزاد را اشغال کرده، مهمترین بخش سکونت‌ی استان اعم از شهری و روستایی را در بر می‌گیرد. این ناحیه با وسعت ۴,۰۰۶,۶۴۷ هکتار (۴۰,۰۶۶ کیلومتر مربع) بیش از ۶۳ درصد کل وسعت استان را به خود اختصاص داده^۱ و نزدیک به ۵۰ درصد آبادی‌ها در این ناحیه قرار گرفته‌اند. شمار آبادی‌های این ناحیه ۲,۱۴۶ آبادی (۴۹ درصد) و جمعیت آن به بیش از ۷۵ درصد کل جمعیت روستایی استان را در بر می‌گیرد. در واقع سهم جمعیتی بسیار بیشتر از سهم شمار آبادی‌هاست و این نشانه آن است که اندازه سکونتگاه‌های روستایی این منطقه از میانگین استان بسیار بالاتر است. سهم جمعیت روستایی این ناحیه از سهم وسعت آن به کل استان نیز به طور قابل توجهی بیشتر است. لازم است یادآوری کنیم که ناحیه جلگه‌ای شامل نواحی ساحلی استان که آن هم کمتر از ۲۰۰ متر می‌باشد را نیز در بر می‌گیرد. شمار جمعیت روستایی این ناحیه از استان به بیش از یک میلیون نفر می‌رسد (جدول ۲-۱۴ و نقشه ۲-۱۴).

۱- ناحیه ساحلی در استان که کمتر از ۲۰۰ متر ارتفاع دارد نیز جزو نواحی جلگه‌ای محسوب شده است. بنابراین در جمع مساحت استان باید به این نکته توجه داشت.

جدول ۲-۱۴ - طبقه‌بندی آبادی‌های استان خوزستان بر اساس وضعیت طبیعی در سال ۱۳۸۵

نوع آبادی	مساحت		آبادی		جمعیت	
	مساحت (به هکتار)	درصد از کل	تعداد	درصد از کل	تعداد	درصد از کل
ساحلی*	۴۴۰,۸۰۷	۷	۱۸۰	۴.۱	۸۲,۴۰۱	۶
جلگه‌ای	۴,۰۰۶,۶۴۷	۶۳.۳	۲,۱۴۵	۴۹	۱,۰۴۴,۵۱۷	۷۵.۵
کوهپایه‌ای	۹۴۸,۶۶۵	۱۵	۶۳۱	۴.۴	۱۰۸,۳۹۳	۷.۸
کوهستانی	۱,۳۶۹,۹۷۲	۲۱.۷	۱,۶۰۲	۳۶.۶	۲۳۱,۰۳۶	۱۶.۷
جنگلی*	۹۰۱,۰۲۵	۱۴.۲	۹۰۷	۲۰.۷	۸۰,۸۲۴	۵.۸

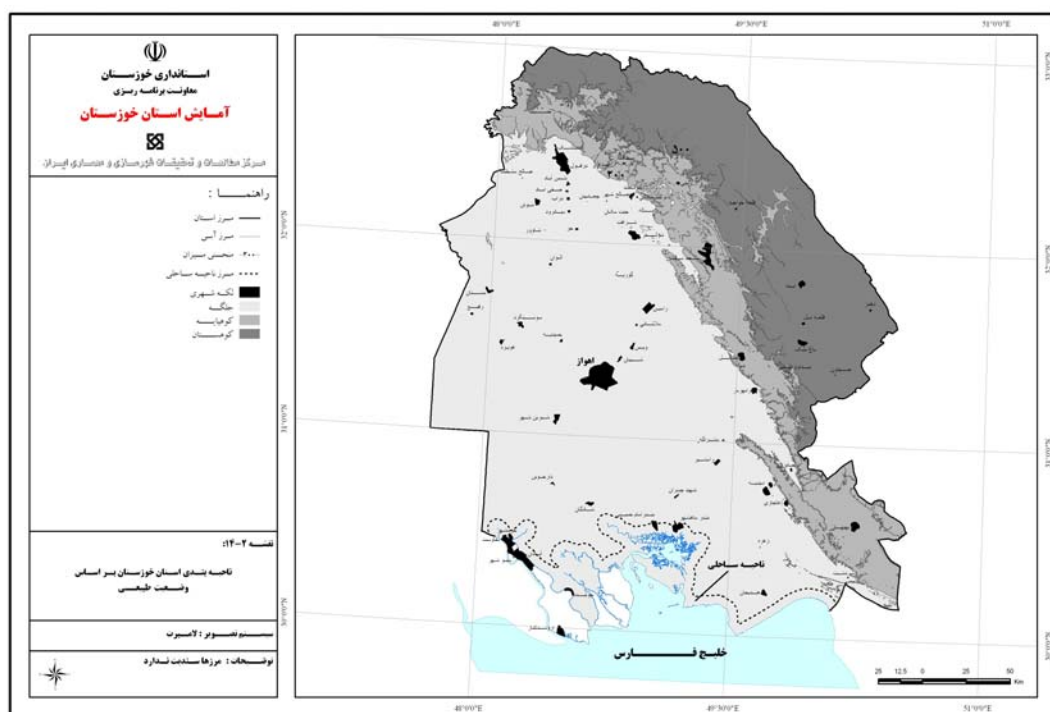
* مساحت، تعداد و جمعیت روستایی ناحیه ساحلی در ناحیه جلگه‌ای و همچنین مساحت، تعداد و جمعیت روستایی ناحیه جنگلی در ناحیه کوهستانی و کوهپایه‌ای لحاظ شده است.

آبادی‌های کوهپایه‌ای

در ارتفاع بین ۲۰۰ تا ۵۰۰ متر که در این بررسی کوهپایه‌ای نامیده شده، تعداد ۶۳۱ آبادی (۱۴.۴ درصد کل آبادی‌ها) و ۱۰۸,۳۹۳ نفر یعنی ۷.۸ درصد جمعیت روستایی استان زندگی می‌کنند. وسعت این ناحیه ۹۴۸,۶۶۵ هکتار (۹,۴۸۷ کیلومتر مربع) یعنی ۱۵ درصد کل مساحت استان را به خود اختصاص داده است. با توجه به آن که سهم جمعیتی این ناحیه نیمی از سهم جمعیتی شمار آبادی‌های آن را شامل شده، نشان می‌دهد که در مجموع میانگین جمعیت آبادی‌های این ناحیه از میانگین آبادی‌های استان کوچکتر است.

آبادی‌های کوهستانی

نواحی کوهستانی یعنی نواحی با ارتفاع بالاتر از ۵۰۰ متر با مساحت ۱,۳۶۹,۹۷۲ هکتار (۱۳,۷۰۰ کیلومتر مربع)، در واقع ۲۱.۷ درصد از کل مساحت استان را به خود اختصاص داده است. آبادی‌های این ناحیه نیز به نسبت میانگین استان دارای اندازه کوچکتری هستند. به عبارت دیگر ۱,۶۰۲ آبادی یعنی ۳۶.۶ درصد از کل آبادی‌های استان با جمعیت ۲۳۱,۰۳۶ نفر که تنها ۱۶.۷ درصد کل جمعیت روستایی استان را در بر می‌گیرد نشان از این می‌دهد که روستاهای این ناحیه از استان بسیار کوچکتر از میانگین استان است.

نقشه ۱۴-۲- ناحیه بندی استان خوزستان بر اساس وضعیت طبیعی

آبادی‌های جنگلی

این آبادی‌ها چنان‌که پیش‌تر گفته شد بر اساس واقع شدن آن‌ها در میان پوشش جنگلی استان به این نام نامیده شده است که از نظر جغرافیایی در ناحیه کوهپایه‌ای و کوهستانی قرار گرفته و در نتیجه یک بار از نظر ارتفاعی مورد بررسی قرار گرفته‌اند لیکن به لحاظ جنگلی نیز در نظر گرفته شده‌اند. وسعت این محدوده طبق محاسبه در فضای GIS برابر ۹۰۱,۰۲۵ هکتار (۹,۰۱۰ کیلومتر مربع) یعنی حدود ۱۵ درصد مساحت استان است. با توجه به بررسی‌های انجام شده در خصوص شمار آبادی‌های این ناحیه در استان که به ۹۰۷ آبادی (۲۰.۷ درصد کل آبادی‌ها) محدود می‌شود و با جمعیت ۸۰,۸۲۴ نفر (۵.۸ درصد) و مقایسه آن با وسعت این محدوده، می‌توان گفت که آبادی‌های موجود در آن به نسبت میانگین استان از اندازه به مراتب کوچکتری برخوردارند. به عبارت دیگر چون نواحی جنگلی استان در نواحی کوهپایه‌ای و کوهستانی قرار گرفته، همانند این دو ناحیه، روستاهای واقع در آن نیز به مانند دو ناحیه فوق از نظر اندازه سکونتگاه نسبت به شمار آن، سهم جمعیت آن در استان کمتر است.

رودخانه و نحوه استقرار آبادی‌ها

چنان‌که در بالا نشان داده شد حدود ۵۰ درصد آبادی‌ها و بیش از ۷۵ درصد جمعیت آن‌ها در ناحیه جلگه‌ای استان واقع شده است. در این ناحیه میزان بارندگی پایین و حدوداً کمتر از ۳۰۰ میلیمتر در سال است. بنابراین دسترسی به آب در این ناحیه پراهمیت عامل مهم استقرار آبادی‌ها محسوب می‌شود. از این رو بررسی ارتباط آبادی‌ها با شبکه اصلی رودخانه‌های استان نیز مهم است. در نقشه ۲-۱۵ نحوه استقرار آبادی‌ها از نظر وضعیت طبیعی و از جمله رودخانه‌ها نمایانده شده است. پیداست تا چه اندازه رودخانه‌های جاری در استقرار آبادی‌های استان نقش داشته‌اند. این همبستگی هر چه به نواحی جنوبی‌تر استان سیر می‌کند به دلیل کاهش بارندگی و وابستگی تام و تمام فعالیت کشاورزی به آبیاری، بیشتر چشم‌گیر است. این تأثیر به عنوان مثال در حاشیه جنوبی رودخانه‌های کارون و جراحی به خوبی پیداست و تقریباً وجود و تراکم آبادی‌ها با امتداد آن تطبیق یافته است.

نقشه ۲-۱۵- طبقه‌بندی روستاها بر اساس نحوه استقرار در استان خوزستان

۲-۱-۱-۲- ساختار روستاهای استان (مجتمع یا قانونی، متفرق و پراکندگی، خطی)

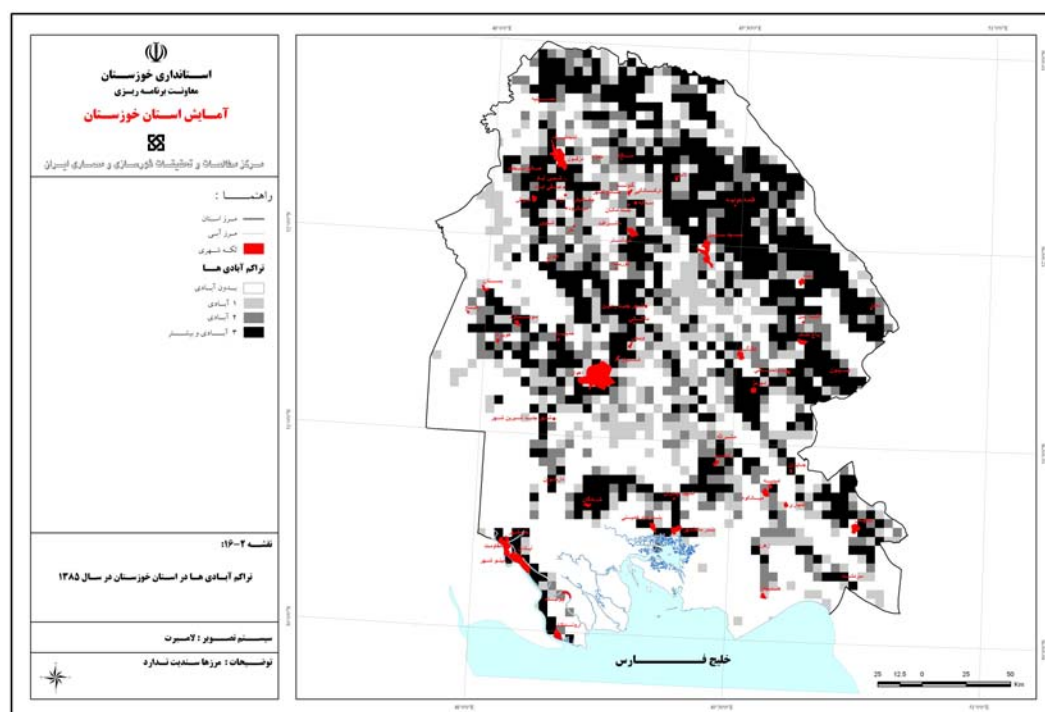
تا کنون برخی از ویژگی‌های ساختار فضایی روستاها در استان خوزستان را به اجمال مورد بررسی قرار داده‌ایم، اکنون با توجه به شرح خدمات مطالعات، خصوصیات نوع پراکندگی روستاها در استان مورد توجه قرار می‌گیرد. برای پاسخ به این پرسش که روستاها در استان از نظر پراکندگی فضایی و جغرافیایی چه ساختاری به خود می‌گیرند، نقشه ۲-۱۶ تهیه شده است. در این نقشه نخست در محیط GIS تمام پهنه استان به گریدهای ۵ در ۵ کیلومتر (هر گرید ۲۵ کیلومتر مربع) تقسیم شده است. سپس تعداد روستاهای استان بر اساس این گریدبندی طبقه‌بندی شده‌اند. این طبقه‌بندی نشان می‌دهد که از مجموع ۲,۷۲۳ گرید تشکیل شده در استان^۱ تعداد ۱,۳۰۶ گرید. یعنی ۴۸ درصد کل گریدها فاقد آبادی می‌باشند. در ۴۴۰ گرید (۱۶.۲ درصد) تنها یک آبادی وجود دارد، در ۲۹۹ گرید (۱۱ درصد) دو آبادی و در ۶۷۸ گرید (۲۴.۸ درصد) نیز بیش از سه آبادی قرار گرفته‌اند (نقشه ۲-۱۶).

چنان‌که پیداست و تا کنون نیز مورد بحث قرار گرفته، توزیع روستاها در استان مثل هر جای دیگری با توجه به وابستگی معیشت و تولید اصلی روستا به منابع آب و خاک، وابستگی این‌گونه سکونتگاه‌ها به توزیع این مواهب طبیعی می‌تواند قابل فهم باشد. وجود منابع آب و خاک در اطراف رودخانه‌ها در دره‌های نواحی کوهستانی و پایکوهی همچنین در بخش غربی استان، در دشت‌های سیلابی اطراف و حاشیه رودخانه‌ها تأثیر بسیار پذیرفته است. توزیع خطی در امتداد رودخانه‌های کارون، کرخه، دز و جراحی (هم در نواحی کوهستانی و کوهپایه‌ای و هم جلگه‌ای) نشان می‌دهد که نخ رودخانه در استان دانه‌های تسبیح روستاها را در امتداد خطی حاشیه رودخانه‌ها که دسترسی به آب و خاک در آن بیش از هر جایی به آسانی فراهم است به هم اتصال داده است. به وضوح آشکار است که در بخش میانی استان و همچنین در نوار مرزی که این منابع کمیاب و پراکنده است، روستاها نیز پراکنده و در برخی موارد به کلی خالی از سکونتگاه می‌باشد.

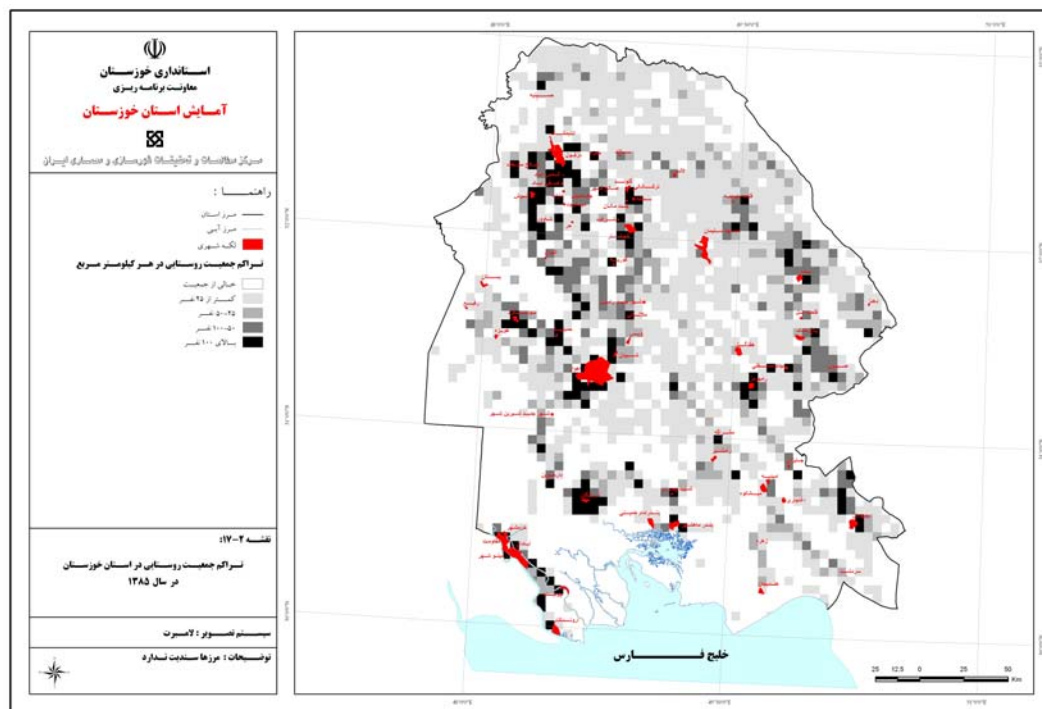
اما واقعیت این است که وجود تعداد روستاها به تنهایی برای توضیح این سکونتگاه کافی به مقصود نیست. چرا که آبادی‌ها از نظر اندازه بسیار متفاوتند. از این رو در نقشه ۲-۱۷ توزیع تراکم جمعیت روستایی در واحد سطح نیز نشان داده شده است. برای این کار همان گریدهای ۵ در ۵ کیلومتر مبنا قرار گرفته و این بار تراکم جمعیت روستایی در هر کیلومترمربع محاسبه و نمایانده شده است.

۱- این تعداد گرید شامل گریدهایی که در نواحی مرزی برش خورده و کامل نیستند نیز می‌شود.

طرح آمایش استان خوزستان ■ ۸۱.۲

نقشه ۲-۱۶- تراکم آبادی‌ها در استان خوزستان در سال ۱۳۸۵

نقشه ۲-۱۷- تراکم جمعیت روستایی در استان خوزستان در سال ۱۳۸۵

چنان که پیداست اگرچه از نظر تعداد آبادی‌ها در نواحی کوهستانی تمرکز قابل توجهی در نقشه ۲-۱۶ مشاهده می‌شود و در نگاه نخست چنین می‌نماید که تمرکز اصلی روستا و جمعیت روستایی در نواحی کوهستانی استان است لیکن با توجه به نقشه تراکم جمعیت روستایی در نقشه ۲-۱۷ می‌توان به خوبی دید که تمرکز اصلی جمعیت روستایی در نواحی غربی استان و نه در ناحیه کوهستانی بلکه در نواحی جلگه‌ای یعنی در امتداد دشت‌های سیلابی کارون، دز و کرخه در شمال اهواز متمرکز است. اگر چه دره‌های کوهستانی استان در زاگرس چین خورده که روندی شمال غربی- جنوب شرقی دارد نیز از نظر تمرکز جمعیت روستایی در رتبه دوم قرار می‌گیرد. اما باید توضیح داد که این تمرکز در نواحی کوهستانی و کوهپایه‌ای نیز بیشتر همان محورهای کارون و جراحی و مارون در آن جریان می‌یابند. در این نقشه نیز بخش شرق میانی، مرز غربی و تمام سواحل به نحو آشکاری فاقد جمعیت متراکم و یا خالی از جمعیت است.

۲-۱-۱-۳- فعالیت‌ها

توزیع جغرافیایی فعالیت‌های اقتصادی عامل مهمی در توزیع جمعیت در پهنه فضایی ایفاء می‌کند. از این رو پرسش مقدر این خواهد بود که فعالیت‌های اقتصادی استان شامل صنعت، معدن، کشاورزی و خدمات در سطح استان چگونه توزیع شده است؟ برای پاسخ به این پرسش جداول ۲-۱۵ و ۲-۱۶ تهیه شده است.

۲-۱-۱-۳-۱- پراکندگی و توزیع مراکز و قلمروهای صنعت استان

برای شناخت توزیع جغرافیایی فعالیت‌های صنعتی استان، سه شاخص تعداد کارگاه، شاغلین و ارزش افزوده کارگاه‌های بزرگ صنعتی یعنی کارگاه‌هایی که ۱۰ کارکن و بیشتر دارند و عموماً بیش از ۸۰ درصد ارزش افزوده کل کارگاه‌های صنعتی در آن تولید می‌شود، مبنای بررسی قرار گرفته است.

توزیع تعداد کارگاه

چنان که در جدول ۲-۱۵ نشان داده شده، تعداد کل کارگاه‌های بزرگ یعنی کارگاه‌هایی که طبق تعریف مرکز آمار ایران ۱۰ کارکن و بیشتر دارند در آخرین آمارگیری صنعتی استان در سال ۱۳۹۰ برابر ۴۱۶ کارگاه بوده است. از این منظر، بیشترین تعداد کارگاه بزرگ صنعتی به ترتیب در شهرستان‌های اهواز (۳۸.۵ درصد کل کارگاه‌های استان)، دزفول (۱۰.۸ درصد)، آبادان (۷.۴ درصد)، بندر ماهشهر (۷.۲ درصد) و شادگان با ۵.۳ درصد در مراتب بعدی قرار می‌گیرند. این پنج شهرستان که مجموعاً بیش از ۶۹ درصد کل تعداد کارگاه‌ها را در خود جای داده به جز شوشتر در نیمه جنوبی است واقع شده

است. در نقشه ۲-۱۸ توزیع جغرافیایی درصد کارگاه‌های بزرگ صنعتی به تفکیک شهرستان در سال ۱۳۸۹ نمایانده شده است.

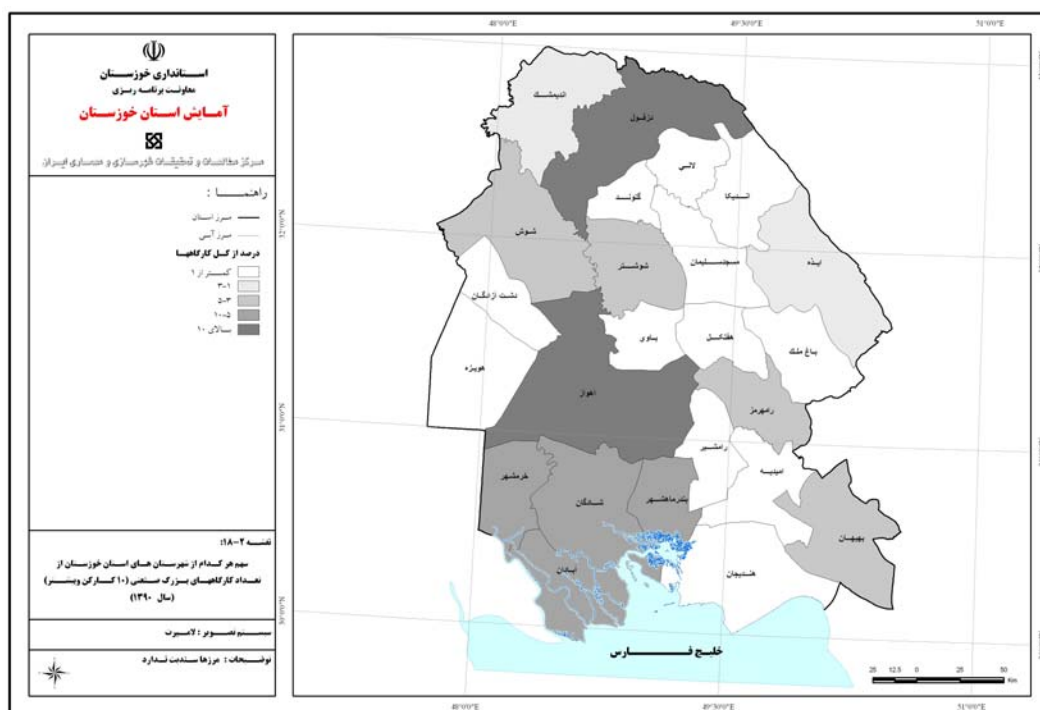
جدول ۲-۱۵- توزیع تعداد کارگاه، شاغلین و ارزش افزوده کارگاه‌های بزرگ صنعتی خوزستان در سال ۱۳۸۹

شهرستان	کارگاه		شاغلین		ارزش افزوده	
	تعداد	درصد از کل	تعداد	درصد از کل	میلیون ریال	درصد از کل
آبادان	۳۱	۷.۴۵	۸,۲۰۸	۱۱.۰۳	۹,۲۸۱,۳۹۱	۱۶.۳۷
اندیمشک	۱۰	۲.۴۰	۴۳۳	۰.۵۸	۱۶۴,۴۴۸	۰.۲۹
اهواز*	۱۶۰	۳۸.۴۶	۲۷,۵۲۸	۳۶.۹۸	۱۱,۹۶۶,۸۲۵	۲۱.۱۱
امیدیه	۱	۰.۲۴	۲۴	۰.۰۳	۱,۷۶۷	۰.۰۰۳
اندیکا	۰	۰	۰	۰	۰	۰
ایذه	۵	۱.۲۰	۱۳۰	۰.۱۷	۶,۷۸۶	۰.۰۱
باغملک	۳	۰.۷۲	۷۲	۰.۰۹	۲۴,۵۴۴	۰.۰۴
بندرماهشهر	۳۰	۷.۲۱	۲۳,۴۸۸	۳۱.۵۵	۳۱,۳۵۴,۱۴۳	۵۵.۳۲
بهبهان	۲۰	۴.۸۰	۹۶۵	۱.۲۹۳	۵۴۱,۶۴۱	۰.۹۵
خرمشهر	۲۵	۶.۱	۲,۴۷۹	۳.۳۳	۴۲۴,۸۵۲	۰.۷۵
دزفول	۴۵	۱۰.۸۱	۱,۴۵۵	۱.۹۵	۱۹۱,۳۸۴	۰.۳۴
دشت آزادگان	۳	۰.۷۲	۱۱۱	۰.۱۵	۲۵,۴۸۵	۰.۰۴۵
رامشیر	۰	۰	۰	۰	۰	۰
رامهرمز	۱۵	۳.۶۰	۱,۲۰۴	۱.۶۱	۷۷۲,۲۶۰	۱.۳۶
شادگان	۲۲	۵.۲۸	۱,۸۷۸	۲.۵۲	۲۷۸,۹۷۶	۰.۴۹
شوش	۱۹	۴.۵۶	۲,۳۵۹	۳.۱۶	۴۱۷,۰۸۲	۰.۷۳
شوشتر	۲۰	۴.۸۱	۳,۳۷۳	۴.۵۳	۸۵۰,۹۹۸	۱.۵۰
گتوند	۲	۰.۴۸	۴۱	۰.۰۶	۲,۲۷۱	۰.۰۰۴
لالی	۰	۰	۰	۰	۰	۰
مسجد سلیمان	۳	۰.۷۲	۶۳۴	۰.۸۵	۳۶۹,۲۴۶	۰.۶۵
هفتگل	۰	۰	۰	۰	۰	۰
هندیجان	۱	۰.۲۴	۴۳	۰.۰۶	۴,۰۳۱	۰.۰۰۷
هویزه	۰	۰	۰	۰	۰	۰
استان	۴۱۶	۱۰۰	۷۴,۴۲۵	۱۰۰	۵۶,۶۷۸,۱۳۰	۱۰۰

* شامل باوی نیز هست.

مأخذ: سالنامه آماری استان خوزستان ۱۳۹۰، مرکز آمار ایران

طرح آمایش استان خوزستان ■ ۸۵.۲

نقشه ۱۸-۲- سهم هر کدام از شهرستان های استان خوزستان از تعداد کارگاه های بزرگ صنعتی (۱۰ کارکن و بیشتر)

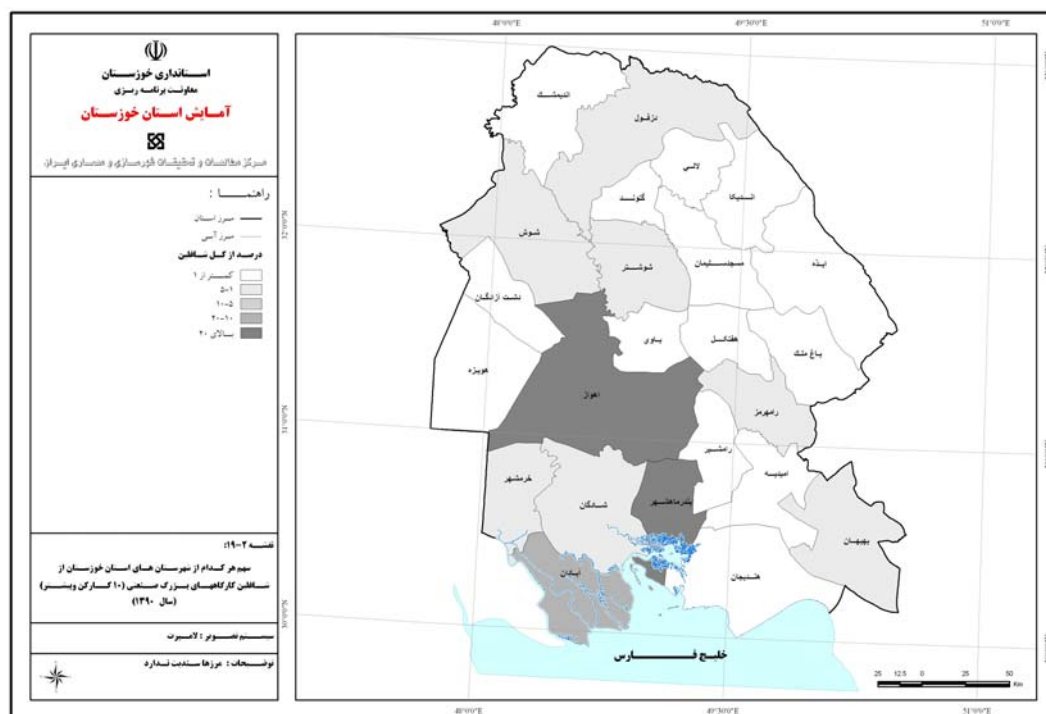
توزیع تعداد شاغلین صنعتی

توزیع شاغلین صنعتی در سطح استان می‌تواند نسبت به تعداد کارگاه صنعتی شاخص مناسب‌تری برای ارزیابی درجه صنعتی بودن شهرستان‌های استان باشد. چنان‌که در جدول ۲-۱۵ نیز پیداست که شهرستان اهواز با ۳۸ درصد کل کارگاه‌های استان، سهم شاغلین صنعتی کارگاه‌های بزرگ در آن نیز با حدود ۲۷ هزار نفر از کل ۷۴ هزار نفر شاغلین کارگاه‌های بزرگ استان، تقریباً سهمی برابر حدود ۳۸ درصد دارد.^۱

یادآوری این نکته ضرورت دارد که سه صنعت اصلی استان شامل صنایع تولید مواد و محصولات شیمیایی با حدود ۲۴ هزار نفر شاغل، تولید فلزات اساسی با اندکی بالاتر از ۱۸ هزار نفر شاغل، صنایع مواد غذایی و آشامیدنی با داشتن ۱۳ هزار نفر شاغل صنعتی استخوان‌بندی اصلی صنایع استان را تشکیل می‌دهند. به عبارت دیگر این سه نوع فعالیت صنعتی در استان در مجموع بیش از ۷۴ درصد کل شاغلین صنعتی کارگاه‌های ۱۰ کارکن و بیشتر استان را به خود اختصاص داده است. در همین حال دو گروه از این صنایع یعنی صنایع تولید فلزات اساسی و صنایع مواد غذایی و آشامیدنی با تمرکز خود در شهرستان اهواز به این پهنه از استان اهمیت صنعتی بیشتر داده است. به عبارت دیگر صنایع استان هم از نظر شاخص تعداد کارگاه و هم از نظر تعداد شاغلین صنعتی بیش از یک سوم در شهرستان اهواز تمرکز یافته است.

شهرستان بندر ماهشهر با استقرار صنایع پتروشیمی در خود با بیش از ۳۱ درصد سهم شاغلین صنعتی استان در رتبه دوم قرار می‌گیرد. شهرستان آبادان نیز با ۱۱ درصد شاغلین در رتبه سوم واقع شده است. به عبارت دیگر سه شهرستان اهواز، ماهشهر و آبادان مجموعاً بیش از ۷۹ درصد کل شاغلین استان یعنی نزدیک به چهار پنجم کل شاغلین را در خود جای داده‌اند. شهرستان‌های شوشتر نیز با ۴.۵ درصد در رتبه بعدی قرار دارد. در نقشه ۲-۱۹ توزیع شاغلین صنعتی کارگاه‌های بزرگ استان خوزستان به تفکیک شهرستان نمایانده شده است.

۱- این تعداد احتمالاً شامل فعالیت‌های استخراج نفت و گاز نمی‌شود اما صنایع پالایشگاهی و پتروشیمی را در بر می‌گیرد. صنایع نفت و گاز استان که اهمیت محوری در فعالیت‌های صنعتی استان دارد به دلیل فقدان داده‌های آماری و در واقع عدم دسترسی به آمار آن در این مطالعه منظور نشده است.

نقشه ۱۹-۲- سهم هر کدام از شهرستان‌های استان خوزستان از شاغلین کارگاه‌های بزرگ صنعتی (۱۰ کارکن و بیشتر)

سند ملی توسعه استان و سیاست‌های توصیه شده در آن

در سند ملی توسعه استان در خصوص صنایع استان بر سیاست‌های زیر تأکید شده است:

- استقرار نظام مدیریت زیست محیطی (ISO ۱۴۰۰۰) در صنایع استان
- ایجاد شهرک صنعتی خرما و شهرک صنعتی آبزیان در شهرهای آبادان، اهواز، شادگان و هندیجان.
- ایجاد شبکه اطلاع‌رسانی گسترده، دقیق، جامع، سریع، به روز و کارآمد در زمینه آمار و اطلاعات تأثیرگذار بر بخش صنعت و معدن استان با استفاده از تکنولوژی اطلاعات.
- انجام مطالعات امکان‌سنجی و مکان‌یابی اجرای طرح‌های مختلف صنعتی و معدنی در نقاط مختلف استان.
- با همکاری وزارت نفت (تسریع در جایگزین کردن سوخت‌های پاک بجای سوخت‌های سنگین در صنایع استان) با اولویت صنایع سیمان، آسفالت و آجرسازی.
- الزام صنایع استان به مجهز شدن به سیستم‌های کاهش و کنترل آلاینده‌ها و تجهیزات پایش مداوم.
- اعطای اختیار کامل به مدیران واحدهای بزرگ صنعتی استان از جمله فولاد، پتروشیمی و کشت و صنعت‌ها در زمینه خرید مواد اولیه و سایر کالاهای مصرفی مورد نیاز از صنایع مستقر در استان.
- برنامه‌ریزی به منظور ایجاد بستر مناسب بوسیله صنایع بزرگ و ملی مستقر در استان جهت تأمین مواد اولیه صنایع پایین دست.
- توسعه و تکمیل زیرساخت‌ها در شهرک‌های صنعتی موجود و احداث شهرک‌های صنعتی جدید.
- سازمان صنایع و معادن استان نیز شش منطقه صنعتی در سطح استان خوزستان تعیین کرده است که در هر کدام نوع صنایع مناسب برای منطقه را نیز به شرح زیر پیشنهاد کرده است^۱:

منطقه یک (بخش جنوب غربی شامل شهرستان‌های آبادان - خرمشهر - شادگان)

کشتی‌سازی و صنایع وابسته، صنایع شیلاتی، صنایع پتروشیمی و شیمیایی (بالادستی، پایین دستی)، صنایع بسته‌بندی و جانبی خرما، صنایع جانبی نیشکر، تولید فلزات اساسی، صنایع مونتاژی، کالای صنعتی با فناوری برتر (Hi-Tech)، فورجینگ، قطعه‌سازی مدرن صنایع نفت و گاز، فولاد آلیاژی.

۱- نوع صنایع برحسب منطقه با توجه به ملاحظات محیط زیست، در جلسات کارگروه‌های آمایش، تغییراتی را پشت سر گذاشته است که در گزارش فصل ۶ مطالعات آمایش مطرح شده است.

منطقه دو (بخش جنوب شرقی شامل شهرستان‌های ماهشهر، هندیجان، امیدیه و آغاجاری)

کشتی‌سازی و صنایع وابسته، صنایع شیلاتی، صنایع پتروشیمی و شیمیایی (بالا دستی، پایین دستی)، صنایع نوین ساختمانی، قطعه‌سازی مدرن کارخانه‌ای و نفت و گاز، صنایع بازیافت.

منطقه سه (بخش مرکزی شامل اهواز، سوسنگرد، هویزه و باوی)

صنایع جانبی نیشکر، صنایع بسته‌بندی و جانبی خرما، قطعه‌سازی مدرن صنایع نفت و گاز، کالای صنعتی با فناوری برتر (Hi-Tech)، صنایع برق و الکترونیک، صنایع نوین ساختمانی، صنایع پزشکی و اپتیک، صنایع میان دستی و پایین دستی پتروشیمی.

منطقه چهار (بخش شمالی شامل شهرستان‌های دزفول، اندیمشک، شوش، شوشتر و گتوند)

صنایع جانبی نیشکر، کالای صنعتی با فناوری برتر (Hi-Tech)، صنایع برق و الکترونیک، صنایع نوین ساختمانی، صنایع پایین دستی پتروشیمی، صنایع تبدیلی کشاورزی، صنایع معدنی، قطعات کارخانه‌ای و نیروگاهی، قطعات خودرو، ماشین آلات کشاورزی، فولاد آلیاژی، صنایع بازیافت.

منطقه پنج (بخش شرقی شامل ایذه، باغملک، رامهرمز، بهبهان، رامشیر و هفتگل)

صنایع تبدیلی کشاورزی، صنایع آشامیدنی (پیشرفته و با ظرفیت بالا)، صنایع معدنی، صنایع پایین دستی پتروشیمی، صنایع نوین ساختمانی، قطعات کارخانه‌ای و نیروگاهی، ماشین آلات کشاورزی، صنایع بازیافت.

منطقه شش (بخش شمال شرقی شامل شهرستان‌های مسجدسلیمان، لالی و اندیکا)

صنایع آشامیدنی (پیشرفته و با ظرفیت بالا)، صنایع معدنی، صنایع پایین دستی پتروشیمی، قطعه‌سازی مدرن، صنایع نفت و گاز، صنایع برق و الکترونیک، صنایع نوین ساختمانی. در نقشه ۲-۲۰ مناطق شش‌گانه صنعتی که توسط اداره کل صنایع و معادن استان برای توسعه انواع صنایع پیش‌بینی شده به تفکیک شهرستان نمایانده شده است.

توزیع جغرافیایی ارزش افزوده صنعتی

ارزش افزوده صنعتی مهمترین شاخص برای ارزیابی صنعتی بودن شهرستان‌ها محسوب می‌شود. چنان‌که در جدول ۲-۱۵ نشان داده شده بر اساس این شاخص، شهرستان بندر ماهشهر به تنهایی بیش از ۵۵ درصد کل ارزش افزوده صنایع بزرگ استان را به خود اختصاص داده است و بنابراین از این منظر صنعتی‌ترین شهرستان استان محسوب می‌شد. تمرکز صنایع پتروشیمی یعنی یکی از ارکان اصلی

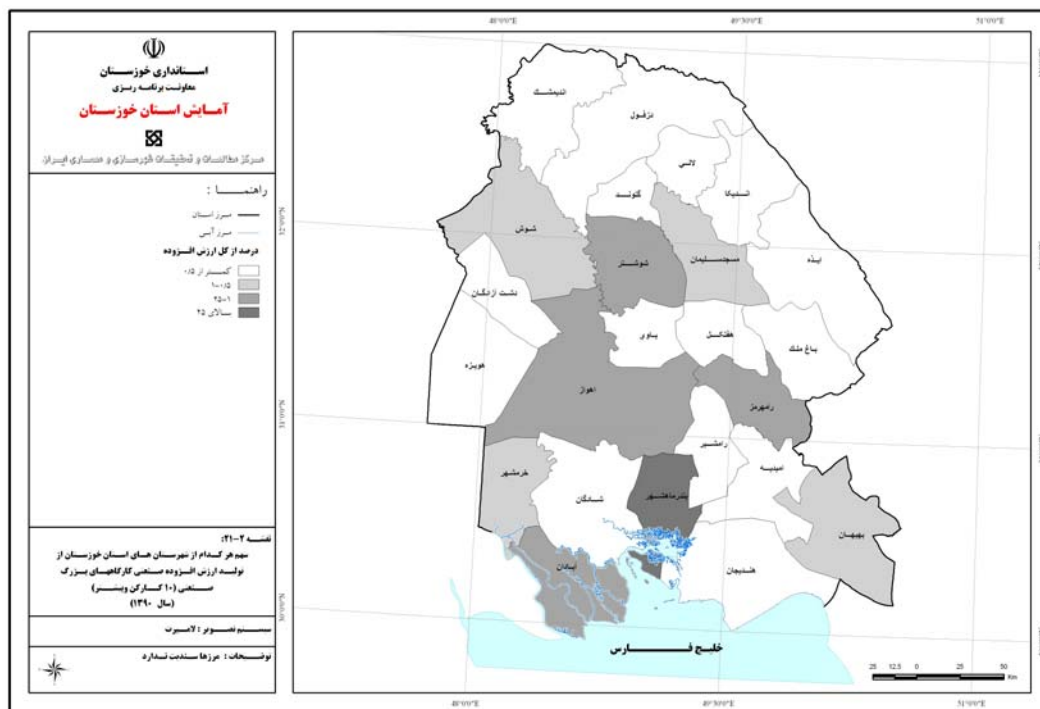
سه‌گانه صنعتی استان در شهرستان بندر ماهشهر تمرکز یافته و سهم بالای ۵۵ درصدی ارزش افزوده صنعتی این شهرستان بی‌تردید حاصل این مکان‌یابی می‌باشد.

شهرستان بعدی، شهرستان اهواز است که با فاصله بسیار از شهرستان بندر ماهشهر با حدود ۲۱ درصد در مرتبه بعدی قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر به رغم آن که شهرستان اهواز هم در تعداد کارگاه و هم در تعداد شاغلین صنعتی برابر حدود ۳۸ درصد سهم استان را به خود اختصاص داده، سهم ۲۱ درصدی تولید ارزش افزوده صنعتی نشان از درجه پایین بهره‌وری صنایع مستقر در آن در قیاس با صنایع مستقر در شهرستان بندر ماهشهر را دارد. شهرستان آبادان با حدود ۱۶ درصد در رتبه سوم قرار دارد. بقیه شهرستان‌ها یعنی ۱۸ شهرستان بعدی سهم تولید ارزش افزوده صنعتی در هر یک از آن‌ها کمتر از یک درصد بوده است. بدین ترتیب مجموع ارزش افزوده تولیدی سه شهرستان نخست یعنی بندر ماهشهر، اهواز و آبادان که در نیمه جنوبی استان واقع شده‌اند بیش از ۹۲ درصد کل ارزش افزوده صنعتی استان را به خود اختصاص داده است. به عبارت دیگر دو شهرستان آبادان و بندر ماهشهر که فعالیت‌های پتروشیمی و پالایشگاهی در آن استقرار یافته مجموعاً بیش از ۷۲ درصد کل ارزش افزوده استان را به خود اختصاص داده‌اند. این در حالی است که سهم تعداد کارگاه‌ها در این دو شهرستان مجموعاً ۱۴.۶ درصد و سهم شاغلین نیز مجموعاً ۴۲.۶ درصد کل استان بوده است. مفهوم این مقایسه آن است که بهره‌وری در صنایع پتروشیمی و پالایشگاهی مستقر در این دو شهرستان به مراتب از صنایع دیگر استان بالاتر است (نقشه ۲-۲۱).

۲-۱-۱-۲- پراکندگی و توزیع کانسارهای عمده معدنی استان

در ایران عموماً فعالیت‌های معدنی بدون معادن هیدروکربوری به ویژه نفت و گاز در نظر گرفته می‌شود. منابع نفت و گاز در چارچوب فعالیت‌های معدنی هم از نظر دست‌یابی به داده‌های آماری و هم از نظر تولید و ارزش افزوده و به ویژه از نظر پراکندگی مکانی قابل دسترسی نیستند. در استان خوزستان نیز در این مطالعه به رغم اهمیت منابع معدنی هیدروکربوری و به دلیل عدم دسترسی آماری به این منابع، تنها منابع معدنی غیر هیدروکربوری مورد بررسی قرار گرفته است.

ساختار زمین‌شناسی استان خوزستان به گونه‌ای است که به جز منابع نفت و گاز که به طور کلی در سازند زاگرس چین خورده و ادامه آن در جلگه خوزستان وجود دارد، این استان فاقد کانی‌های فلزی عمده است. به عبارت دیگر به طور کلی در این استان گستره وسیع سازندهای رسوبی و تبخیری مانع شکل‌گیری کانی‌های فلزی شده است. در نتیجه ذخایر معدنی استان به منابع هیدروکربوری (که بسیار هم گسترده و مهم است)، بیشتر معادن رسوبی غیرفلزی و عمدتاً سنگ‌های ساختمانی است که در نواحی کوهستانی و پایکوهی دیده می‌شود.

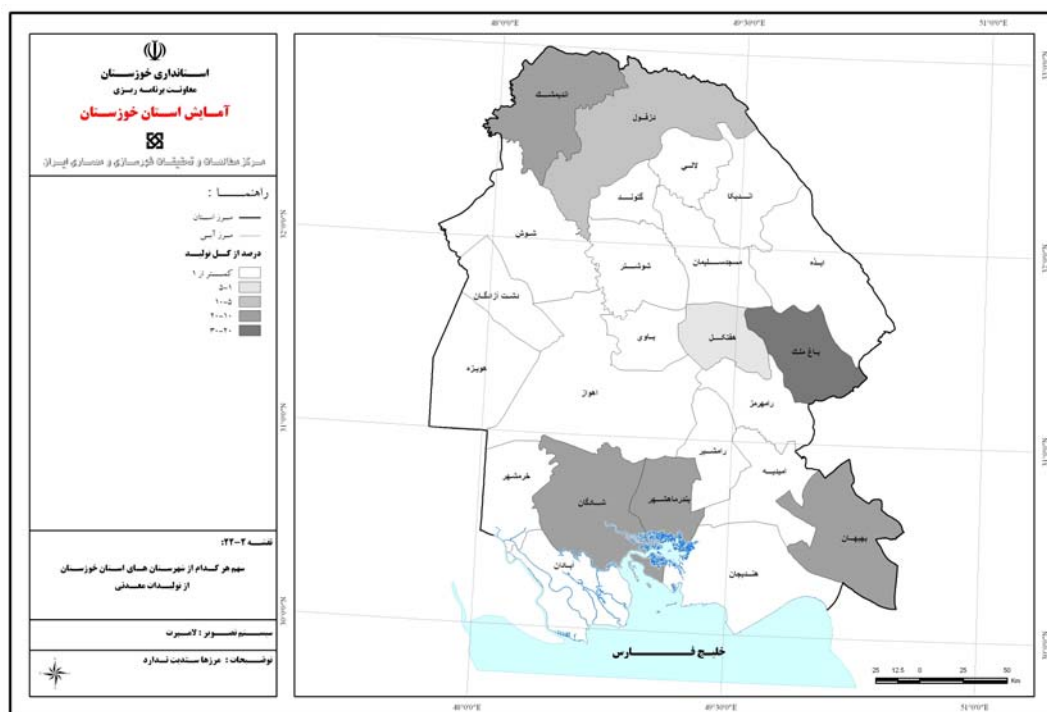
نقشه ۲-۲۱- سهم هر کدام از شهرستان‌های استان خوزستان از تولید ارزش افزوده صنعتی کارگاه‌های بزرگ صنعتی (۱۰ کارکن و بیشتر)

در نواحی جلگه‌ای نیز منابع معدنی شن و ماسه قابل توجه می‌باشد. چنان‌که در جدول ۲-۱۶ نشان داده شده کل ارزش تولیدات معدنی استان (البته به جز منابع هیدروکربوری) در سال ۱۳۸۷ به ۲۹۱ میلیارد ریال بالغ شده است که سهم شهرستان باغملک که در نواحی کوهستانی استان واقع شده نزدیک به ۲۵ درصد یعنی حدود یک چهارم استان است. سهم شهرستان‌های بهبهان و اندیمشک که باز هم دارای نواحی کوهستانی و کوهپایه‌ای می‌باشند با حدود ۱۵ درصد به طور عموم دارای سنگ‌های ساختمانی می‌باشند و دو شهرستان بندر ماهشهر و شادگان در نواحی ساحلی به ترتیب با ۱۸ و ۱۷ درصد ارزش کل تولیدات معدنی نیز دارای اهمیت‌اند. (همچنین نگاه کنید به نقشه ۲-۲۲).

جدول ۲-۱۶- توزیع قلمروهای معدنی (غیر هیدروکربوری) در استان خوزستان به تفکیک شهرستان

شهرستان	تولیدات معدنی ۱۳۸۷	
	ارزش (میلیارد ریال)	درصد از کل
آبادان	۱.۶۱	۰.۵۶
اندیمشک	۴۲	۱۴.۴
اهواز	۰.۰۶۹	۰.۰۲
امیدیه	۰	۰
اندیکا*	۰	۰
ایذه	۲.۶۱	۰.۹
باغملک	۷۱.۵۹	۲۴.۶
بندرماهشهر	۵۲.۵	۱۸
بهبهان	۴۲.۵۹	۱۴.۶
خرمشهر	۰	۰
دزفول	۱۵.۷۹	۵.۴
دشت آزادگان	۰	۰
رامشیر*	*	۰.۷
رامهرمز	۲.۰۵	۰.۷
شادگان	۴۹.۵۲	۱۷
شوش	۱.۶۳	۰.۵۶
شوشتر	۰	۰
گتوند	۰.۱۴	۰
لالی*	۰	۰
مسجد سلیمان	۰	۰
هفتگل*	۷.۱۵	۲.۵
هندیجان	۱.۸۷	۰.۶
هويزه*	۰	۰
استان	۲۹۱.۱۲	۱۰۰

* برای شهرستان‌هایی که جدیداً ایجاد شده و فاقد آمار بوده‌اند، سهم شهرستان اولیه منظور شده است. بنابراین سرجمع درصدها ۱۰۰ نخواهد بود.
مأخذ: به نقل از سالنامه آماری استان خوزستان ۱۳۸۸

نقشه ۲-۲۲- سهم هر کدام از شهرستان‌های استان خوزستان از تولیدات معدنی

۱-۱-۳-۳- پراکندگی و توزیع قلمروهای تولید کشاورزی (زراعت، باغداری، دامداری و آبیان)

قلمروهای زراعت

زراعت به آن بخش از فعالیت‌های کشاورزی گفته می‌شود که به کشت و کار محصولات سالانه اختصاص یافته است. در بخشی از زمین‌های زراعی ممکن است به دلیل تناوب کشت یا علل دیگر، محصولی کاشته نشود و در نتیجه به صورت آیش سالانه رها شده باشد.^۱ در آمارگیری کشاورزی ایران آستانه حداقل زمین زراعی برای آمار برداری را ۴۰۰ متر مربع در نظر می‌گیرند. به عبارت دیگر آمار زراعت در سرشماری عمومی زراعی در ایران شامل آن بخش از زمین‌های زراعی می‌شود که حداقل ۴۰۰ متر مربع وسعت داشته باشند. قلمروهای تولید زراعت در بررسی حاضر با توجه به توزیع جغرافیایی زمین‌های زراعی در استان تعیین شده است.

چنان‌که پیش‌تر نیز گفته شد توزیع جغرافیایی زمین‌های کشاورزی در استان خوزستان به دلیل جهت‌گیری رودخانه‌ها و پیدایش سیلاب دشت‌های حاصل‌خیز در حاشیه این رودها به طور عمده در غرب و شمال استان بوجود آمده است.

سه رودخانه اصلی استان یعنی کرخه، دز و کارون که از کوه‌های زاگرس سرچشمه می‌گیرند به دلیل ساختار توپوگرافی این استان در شمال غربی این استان وارد جلگه شده و با انتشار رسوبات رودخانه‌ای، زمین‌های زراعی بسیار حاصل‌خیزی در این ناحیه بوجود آورده‌اند که از ابتدای پیدایش کشاورزی در این منطقه، بستر مهمی برای فعالیت‌های کشاورزی بوده است.^۲ در این ناحیه از استان، خاک و آب مناسب همراه با اقلیم مساعد کشت و کار به نحو مناسبی به زراعت آبی اهمیت داده و کشاورزی غیر فصلی را در آن رونق بخشیده است. چنان‌که در جدول ۲-۱۷ نشان داده شده، بر اساس آمار آخرین سرشماری کشاورزی در استان خوزستان، شهرستان اهواز (که در این آمار شهرستان تازه تأسیس باوی را نیز در

۱- در سرشماری عمومی کشاورزی سال ۱۳۸۲ در استان خوزستان از کل ۱,۲۶۶,۱۷۰ هکتار زمین‌های کشاورزی استان مقدار ۱۰۳,۱۴۰ هکتار (۸.۱ درصد از کل زمین‌ها) به صورت آیش ثبت شده است. لازم است یادآوری شود که مقدار کل سطح زیر کشت در سرشماری عمومی با آخرین آماري که گزارش اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان خوزستان که در تاریخ زمستان ۱۳۹۰ توسط دفتر برنامه‌ریزی و بودجه وابسته به معاونت برنامه‌ریزی استانداری انتشار یافته اندکی تفاوت دارد. به عنوان مثال در گزارش اقتصادی زمستان ۱۳۹۰ سطح کل زیر کشت سال زراعی ۱۳۸۸ استان ۱,۱۷۶,۵۴۷ هکتار ذکر شده که حدود ۹۰ هزار هکتار از سرشماری کمتر است. به عبارت دیگر این مقدار از رقم سرشماری حدود ۷ درصد کمتر است. مساحی نقشه کاربری کنونی زمین‌ها به مآخذ سازمان جنگل‌ها و مراتع زمین‌های کشت آبی را برابر ۱,۱۸۰,۰۰۰ هکتار به دست داده است لیکن این زمین‌ها به همراه زمین‌های در دست احداث جهاد نصر و زمین‌های تحت شبکه آبیاری استان مجموعاً مساحت کشت آبی را ۱,۶۸۱,۴۲۶ و کشت دیم را ۵۲۸,۶۴۶ هکتار به دست می‌دهد که به کلی با ارقام بالا متفاوت است.

۲- بررسی‌های باستان‌شناسی نشان داده است که این منطقه یکی از قدیم‌ترین نواحی جهان بوده است که در آن انسان‌های جمع‌آور و شکارگر به تولید خوراک دست یافته‌اند. این دستاورد بشر ساکن در این منطقه بی‌تردید محصول شرایط بسیار مناسب طبیعی خاک و آب و اقلیم منحصراً به فرد در همین منطقه بوده است.

برمی‌گیرد) در مجموع با بیش از ۲۷۱ هزار هکتار از زمین‌های زراعی استان (حدود ۲۲ درصد کل اراضی زراعی)، بزرگترین قلمروهای زراعی استان را به خود اختصاص داده است.

جدول ۲-۱۷- توزیع قلمروهای کشاورزی در استان خوزستان
به تفکیک شهرستان

سطح زیر کشت (سرشماری عمومی کشاورزی ۱۳۸۲)				شهرستان
باغداری (هکتار)	زراعت و آیش (هکتار)	کل		
		درصد	هکتار	
۵,۷۱۲	۳۰	۰.۴۵	۵,۷۴۲	آبادان
۶۶۳	۵۰,۵۷۸	۴	۵۱,۲۴۱	اندیمشک
۳,۸۷۶	۲۷۱,۳۹۵	۲۱.۷	۲۷۵,۲۷۱	اهواز
۱۰۶	۲۰,۶۰۹	۱.۶	۲۰,۷۱۵	امیدیه
*	*	۵.۹	*	اندیکا*
۵۵۰	۷۴,۶۸۲	۵.۹	۷۵,۲۳۲	ایذه
۵۶۵	۴۲,۵۱۶	۳.۴	۴۳,۰۸۱	باغملک
۱,۰۵۰	۴۴,۷۵۲	۳.۶	۴۵,۸۰۲	بندر ماهشهر
۱,۷۰۶	۴۳,۱۶۶	۳.۵	۴۴,۸۷۲	بهبهان
۶۵۲	۲۶,۲۴۴	۲.۱	۲۶,۸۹۶	خرمشهر
۳,۱۰۵	۷۲,۸۷۹	۶	۷۵,۹۸۴	دزفول
۱۹۱	۷۰,۸۰۱	۵.۶	۷۰,۹۹۲	دشت آزادگان
*	*	۱۰.۱	*	رامشیر*
۶۷۰	۱۲۷,۰۶۹	۱۰.۱	۱۲۷,۷۳۹	رامهرمز
۶,۳۹۱	۴۱,۶۳۶	۳.۸	۴۸,۰۲۷	شادگان
۷۰۱	۸۷,۶۱۷	۷	۸۸,۳۱۸	شوش
۶۲۰	۱۴۱,۲۵۸	۱۱.۲	۱۴۱,۸۷۸	شوشتر
*	*	۱۱.۲	*	گتوند
۲۵	۲۰,۱۲۲	۱.۶	۲۰,۱۴۷	لالی*
۷۰۶	۷۳,۳۹۴	۵.۹	۷۴,۱۰۰	مسجد سلیمان
*	*	۱۰.۱	*	هفتگل*
۲۱۴	۲۹,۹۲۱	۲.۴	۳۰,۱۳۵	هندیجان
*	*	۳.۸	*	هويزه*
۲۷,۵۰۴	۱,۲۳۸,۶۶۶	۱۰۰	۱,۲۶۶,۱۷۰	استان

* برای شهرستان‌هایی که جدیداً ایجاد شده و فاقد آمار بوده‌اند، سهم شهرستان اولیه منظور شده است. بنابراین سرجمع درصدها ۱۰۰ نخواهد بود.

مأخذ: سرشماری عمومی کشاورزی به نقل از سالنامه آماری استان خوزستان ۱۳۸۸

شهرستان‌های شوشتر (با ۱۴۱ هزار هکتار)، شوش (با ۸۸ هزار هکتار)، دزفول (با ۷۳ هزار هکتار)، دشت آزادگان (با ۷۱ هزار هکتار)، اندیمشک (با ۵۱ هزار هکتار) همه در همین ناحیه از استان، قلمروهای بزرگی از زراعت استان را به خود اختصاص داده‌اند. اهمیت این بخش از قلمروهای زراعی استان در آن است که تقریباً تمام این زمین‌های زراعی را زمین‌های با کشت آبی تشکیل می‌دهد که تماماً در حوالی رودخانه‌های دائمی و پر آب دز، کارون و کرخه واقع شده و به نحوی از این رودخانه‌ها و شاخه‌های منشعب از آن‌ها آبیگری می‌کنند.

سه قلمرو با اهمیت زراعی دیگر که هر کدام بیش از ۵۰ هزار هکتار از زمین‌های زراعی استان را به خود اختصاص داده و در بخش شرقی استان دیده می‌شوند عبارتند از شهرستان رامهرمز که در این آمار شامل شهرستان رامشیر نیز می‌باشد (با ۱۲۷ هزار هکتار)، ایزه (با ۷۵ هزار هکتار) و مسجد سلیمان که اکنون شامل شهرستان اندیکا نیز می‌باشد (با ۷۳ هزار هکتار). همه این قلمروها بیشتر در امتداد و حاشیه رودخانه‌های کارون، مارون و جراحی واقع شده‌اند. در نقشه ۲-۲۳ توزیع جغرافیایی زمین‌های کشاورزی استان نمایانده شده است. یادآوری این نکته ضرورت دارد که این نقشه هم زمین‌های زراعی و هم باغی را نشان می‌دهد لیکن بلافاصله باید یادآوری شود که باغداری در استان از اهمیت چندانی برخوردار نیست و تنها ۲ درصد از قلمرو زمین‌های کشاورزی استان را به خود اختصاص می‌دهد.

قلمروهای باغداری

در مقایسه با زراعت، باغداری در استان خوزستان چندان توسعه نیافته است. بر اساس آخرین سرشماری عمومی کشاورزی در سال ۱۳۸۲ از کل ۱,۲۶۶,۱۷۰ هکتار از زمین‌های کشاورزی استان تنها ۲۷,۵۰۴ هکتار یعنی حدود ۲ درصد به باغداری اختصاص یافته است از کل حدود ۲۷ هزار هکتار باغ‌های استان ۱۹,۲۴۶ هکتار را نخلستان‌های خرما تشکیل می‌دهد. به عبارت دیگر ۷۰ درصد از مساحت باغی استان به تولید خرما اختصاص یافته است.

قلمروهای تولید خرما نیز به طور عموم در سه شهرستان جنوبی استان یعنی در شادگان، آبادان و اهواز تمرکز یافته است. بر اساس آمار سرشماری عمومی کشاورزی از کل ۸۲,۶۴۱ تن خرمای تولیدی در سال ۱۳۸۲ مقدار ۳۶ هزار تن در شهرستان شادگان، مقدار ۱۷.۴ هزار تن در آبادان و ۱۵.۳ هزار تن در اهواز تولید شده است. به عبارت دیگر در این سه شهرستان مجموعاً بیش از ۶۸ هزار تن (۸۱ درصد) از کل تولید خرمای استان تولید شده است.^۱

۱ - در مورد روند توسعه نخلستان‌های استان و تولید آن اطلاعات مفصل‌تری در گزارش فصل ششم این مطالعات ارائه شده است (نگاه کنید به بند (ث) از بند ۶-۲-۱ گزارش یادشده).

آمارهای جدید نشان می‌دهد که سهم سطح زیر کشت و تولیدات باغی در استان به نحو چشمگیری نسبت به آمار سرشماری عمومی کشاورزی سال ۱۳۸۲ افزایش یافته است. بر اساس این آمار سطح زیر کشت محصولات باغی استان به ۵۲ هزار هکتار رسیده است. به عبارت دیگر این رقم نسبت به رقم سرشماری کشاورزی سال ۱۳۸۲ بیش از ۹۰ درصد افزایش نشان می‌دهد.^۱ با این حال سهم آن نسبت به کل سطح زیر کشت زمین‌های کشاورزی استان در همین سال هنوز حدود ۴ درصد بوده است.

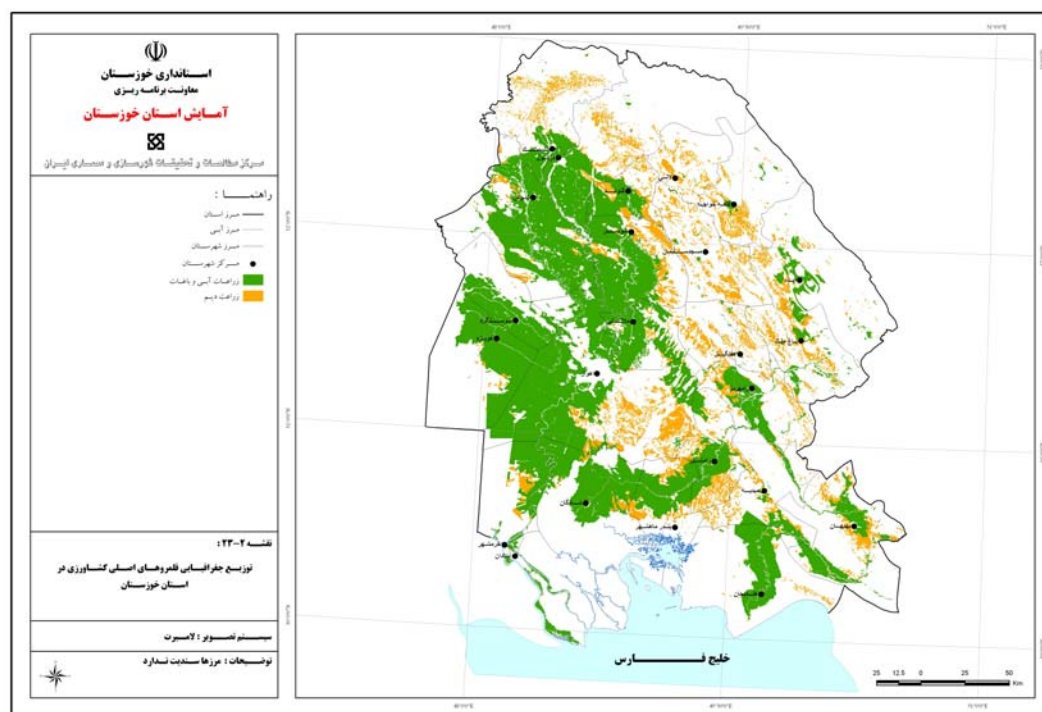
چنان‌که گفته شد آمارهای جدید نیز نشان می‌دهد که باغداری در استان بیشتر بر روی تولید خرما تمرکز یافته است. در سال ۱۳۸۷ سطح زیر کشت محصول خرما با ۳۷.۵ هزار هکتار از ۵۲ هزار هکتار، بیش از ۷۲ درصد سطح زیر کشت محصولات باغی را به خود اختصاص داده است. مرکبات با ۱۵.۵ درصد، زیتون با ۱۳ درصد، انگور و انار هر کدام حدود ۵ درصد در مراتب بعدی قرار داشته‌اند. شهرستان‌های شادگان، آبادان و دزفول به ترتیب با ۱۳،۵۲۳ و ۱۲،۳۱۱ و ۵،۰۱۰ هکتار باغ در ردیف‌های نخست باغداری استان قرار دارند.^۲ این بدان معنی است که طبق آمارهای جدید نیز حدود ۳۰ هزار هکتار از کل ۵۲ هزار هکتار باغ استان یعنی حدود ۶۰ درصد از کل باغ‌های استان در سه شهرستان شادگان، آبادان و دزفول بوجود آمده است.

لازم است به این نکته اشاره شود که از نظر وسعت بهره‌برداری‌های با زمین، استان خوزستان در قیاس با کل کشور دارای بهره‌برداری‌های به مراتب بزرگتر است. به عنوان مثال میانگین مساحت بهره‌برداری‌های با زمین در کشت آبی در استان بر اساس سرشماری عمومی کشاورزی سال ۱۳۸۲ برابر ۸.۹ هکتار برای هر بهره‌برداری ثبت شده است در حالی که این مقدار در کل کشور تنها ۲.۹ هکتار است. در کشت دیم نیز میانگین وسعت بهره‌برداری‌ها در استان ۹ هکتار و در کل کشور همین شاخص ۶.۲ هکتار است.^۳ این ویژگی که در میان استان‌های کشور منحصر به فرد است به نظام بهره‌برداری در اقتصاد کشاورزی استان کمک می‌کند تا به طور نسبی هزینه تولید را کاهش داده و عملکرد در هکتار را افزایش دهد.

۱- گزارش اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان خوزستان، زمستان ۱۳۹۰، دفتر برنامه‌ریزی معاونت برنامه‌ریزی استان، ص ۳۹۳

۲- همان منبع، ص ۳۹۳-۳۹۵

۳- سرشماری عمومی کشاورزی ۱۳۸۲ به نقل از سالنامه آماری کشور ۱۳۸۵، صص ۱۷۴-۱۷۵، مرکز آمار ایران

نقشه ۲-۲۳- توزیع جغرافیایی قلمروهای اصلی کشاورزی در استان خوزستان

قلمروهای دامداری

استان خوزستان به نسبت سهم مساحت و جمعیت خود از کل کشور، سهمی به مراتب بیشتر در پرورش دام در اختیار دارد. این استان چنان‌که می‌دانیم از نظر مساحت ۳.۹ درصد کل کشور و از نظر جمعیت حدود ۶ درصد کل کشور را دارا است. در حالی‌که سهم آن در پرورش دام به مراتب بیشتر از مساحت و جمعیت آن است. مقایسه شاخص مساحت و جمعیت استان‌ها با سهم پرورش دام استان نسبت به کل کشور نشان می‌دهد که این استان در دامداری در مقیاس ملی از اهمیت نسبتاً مهمی برخوردار است، به طوری که از نظر دام کوچک ۷.۶ درصد و از نظر دام بزرگ ۸ درصد کل دام‌های کشور را در خود پرورش می‌دهد. در خصوص پرورش گاومیش سهم آن در کل کشور بیش از ۴۳ درصد است و یکی از مهمترین پرورش‌دهندگان این دام در سطح کشور محسوب می‌شود (جدول ۲-۱۸).

جدول ۲-۱۸- مقایسه دام‌های استان خوزستان با کل کشور به تفکیک دام کوچک و دام بزرگ

تعداد دام بزرگ				تعداد دام کوچک			محدوده
جمع	شتر و بچه شتر	گاومیش و بچه گاومیش	گاو و گوساله	جمع	بز و بزغاله	گوسفند و بره	
۶,۳۰۵,۰۳۰	۱۳۹,۲۸۷	۱۵۹,۱۹۶	۶,۰۰۹,۵۴۷	۵۷,۳۰۴,۱۶۷	۲۰,۱۶۶,۸۷۸	۳۷,۱۳۷,۲۸۹	کل کشور
۵۰۶,۸۵۴	۴,۶۰۳	۶۹,۰۱۱	۴۳۳,۲۴۰	۴,۳۶۷,۴۶۱	۱,۷۳۱,۵۵۶	۲,۶۳۵,۹۰۵	خوزستان
۸	۳.۳	۴۳.۳	۷.۲	۷.۶	۸.۶	۷.۱	درصد سهم استان از کل کشور

مأخذ: سرشماری عمومی کشاورزی ۱۳۸۲، سالنامه استان خوزستان ۱۳۸۸

اما قلمروهای اصلی پرورش دام در استان در چه نواحی تمرکز یافته است؟ برای پاسخ به این پرسش جدول ۲-۱۹ تهیه شده است. در این جدول از اطلاعات سال ۱۳۹۱ که توسط سازمان جهاد کشاورزی استان ارائه کرده است استفاده شده است.

چنان‌که پیداست از نظر پرورش دام کوچک (گوسفند و بز) و دام بزرگ (گاو، گاومیش، شتر و تک‌سمی) تفاوت‌هایی در قلمروهای پرورش دام مشاهده می‌شود.

در زمینه پرورش دام کوچک قلمروهای نخست پرورش دام در استان به ترتیب در شهرستان‌های ایذه (۱۵.۵ درصد)، دزفول (۱۱.۹ درصد)، مسجد سلیمان (۸.۷ درصد)، شوش و اندیمشک (هر کدام اندکی بالاتر از ۶.۵ درصد) و اندیکا (۵ درصد) تمرکز یافته است.

جدول ۲-۱۹- توزیع قلمروهای دامداری در استان خوزستان به تفکیک شهرستان

واحد دام بزرگ (سنگین)						واحد دام کوچک (سبک)				
جمع		تک سمی	شتر و بچه شتر	گاو میش و بچه گاو میش	گاو و گوساله	جمع		بز	گوسفند	
درصد	تعداد					درصد	تعداد			
۱.۴	۱۰,۵۹۴	۰	۰	۱,۲۹۸	۹,۲۹۶	۰.۱	۲,۶۹۲	۴۴۷	۲,۲۴۵	آبادان
۰.۵	۳,۹۵۹	۵۰.۵	۶۸	۰	۳,۳۸۶	۰.۵	۲۴,۵۲۳	۱۱,۶۴۱	۱۲,۸۸۳	آغاجاری
۱.۴	۱۱,۱۹۵	۸۸.۰	۳۹۷	۱۸۳	۹,۷۳۵	۱.۷	۸۲,۵۰۹	۲۹,۴۰۲	۵۳,۱۰۷	امیدیه
۰.۹	۶,۸۳۲	۱,۵۴۹	۰	۱۴	۵,۲۶۹	۵.۰	۲۴۰,۳۴۴	۱۰۹,۳۷۸	۱۳۰,۹۶۶	اندیکا
۳.۳	۲۵,۷۸۱	۸,۵۲۷	۰	۲,۳۶۵	۱۴,۸۸۹	۶.۵	۳۱۴,۲۸۰	۹۸,۵۲۶	۲۱۵,۷۵۴	اندیمشک
۹.۰	۶۹,۴۰۹	۳,۹۵۵	۹۱	۱۳,۰۷۸	۵۲,۲۸۵	۳.۹	۱۹۰,۰۹۵	۲۱,۸۲۳	۱۶۸,۲۷۲	اهواز
۷.۱	۵۴,۷۷۸	۷,۶۷۵	۰	۱,۴۵۲	۴۵,۶۵۱	۱۵.۵	۷۴۵,۴۱۵	۳۹۵,۳۳۴	۳۵۰,۰۸۱	ایذه
۲.۸	۲۱,۹۰۳	۵,۸۷۹	۰	۳۰	۱۵,۹۹۴	۴.۵	۲۱۸,۶۹۶	۱۲۶,۸۲۵	۹۱,۸۷۱	باغملک
۳.۴	۲۶,۴۲۶	۱,۵۵۸	۸۰	۶,۹۴۱	۱۷,۸۴۷	۱.۸	۸۷,۳۵۱	۸,۳۷۹	۷۸,۹۷۱	باوی
۱.۳	۱۰,۴۳۸	۲۶۳	۰	۲۵۸	۹,۹۱۷	۱.۷	۸۴,۰۵۰	۱۳,۶۹۷	۷۰,۳۵۳	بندرماهشهر
۵.۳	۴۱,۲۱۶	۴,۶۱۳	۴۷۷	۵۸۷	۳۵,۵۳۹	۴.۲	۲۰۳,۹۷۷	۱۰۱,۷۰۴	۱۰۲,۲۷۲	بهبهان
۲.۰	۱۵,۳۴۲	۱,۰۳۶	۳۰۴	۳,۲۶۴	۱۰,۷۳۸	۱.۸	۸۶,۷۸۱	۳,۵۶۱	۸۳,۲۲۰	حمیدیه
۱.۶	۱۲,۵۸۲	۲۰۶	۰	۳۸۶	۱۱,۹۹۰	۰.۵	۲۴,۰۷۳	۱۰,۲۷۹	۱۳,۷۹۴	خرمشهر
۸.۲	۶۳,۸۵۲	۸,۱۲۰	۰	۲۲,۵۶۰	۳۳,۱۷۲	۱۱.۹	۵۷۴,۱۰۱	۱۹۱,۴۱۲	۳۸۲,۶۸۹	دزفول
۷.۳	۵۶,۶۱۲	۱,۴۶۲	۶۱۷	۱۹,۶۷۶	۳۴,۸۵۷	۳.۹	۱۸۹,۵۰۷	۲,۵۸۴	۱۸۶,۹۲۳	دشت آزادگان
۱.۴	۱۰,۹۶۵	۷۸۶	۱۹۱	۰	۹,۹۸۸	۱.۹	۹۱,۰۳۱	۴,۸۴۳	۸۶,۱۸۸	رامشیر
۴.۵	۳۴,۶۲۰	۳,۵۳۲	۲۱۰	۳,۷۷۴	۲۷,۱۰۴	۲.۶	۱۲۷,۲۳۴	۱۰,۳۹۲	۱۱۶,۸۴۱	رامهرمز
۶.۸	۵۲,۷۹۱	۹۸	۰	۱۴,۰۰۲	۳۸,۶۹۱	۱.۲	۵۷,۱۵۴	۲,۱۲۹	۵۵,۰۲۴	شادگان
۹.۱	۷۰,۷۰۳	۴,۷۲۹	۲,۲۵۴	۱۵,۹۷۸	۴۷,۷۴۲	۶.۸	۳۲۹,۰۳۴	۲۳,۳۶۵	۳۰۵,۶۶۹	شوش
۶.۷	۵۱,۷۶۷	۲,۶۷۹	۰	۱۶,۲۴۶	۳۲,۸۴۲	۳.۴	۱۶۱,۷۷۴	۲۴,۴۰۶	۱۳۷,۳۶۹	شوشتر
۲.۷	۲۱,۰۴۳	۱,۲۴۲	۱۳	۱۱,۴۲۴	۸,۳۶۴	۱.۵	۷۲,۵۲۶	۸,۱۳۴	۶۴,۳۹۲	کارون
۲.۵	۱۹,۶۴۳	۳,۴۸۰	۰	۳,۳۸۷	۱۲,۷۷۶	۲.۱	۹۹,۶۱۰	۱۷,۶۰۲	۸۲,۰۰۸	گتوند
۰.۹	۷,۲۳۵	۲,۲۱۰	۰	۱۷	۵,۰۰۸	۳.۲	۱۵۲,۷۳۵	۷۵,۲۴۷	۷۷,۴۸۸	لالی
۴.۷	۳۶,۲۸۴	۸,۹۸۱	۰	۱,۰۵۴	۲۶,۲۴۹	۸.۷	۴۲۰,۸۱۸	۱۸۰,۹۹۱	۲۳۹,۸۲۷	مسجد سلیمان
۱.۳	۹,۸۲۱	۱,۷۱۹	۰	۴۶	۸,۰۵۶	۲.۰	۹۵,۴۰۲	۲۰,۰۱۲	۷۵,۳۹۰	هفتگل
۰.۹	۷,۱۵۴	۶۶۰	۸۴۲	۰	۵,۶۵۲	۱.۴	۶۹,۲۳۳	۱۶,۸۲۲	۵۲,۴۱۱	هندیجان
۲.۸	۲۲,۰۲۸	۷۳۹	۲,۲۸۴	۵,۲۱۳	۱۳,۷۹۲	۱.۵	۷۳,۹۳۳	۱,۰۳۳	۷۲,۹۰۰	هویزه
۱۰۰.۰	۷۷۴,۹۷۳	۷۷,۰۸۳	۷,۸۲۸	۱۴۳,۲۳۳	۵۴۶,۸۲۹	۱۰۰.۰	۴,۸۱۸,۸۷۷	۱,۵۰۹,۹۶۸	۳,۳۰۸,۹۰۸	استان

مأخذ: اطلاعات سال ۱۳۹۱ - سازمان جهاد کشاورزی استان خوزستان

از نظر پرورش دام بزرگ شوش و اهواز هر یک با حدود ۹ درصد (و اهواز به همراه کارون و حمیدیه با حدود ۱۳/۷ درصد) بیشترین سهم در پرورش دام سنگین را دارند. پس از آن دزفول، دشت آزادگان، ایذه، شادگان، شوشتر و بهبهان به ترتیب بین ۸/۲ تا ۵/۳ درصد در این بخش سهم دارند و سایر شهرستان‌ها هر یک سهمی کمتر از ۵ درصد دارا می‌باشند.

بر این اساس به نظر می‌رسد پرورش دام‌های کوچک بیشتر به شیوه شبانی انجام می‌شود چرا که قلمروهای عمده دام‌های کوچک بیشتر در نواحی پایکوهی شمال و شمال‌شرقی استان واقع شده که با نواحی کوچ‌رو همجوار است و قلمرو دام‌های بزرگ در مقایسه با دام‌های کوچک در نواحی جلگه‌ای گرمسیر نیز تمرکز دارند. در نقشه‌های ۲-۲۴ و ۲-۲۵ توزیع جغرافیایی قلمروهای دامداری استان به تفکیک شهرستان نمایانده شده است.

اگر بپذیریم که سرشماری عمومی کشاورزی مرکز آمار ایران در سال ۱۳۸۲ و آمار جهاد کشاورزی استان در سال ۱۳۹۱ از یک متدولوژی برای جمع‌آوری آمار استفاده کرده و داده‌های این دو تولید کننده آمار با یکدیگر قابل مقایسه هستند، در آن صورت می‌توان گفت که در فاصله سال‌های ۱۳۸۲ تا ۱۳۹۱ تعداد گوسفند و گاو گوساله هر دو با نرخ رشد نزدیک به ۲/۶ درصد در سال رشد کرده‌اند و در نتیجه تعداد گوسفند استان از ۲/۶ میلیون به ۳/۳ میلیون رأس افزایش یافته است. تعداد گاوهای استان نیز به همین نسبت از ۴۳۳ هزار به ۵۴۷ هزار رأس افزایش یافته است. تمرکز پرورش گاومیش در استان نیز بسیار زیاد شده است. در حالی که در سال ۱۳۸۲ استان خوزستان بیش از ۴۳ درصد از تعداد گاومیش کشور را در خود جای داده است، این تعداد با نرخ رشد متوسط بسیار قابل توجه سالانه نزدیک به ۸/۵ درصد از تعداد ۴۶ هزار به ۱۴۳ هزار افزایش یافته یا به عبارت دیگر این تعداد به بیش از سه برابر رسیده است. در مقابل افزایش تعداد گوسفند، گاو، گاومیش و شتر، تعداد بزهای استان با نرخ رشد منفی ۱/۵ درصد در سال، از ۱/۷ میلیون، با کاهش حدود ۲۲۰ هزار رأس، به ۱/۵ میلیون رأس کاهش یافته است. افزایش حدود ۶۷۰ هزار رأس گوسفند، افزایش ۱۱۴ هزار رأس گاو، افزایش ۷۴ هزار رأس گاو میش و ۶/۴ هزار شتر نشان دهنده افزایش بسیار قابل توجه ظرفیت دامپروری استان است. از نظر کیفی نیز دو تغییر مهم قابل مشاهده است: از یکسو دام بزرگ استان در مجموع با نرخ بالاتری نسبت به دام کوچک در حال افزایش است (نرخ رشد متوسط سالانه ۴/۸ درصد برای دام بزرگ، در مقابل ۱/۱ درصد برای دام کوچک شامل نرخ رشد متوسط سالانه ۲/۶ برای گوسفند و منفی ۱/۵ درصد در سال برای تعداد بز) که این نشان‌دهنده رویکرد گسترش سریع‌تر دامداری صنعتی و ثابت با تعلیف دستی

نسبت به دامداری شبانی و سیار است^۱. از سوی دیگر کاهش تعداد بزهای استان علاوه بر روند عمومی کاهش فعالیت‌های شبانی، ناشی از محدودیت‌هایی است که برای حفاظت از محیط زیست وضع می‌گردد.

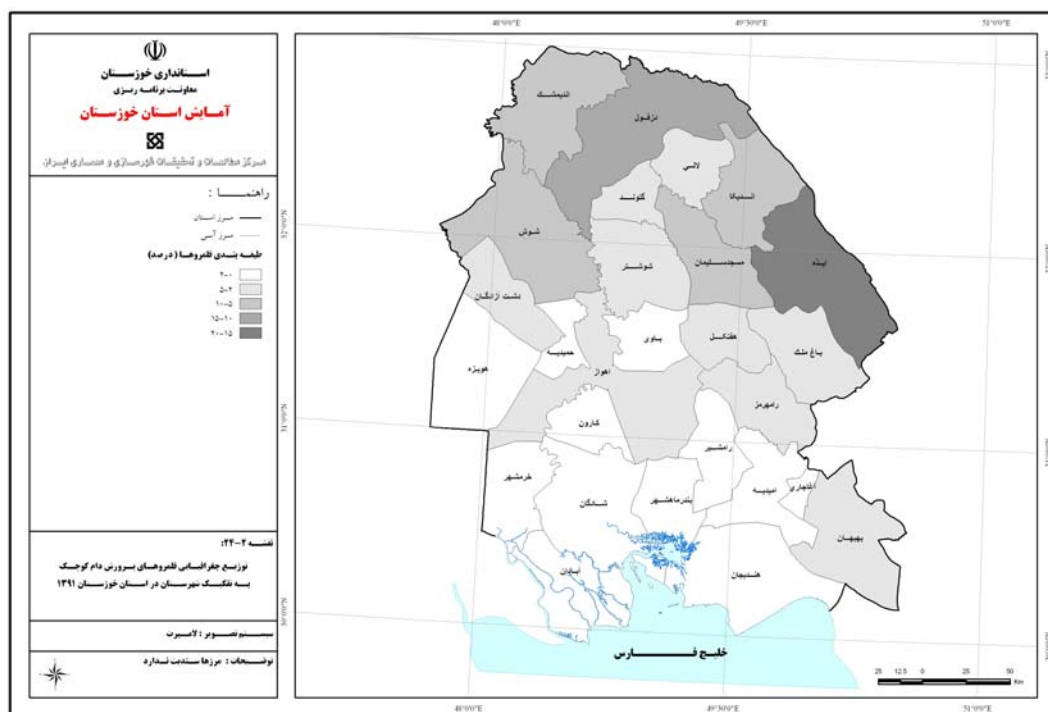
در گزارش فصل ششم این مطالعات تغییرات ارزش افزوده فعالیت‌های اقتصادی و از جمله این بخش مرور خواهد شد.

قلمروهای عشایر

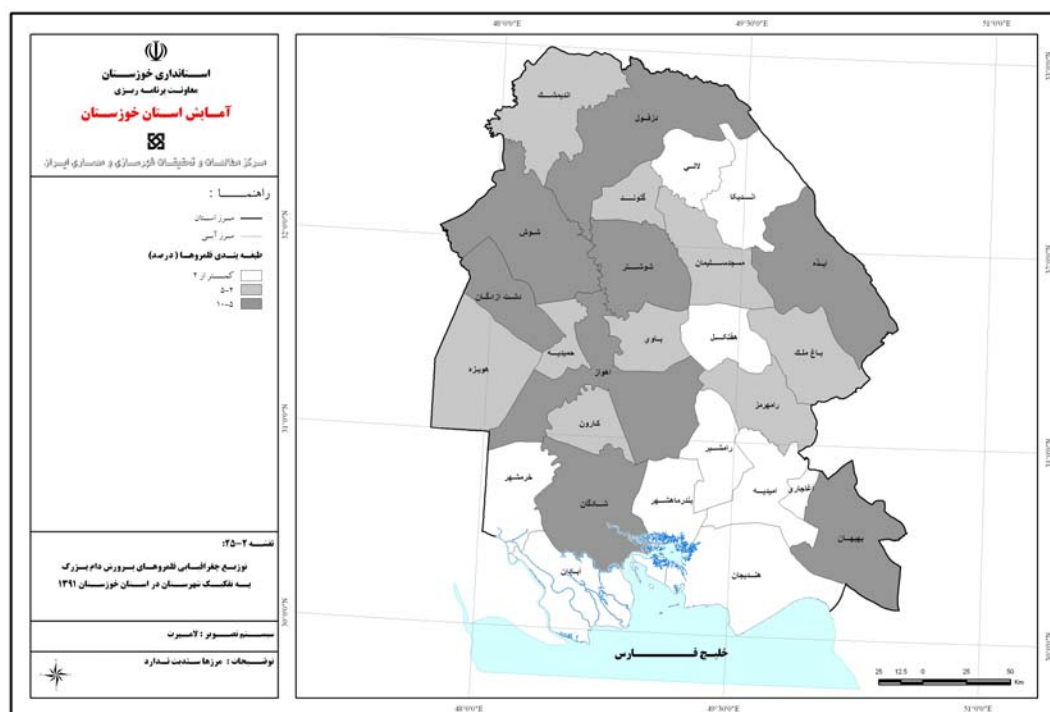
استان خوزستان از گذشته‌های دور به سبب ویژگی‌های طبیعی و اقلیمی خود همواره یکی از مراکز عمده قلمروهای عشایر کوچنده بوده است. این استان به ویژه در فصل سرد سال جایگاه مناسبی برای عشایری است که در دامنه غربی زاگرس در ارتفاعات بلند آن ییلاق خود را می‌گذرانند. بر طبق آخرین سرشماری عشایر کوچنده در سال ۱۳۸۷ تعداد ۶,۵۱۳ خانوار عشایری (۳۸,۵۷۳ نفر) در موقع ییلاق و تعداد ۲۳,۲۷۴ خانوار عشایری (۱۴۰,۱۷۹ نفر) در فصل قشلاق در داخل استان به سر برده‌اند.^۲ چنان‌که پیداست ویژگی اقلیمی استان سبب شده تا حضور قشلاقی (زمستانی) عشایر کوچنده نسبت به حضور ییلاقی (تابستانی) در استان نزدیک به چهار برابر باشد. نقشه ۲-۲۶ و جدول ۲-۲۰ توزیع خانوارهای عشایر کوچنده قشلاقی و ییلاقی در شهرستان‌های استان خوزستان را نشان می‌دهد. چنان‌که پیداست در همه شهرستان‌ها عشایر قشلاقی در استان بیشتر از عشایری هستند که در ییلاق آن گذران می‌کنند. به عنوان مثال تعداد عشایر کوچنده‌ای که در فصل سرد سال (عشایر قشلاقی) در استان حضور دارند بیش از سه و نیم برابر عشایری است که در فصل تابستان (عشایر ییلاقی) در این استان به سر می‌برند. از نظر زمستان‌گذرانی شهرستان دزفول و از نظر تابستان‌گذرانی ییلاق‌های شهرستان ایذه مهمترین تمرکزهای عشایر را به خود اختصاص داده‌اند.

۱- طبق سرشماری کشاورزی سال ۱۳۸۲، نزدیک به ۳۰ درصد تعداد بزهای استان و نزدیک به ۲۵ درصد گوسفندان استان سیار هستند و در مقابل تنها ۷/۵ درصد گاو بومی استان سیار هستند و طبیعتاً درصد گاو اصیل سیار نیز نزدیک به صفر است. بنابراین دام‌های سنگین استان (به جز شتر که بیشتر در جامعه عشایری نقش وسیله نقلیه را ایفا می‌کند و سهم سیار آن حدود ۵۰ درصد است)، بیشتر ساکن و به صورت دستی تغذیه می‌شوند.

۲- سرشماری عشایر کوچنده ۱۳۸۷، نتایج تفصیلی استان خوزستان، ۱۳۸۷، ص ۱۵

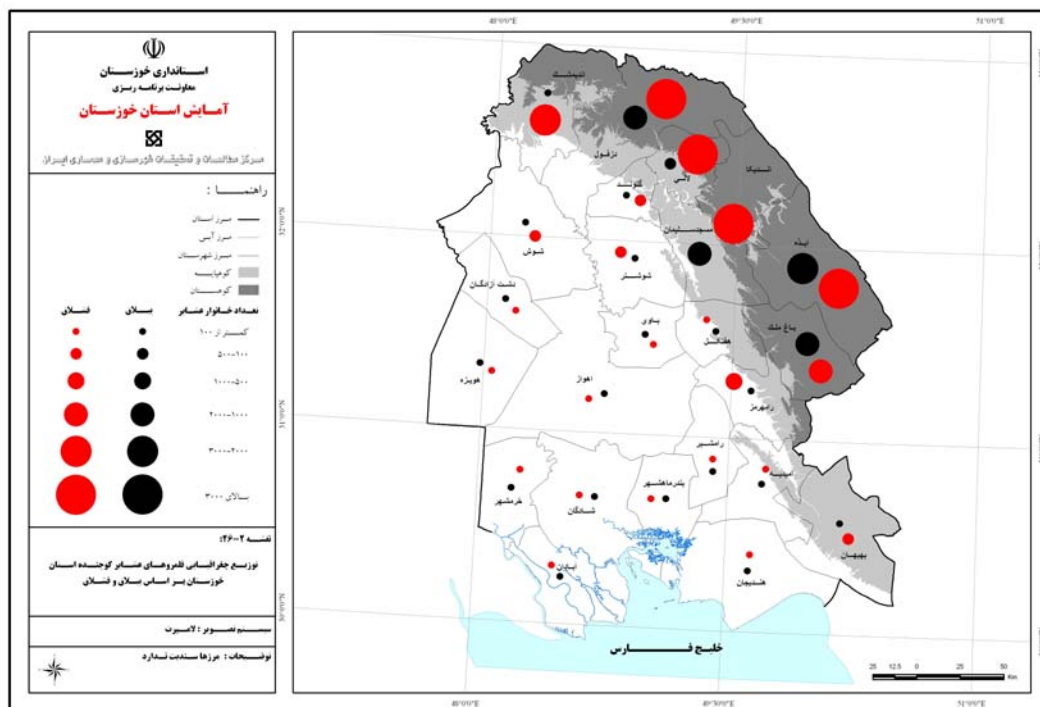

نقشه ۲-۲۴- توزیع جغرافیایی قلمروهای پرورش دام کوچک به تفکیک شهرستان در استان خوزستان ۱۳۹۱

نقشه ۲-۲۵- توزیع جغرافیایی قلمروهای پرورش دام بزرگ به تفکیک شهرستان

در استان خوزستان ۱۳۹۱

جدول ۲-۲۰- قلمروهای عشایر کوچنده در استان خوزستان به تفکیک

شهرستان

شهرستان	بیلاقی		قشلاقی	
	تعداد خانوار	تعداد جمعیت (نفر)	تعداد خانوار	تعداد جمعیت (نفر)
آبادان	۰	۰	۲۲	۱۱۰
اندیمشک	۹۵	۵۲۶	۲,۴۹۶	۱۴,۲۷۸
اهواز	۳۱	۱۷۰	۶۹	۴۳۲
امیدیه	۰	۰	۹	۶۶
اندیکا*	--	--	--	--
باوی*	--	--	--	--
ایذه	۲,۰۵۴	۱۲,۵۲۶	۳,۵۵۶	۲۱,۸۸۷
باغملک	۱,۳۲۱	۸,۲۲۶	۱,۱۵۱	۷,۱۷۵
بندر ماهشهر	۶	۲۸	۰	۰
بهبهان	۰	۰	۱۲۰	۷۹۸
خرمشهر	۰	۰	۰	۰
دزفول	۱,۱۷۰	۶,۴۹۹	۵,۶۷۸	۳۲,۹۵۸
دشت آزادگان	۱۰	۶۵	۱۳	۹۲
رامشیر*	--	--	--	--
رامهرمز	۹۲	۶۳۵	۵۱۰	۳,۲۳۹
شادگان	۶	۴۷	۲۹	۲۲۶
شوش	۴۵	۲۷۸	۱۱۸	۶۷۵
شوشتر	۳۱	۲۰۲	۳۲۳	۱,۹۳۶
گتوند	۰	۰	۱۶۴	۱,۰۵۲
لالی*	۲۹۰	۱,۷۵۴	۳,۸۳۲	۲۳,۹۲۴
مسجد سلیمان	۱,۳۶۲	۷,۶۱۷	۵,۱۷۴	۳۱,۳۳۱
هفتگل*	--	--	--	--
هندیجان*	--	--	--	--
هویزه*	--	--	--	--
استان	۶,۵۱۳	۳۸,۵۷۳	۲۳,۲۷۴	۱۴۰,۱۷۹

مأخذ: سرشماری اقتصادی اجتماعی عشایر کوچنده ۱۳۸۷، نتایج تفصیلی استان خوزستان، مرکز آمار

ایران

*آمار شهرستان‌هایی که با این علامت مشخص شده‌اند در شهرستان‌های قبلی خود لحاظ شده‌اند. به عنوان مثال آمار شهرستان جدید اندیکا در مسجد سلیمان لحاظ شده است.

قلمروهای صید و پرورش آبزیان

استان خوزستان با داشتن سواحل ۳۰۰ کیلومتری با آب‌های آزاد، خورهای متعدد و رودخانه‌های پرآب و دائمی زمینه‌های هر دو فعالیت صید و تولید و پرورش آبزیان را به نحو مناسبی فراهم کرده است. از این رو این استان از دیر باز به یکی از مهمترین مراکز صید و پرورش آبزیان کشور محسوب می‌شده است.

این استان با تولید ۱۲.۳ درصد ارزش افزوده بخش ماهیگیری (صید و آبزی‌پروری) در سال ۱۳۸۹ در جایگاه سوم کشور پس از استان‌های سیستان و بلوچستان و هرمزگان قرار دارد. این جایگاه در دوره ۸۹-۱۳۷۹ با پشت سر نهادن استان مازندران حاصل شده است.

از نظر میزان تولید نیز بر اساس آمار سال ۱۳۹۱ حدود ۸۶ هزار تن از ۸۳۹ هزار تن صید و آبزیان کشور به استان خوزستان اختصاص دارد که معادل ۱۰.۳ درصد کل تولید صید و پرورش آبزیان کشور است.

به طور کلی بخش عمده فعالیت صید و پرورش آبزیان با نظارت و هدایت اداره کل شیلات استان انجام می‌شود. صید و پرورش آبزیان در استان به دو قلمرو جغرافیایی دریا و خشکی تقسیم می‌شود. اداره کل شیلات در قلمرو دریا با اعمال مدیریت صید و محدودیت‌های لازم و نظارت بر صید و توسعه بنادر و تأمین نهاده‌های مورد نیاز صیادان و شناوران آنان به وظایف خود عمل می‌کند. در قلمرو خشکی اما وظیفه این اداره کل بسترسازی برای توسعه و فعالیت پرورش ماهی و دیگر آبزیان به صورت آموزش، هدایت احداث زیربناها، مطالعات زیربنایی، توسعه و پیشنهاد روش‌های نوین، شناخت سایت‌های پرورش آبزیان و نظارت بر ظرفیت‌ها و غیره است.

بررسی روند توسعه شیلات در استان خوزستان بر اساس اطلاعات سال ۱۳۹۳ سازمان شیلات استان بیانگر روند نسبتاً سریع رشد آبزی‌پروری همراه با ثبات میزان صید دریایی بوده است.

در جدول ۲-۲۱ روند تغییرات صید در دریا و پرورش آبزیان در خشکی نمایانده شده است. چنان که پیداست صید در دریا در طول دوره ۱۳۸۲ تا ۱۳۹۲ تغییر چندانی نداشته است لیکن پرورش آبزیان از حدود ۱۲ هزار تن در سال ۱۳۸۲ به حدود ۴۷ هزار تن در سال ۱۳۹۲ رسیده است. به عبارت دیگر در طول ده سال پرورش آبزیان چهار برابر شده است. بدین ترتیب بر طبق این آمار تولید و پرورش آبزیان از صید در دریا بیشتر شده است.

در زمینه آبزی‌پروری، در این دوره مساحت مزارع و تعداد شاغل به طور متوسط سالانه ۱۱/۲ درصد رشد داشته‌اند و میزان تولید نیز سالانه ۱۴/۳ درصد رشد داشته است. اما چنانکه گفته شد میزان صید دریایی در عمل رشد نداشته است.

در حالی که نسبت تولید به اشتغال و تولید به مساحت مزرعه در آبی پروری اندکی رشد نشان می‌دهد، در بخش صیادی علیرغم افزایش سالانه ۰.۴ درصد در تعداد شاغلان این بخش تولید عملاً افزایشی نداشته است.

اما تفاوت اصلی و بسیار مهم این دو بخش در نسبت بازدهی تولید به اشتغال است. در آبی پروری نسبت بازدهی به هر نفر شاغل در این دوره به طور متوسط ۱۰/۵ تن و بازدهی به هر هکتار نیز به طور متوسط حدود ۳/۵ تن می‌باشد که هر دو بسیار قابل توجه هستند. اما در بخش صیادی این نسبت برابر به طور متوسط برابر ۱/۱۵ تن می‌باشد.

بازدهی بسیار بالای آبی پروری نسبت به اشتغال و نسبت به مساحت، بازار وسیع محصولات و توجه به آنکه این فعالیت نیاز به سرمایه‌گذاری بالایی ندارد، توسعه این فعالیت پربازده و اشتغال‌زا را در حاشیه همه رودخانه‌های استان توجیه می‌نماید.

جدول ۲-۲۱- روند صید و پرورش آبزیان در استان خوزستان در دوره ۱۳۸۲ تا ۱۳۹۲

سال	آبی پروری			صید و صیادی	
	تعداد مزارع	مساحت مفید فعال هکتار	تولید تن	تعداد شاغل نفر	تولید تن
۱۳۸۲	۲۰۱	۴۲۴۸	۱۲۱۹۴	۱۴۱۶	۴۳۸۸۹
۱۳۸۳	۲۲۱	۴۸۷۲	۱۴۲۹۹	۱۶۲۴	۲۹۶۱۴
۱۳۸۴	۲۵۱	۵۷۱۰	۱۷۴۴۶	۱۹۰۳	۴۰۲۳۰
۱۳۸۵	۲۶۱	۵۹۲۵	۲۱۱۷۸	۱۹۷۵	۳۳۴۰۶
۱۳۸۶	۲۹۷	۶۴۰۰	۲۵۲۱۰	۲۱۳۳	۴۵۷۰۷
۱۳۸۷	۳۰۴	۶۲۷۰	۲۰۶۵۹	۲۰۹۰	۵۲۱۳۸
۱۳۸۸	۳۱۸	۶۴۵۳	۲۰۸۴۵	۲۱۵۰	۴۸۹۷۰
۱۳۸۹	۳۵۹	۷۴۶۲	۲۶۹۵۶	۲۴۸۷	۵۳۹۶۷
۱۳۹۰	۳۹۵	۸۳۵۰	۳۱۹۲۷	۲۷۸۳	۴۴۰۳۳
۱۳۹۱	۶۵۱	۱۰۴۲۷	۴۰۴۷۰	۳۴۷۵	۴۵۹۵۹
۱۳۹۲	۷۲۰	۱۲۲۵۶	نامشخص	۴۰۸۵	۴۳۶۱۵
نرخ رشد سالانه	۱۳.۶	۱۱.۲	۱۴.۳ (۱۳۸۲-۹۱)	۱۱.۲	-۰.۱

ماخذ: اداره کل شیلات استان خوزستان ۱۳۹۳

برای بررسی قلمروهای اصلی این فعالیت در سال ۱۳۹۲ جدول ۲-۲۲ تهیه شده است.

قلمرو های شیلات استان را می‌توان از سه نظر طبقه بندی کرد. نخست از نظر کل صید و تولید و پرورش آبزیان است که شهرستان آبادان در رتبه نخست قرار می‌گیرد. چنان که در جدول ۲-۲۲ پیداست شهرستان آبادان با ۲۳.۸ درصد از کل صید و پرورش آبزیان مهم‌ترین شهرستان استان است. بعد از شهرستان آبادان، شهرستان خرمشهر با کل صید و پرورش به مقدار ۱۳/۵ هزار تن (نزدیک به ۱۵ درصد تولید استان) قرار دارد. اهواز و هندیجان به ترتیب با ۱۳.۷ و ۱۲.۷ درصد کل صید و پرورش آبزیان، در جایگاه سوم و چهارم قرار دارند.

از نظر پرورش آبزیان، شهرستان اهواز با نزدیک به ۱۲/۵ هزارتن در مقام نخست بین شهرستان ها قرار می‌گیرد. شهرستان شوشتر و خرمشهر نیز هر یک تولیدی نزدیک به ۱۰ هزارتن دارند. در جایگاه بعدی شهرستان‌های شادگان و آبادان با حدود ۳/۳ و ۳ هزار تن قرار دارند.

به روشنی مشاهده می‌شود شهرستان‌های لالی، گتوند و مسجد سلیمان در شمال شرقی، رامشیر و رامهرمز در میانه شرقی و سوسنگرد در حاشیه غربی استان که جملگی در مسیر رودخانه‌های دائمی قرار دارند و بعضی دیگر مانند باغ‌ملک و ایزه که از جریان آب سطحی نیز چندان بی‌بهره نیستند در این جدول یا حضور ندارند یا حجم تولید آبزیان آن چندان قابل توجه نیست. به این معنی که این شهرستان‌ها که در واقع از شهرستان‌های کمتر بهره‌مند از توسعه محسوب می‌شوند از پتانسیل کم‌هزینه، اشتغال‌زا و سودآور پرورش آبزیان در حاشیه رودخانه‌ها بی بهره یا کم‌بهره مانده‌اند. چنانکه در گزارش فصول بعدی مطالعات مشاهده خواهد شد در طرح آمایش استان، توسعه آبریز پروری در خشکی و در حاشیه رودخانه‌ها یکی از برنامه‌های مهم زمینه‌ساز توسعه برای این مناطق می‌باشد.

از منظر سوم یعنی صید تنها در دریا، تفاوت‌هایی پدیدار می‌شود. از این منظر صیادان شهرستان آبادان با صید بیش از ۱۸ هزارتن بسیار بالاتر از دیگر صیادان شهرستان های ساحلی استان صید در دریا انجام می‌دهند. پس از آن شهرستان هندیجان با بیش از ۱۱ هزارتن در سال ۱۳۹۲ دارد و صیادان شهرستان های ماهشهر، خرمشهر و شادگان به ترتیب با حد. ۶/۵، ۳/۸ و ۳ هزار تن قرار دارند. (جدول ۲-۲۳)

قلمرو دامداری و مرغداری صنعتی

دامداری صنعتی به یک واحد تولید کشاورزی گفته می‌شود که در آن، فعالیت پرورش دام از نظر محل و نحوه نگهداری، روش تغذیه و بهداشت دام، طبق برنامه و با رعایت اصول و موازین نوین و ویژه، انجام می‌شود. با این تعریف در استان خوزستان گاو‌داری صنعتی توسعه مناسبی نکرده است. چرا که این استان ۱.۸ درصد از کل تعداد گاو‌داری‌های صنعتی و ۲.۲ درصد از ظرفیت دامی این نوع دامداری‌های

کشور را در خود جای داده در حالی که سهم جمعیت این استان از کل کشور حدود ۶ درصد است^۱. برای تعیین قلمروهای اصلی دامداری صنعتی جدول ۲-۲۴ و نقشه ۲-۲۷ تهیه شده است. در جدول ۲-۲۴ آمار سه گروه از این دامداری‌ها یعنی گاوداری شیری، پرواربندی گوساله و پرواربندی گوسفند به تفکیک شهرستان در سال ۱۳۹۱ آمده است. چنان‌که پیداست در دامداری گاوهای شیری سه شهرستان دزفول و اهواز و بهبهان از اهمیت نخست برخوردار بوده‌اند. در پرواربندی گوساله‌های گوشتی، شهرستان بهبهان به تنهایی با ۳۷ درصد دام‌ها در مقام نخست قرار گرفته است. شهرستان‌های باغملک و بندر ماهشهر در مراتب بعدی جای دارند. در زمینه پرواربندی گوسفند، بیشتر شهرستان‌هایی که در نواحی کوهپایه‌ای و کوهستانی قرار گرفته‌اند در این زمینه تخصص یافته‌اند. به عنوان مثال ایذه، باغملک در رده‌های نخست قرار گرفته و اهواز که بازار بزرگی برای تمام اقلام گوشتی و فرآورده‌های دامی محسوب می‌شود در رتبه سوم قرار می‌گیرد.

جدول ۲-۲۲- قلمروهای اصلی صید و پرورش آبزیان در استان خوزستان در سال ۱۳۹۲

شهرستان	صید آبزیان - تن	تولید آبزیان در خشکی - تن	جمع صید و پرورش آبزیان	سهم از کل استان - درصد
آبادان	۱۸۶۶۶	۲۹۹۸	۲۱۶۶۴	۲۳.۸
اهواز	-	۱۲۴۸۵	۱۲۴۸۵	۱۳.۷
ایذه	-	۲۱۰	۲۱۰	۰.۲
ماهشهر	۶۵۴۰	-	۶۵۴۰	۷.۲
بهبهان	--	۷۸	۷۸	۰.۱
خرمشهر	۳۷۹۹	۹۷۴۲	۱۳۵۴۱	۱۴.۹
دزفول	-	۱۱۰۱	۱۱۰۱	۱.۲
دشت آزادگان	-	۲۲۰۲	۲۲۰۲	۲.۴
شادگان	۳۰۴۰	۳۳۴۳	۶۳۸۳	۷
شوش	-	۱۴۸۷	۱۴۸۷	۱.۶
شوشتر	-	۱۰۰۹۰	۱۰۰۹۰	۱۱.۱
مسجد سلیمان	-	۸۵۰	۸۵۰	۰.۹
هندیجان	۱۱۵۶۱	-	۱۱۵۶۱	۱۲.۷
هویزه	-	۶۰۶	۶۰۶	۰.۷
حمیدیه	-	۲۲۵۶	۲۲۵۶	۲.۵
استان	۴۳۶۰۶	۴۷۴۴۸	۹۱۰۵۴	۱۰۰

ماخذ: اداره کل شیلات استان خوزستان ۱۳۹۳

جدول ۶-۲۳- روند تغییر متغیرهای مهم شیلات در استان خوزستان در دوره ۹۲-۱۳۸۲

نام شهرستان	مقدار صید تن		مقدار برداشت از آبزی پروری - تن		مساحت استخر و حوضچه پرورش - هکتار		تعداد شاغل آبزی پروری نفر		تعداد شاغل صید و صیادی نفر	
	۱۳۸۲	۱۳۹۲	۱۳۸۲	۱۳۹۲	۱۳۸۲	۱۳۹۲	۱۳۸۲	۱۳۸۲	۱۳۹۲	۱۳۹۲
آبادان	۱۸۸۷۲	۱۸۶۶۶	۲۶۸	۲۹۹۸	۸۹	۶۳۸	۸۹	۶۳۸	۱۶۰۵۹	۱۹۳۰۰
امیدیه			-	-	-	-	-	-		
اندیمشک			-	-	-	-	-	-		
اهواز			۳۱۷۷	۱۲۴۸۵	۱۰۴۹	۲۹۰۷	۱۰۴۹	۲۹۰۷		
ایذه			-	۲۱۰	-	۱	-	۶۳		
ماهشهر	۶۵۸۳	۶۵۴۰	-	-	-	-	-	-	۵۶۰۲	۴۹۰۰
بهبهان			-	۷۸	-	۲۲	-	۲۲		
خرمشهر	۳۹۵۰	۳۷۹۹	۱۶۶۳	۹۷۴۲	۵۴۹	۲۷۰۴	۵۴۹	۲۷۰۴	۳۳۶۱	۲۲۰۰
دزفول			۶۰۸	۱۱۰۱	۲۰۱	۳۱۳	۲۰۱	۳۱۳		
دشت آزادگان			۲۹۸	۲۲۰۲	۹۸	۶۲۵	۹۸	۶۲۵		
رامشیر			-	-	-	-	-	-		
رامهرمز			-	-	-	-	-	-		
شادگان	۳۰۷۲	۳۰۴۰	-	۳۳۴۳	-	۹۴۹	-	۹۴۹	۲۶۱۴	۱۱۱۰
شوش			۳۹۱	۱۴۸۷	۱۲۹	۴۲۲	۱۲۹	۴۲۲		
شوشتر			۵۷۸۹	۱۰۰۹۰	۱۹۱۱	۲۸۶۴	۱۹۱۱	۲۸۶۴		
گتوند			-	-	-	-	-	-		
لالی			-	-	-	-	-	-		
مسجدسلیمان			-	۸۵۰	-	۳۰۳	-	۲۵۵		
هندیجان	۱۱۴۱۲	۱۱۵۶۱	-	-	-	-	-	-	۹۷۱۱	۱۱۴۹۰
هویزه				۶۰۶	-	۱۷۲	-	۱۷۲		
حمیدیه			-	۲۲۵۶	۲۲۰	۶۴۱	۲۲۰	۶۴۱		
جمع	۴۳۸۸۹	۴۳۶۰۶	۱۲۱۹۴	۴۷۴۴۸	۱۲۵۰۵	۴۲۴۶	۱۲۵۷۵	۳۷۳۴۷	۳۹۰۰۰	

ماخذ: اداره کل شیلات استان خوزستان - ۱۳۹۳

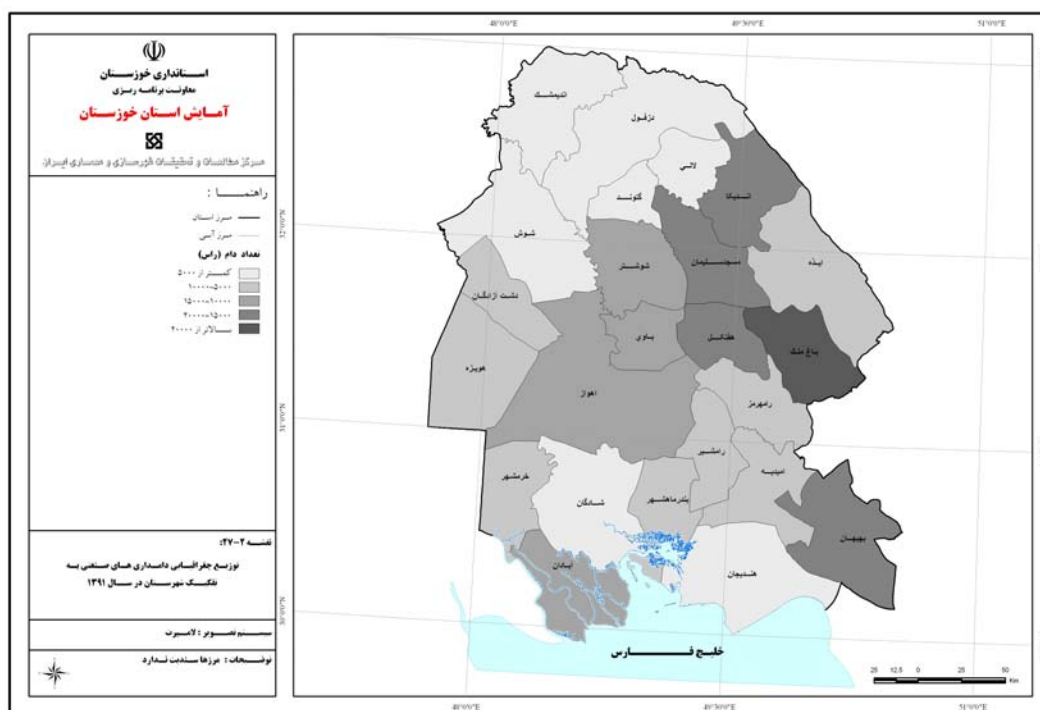
جدول ۲-۲۴- توزیع قلمروهای دامداری صنعتی در استان خوزستان به تفکیک شهرستان در سال ۱۳۹۱

شهرستان	گاوداری شیری	پرورابندی گوساله ظرفیت	جمع گاو و گوساله	پرورابندی گوسفند و بره (ظرفیت)	جمع گاو و گوسفند
آبادان	-	۶,۰۰۰	-	۷,۰۰۰	۱۳,۰۰۰
اندیمشک	۱,۷۵۰	-	-	-	۱,۷۵۰
اهواز	-	۱۲,۰۰۰	-	-	۱۲,۰۰۰
امیدیه	۱,۰۵۰	۷,۶۵۰	-	-	۸,۷۰۰
ایذه	۱,۱۵۰	۶,۵۰۰	-	-	۷,۶۵۰
باغملک	-	۷,۳۰۰	-	۱۵,۲۵۰	۲۲,۵۵۰
بندر ماهشهر	-	۸,۰۰۰	-	-	۸,۰۰۰
بهبهان	۱,۵۰۰	۱۸,۰۰۰	-	-	۱۹,۵۰۰
خرمشهر	-	۸,۰۰۰	-	-	۸,۰۰۰
دزفول	۱,۹۷۰	-	-	-	۱,۹۷۰
دشت آزادگان و هویزه	-	۸,۷۰۰	-	-	۸,۷۰۰
رامهرمز و رامشیر	-	۸,۴۰۰	-	-	۸,۴۰۰
شادگان	-	-	-	-	۰
شوش	-	-	-	-	۰
شوشتر	-	۱۰,۰۰۰	-	-	۱۰,۰۰۰
گتوند	-	-	-	-	۰
لالی	-	-	-	-	۰
مسجد سلیمان و اندیکا	۱,۳۴۰	۱۵,۶۰۰	-	-	۱۶,۹۴۰
هفتگل	-	-	-	۱۵,۰۰۰	۱۵,۰۰۰
هندیجان	-	۴,۰۰۰	-	-	۴,۰۰۰
استان	۸,۷۶۰	۱۲۰,۱۵۰	-	۳۷,۲۵۰	۱۶۰,۱۶۶

مأخذ: سازمان جهاد کشاورزی استان خوزستان

• مرغداری‌های صنعتی

مرغداری‌های صنعتی در استان به دو گروه فعال و غیر فعال تقسیم می‌شوند. تعداد مرغداری‌های فعال بر حسب آماری که سازمان جهاد کشاورزی استان در سال ۱۳۹۱ ارائه کرده برابر ۷۱۹ واحد بوده که ظرفیت آن بیش از ۱۲.۴ میلیون قطعه است. همین آمار نشان می‌دهد که تعداد ۸۲ واحد مرغداری در همین سال در استان وجود داشت که ظرفیت آن ۱.۴ میلیون قطعه بوده است.

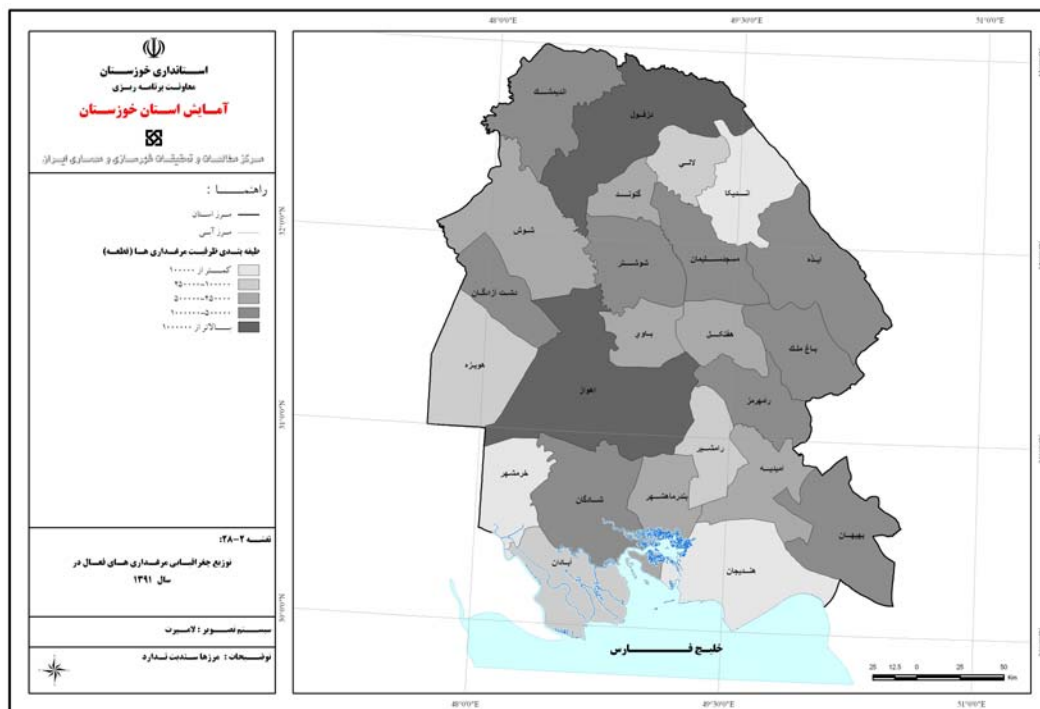

نقشه ۲-۲۷- توزیع جغرافیایی ظرفیت‌های دامداری‌های صنعتی در سال ۱۳۹۱

طبق آماری که در جدول ۲-۲۵ نشان داده شده شهرستان دزفول با ۹۹ واحد، شادگان ۴۹ واحد، بهبهان ۵۶ واحد، مسجد سلیمان ۵۲ واحد و رامهرمز با ۴۰ واحد مرغداری جزو پنج شهرستانی است که از نظر تعداد واحدهای مرغداری در رتبه نخست جای می‌گیرند. از نظر ظرفیت نیز همین شهرستان‌ها در رتبه نخست قرار می‌گیرند. در نقشه ۲-۲۸ پراکندگی ظرفیت مرغداری‌های صنعتی در سطح استان به تفکیک شهرستان نمایانده شده است.

جدول ۲-۲۵- ظرفیت مرغداری‌های فعال استان خوزستان در سال ۱۳۹۱

شهرستان	مرغداری‌های فعال		
	تعداد واحد	درصد از کل	ظرفیت (قطعه)
۱. آبادان	۶	۰.۸۳	۱۳۷,۰۰۰
۲. اندیمشک	۲۳	۳.۲	۵۰۴,۰۰۰
۳. اهواز	۹	۱.۳	۱۵۹,۸۲۰
۴. امیدیه	۲۷	۳.۸	۴۳۶,۲۹۰
۵. اندیکا	۳	۰.۴	۶۵,۰۰۰
۶. ایذه	۳۵	۴.۹	۵۳۷,۱۴۰
۷. باغملک	۳۹	۵.۴	۶۲۴,۰۰۰
۸. بندرماهشهر	۳۱	۴.۳	۳۲۹,۴۳۰
۹. بهبهان	۵۶	۷.۸	۷۷۲,۵۰۰
۱۰. خرمشهر	۳	۰.۴	۹۰,۰۰۰
۱۱. دزفول	۹۹	۱۳.۸	۲,۱۴۲,۰۱۰
۱۲. دشت آزادگان	۳۳	۴.۶	۵۷۳,۲۰۰
۱۳. رامشیر	۸	۱.۱	۱۲۶,۷۰۰
۱۴. رامهرمز	۴۰	۵.۶	۷۳۲,۲۶۰
۱۵. شادگان	۴۹	۶.۸	۸۷۵,۹۰۰
۱۶. شوش	۱۴	۱.۹	۳۳۶,۹۰۰
۱۷. شوشتر	۳۴	۴.۷	۵۶۰,۹۰۰
۱۸. گتوند	۱۲	۱.۷	۲۸۲,۰۰۰
۱۹. لالی	۱۱	۱.۵	۲۴۱,۵۰۰
۲۰. مسجد سلیمان	۵۲	۷.۲	۷۴۱,۸۰۰
۲۱. هفتگل	۴۲	۵.۸	۴۷۱,۶۰۰
۲۲. هندیجان	۳	۰.۴	۶۵,۰۰۰
۲۳. هویزه	۹	۱.۳	۱۴۴,۰۰۰
۲۴. باوی	۲۷	۳.۸	۴۵۷,۷۰۰
۲۵. حمیدیه	۳۵	۴.۹	۷۱۱,۸۰۰
۲۶. کارون	۱۹	۲.۶	۳۰۰,۷۱۰
۲۷. آغاچاری	۰	۰	۰
استان	۷۱۹	۱۰۰	۱۲,۴۱۹,۱۶۰

نقشه ۲-۲۸- توزیع جغرافیایی مرزهای فعال در سال ۱۳۹۱

قلمروهای اصلی گردشگری

استان خوزستان به دلیل تنوع اقلیمی و برخورداری از اقلیم بسیار متفاوت در فصول گرم و سرد سال و به ویژه در سال‌های اخیر برای یادمان‌های دفاعی، اهمیت مهم گردشگری یافته است. طرح جامع گردشگری استان خوزستان با مطالعات مفصل در سطح استان و با توجه به منابع گردشگری نظیر منابع طبیعی، آبی، صنعتی، فرهنگی، مذهبی و تجاری پنج محور و مسیر گردشگری به شرح زیر در سطح استان تعیین کرده است:

مسیر گردشگری ۱

این مسیر از شمال استان شروع و پس از عبور از اهواز به آبادان - خرمشهر ختم می‌شود. در واقع این محور تمام استان را از شمال تا جنوب طی می‌کند. محور گردشگری یکم ارائه دهنده خدمات گردشگری فرهنگی، تاریخی، مذهبی، صنعتی، تجاری، آبی، ورزشی و صنعتی تعیین شده است.

مسیر گردشگری ۲

این مسیر به صورت غربی - شرقی، از مرز ایلام شروع شده و پس از طی مسیر از شمال شوش، جنوب دزفول، شمال شوشتر، مسجد سلیمان و شمال ایذه از استان خارج می‌شود. قابلیت این محور برای ارائه خدمات گردشگری طبیعی و فرهنگی تعیین شده است.

مسیر گردشگری ۳

محور سوم گردشگری در ارتباط با یادمان‌های دفاعی در غرب اهواز و در امتداد مسیر اهواز- هویزه- سوسنگرد- بستان و... طراحی شده است و ارائه دهنده آثار و یادمان‌های دفاعی و همچنین طبیعی تعیین شده است.

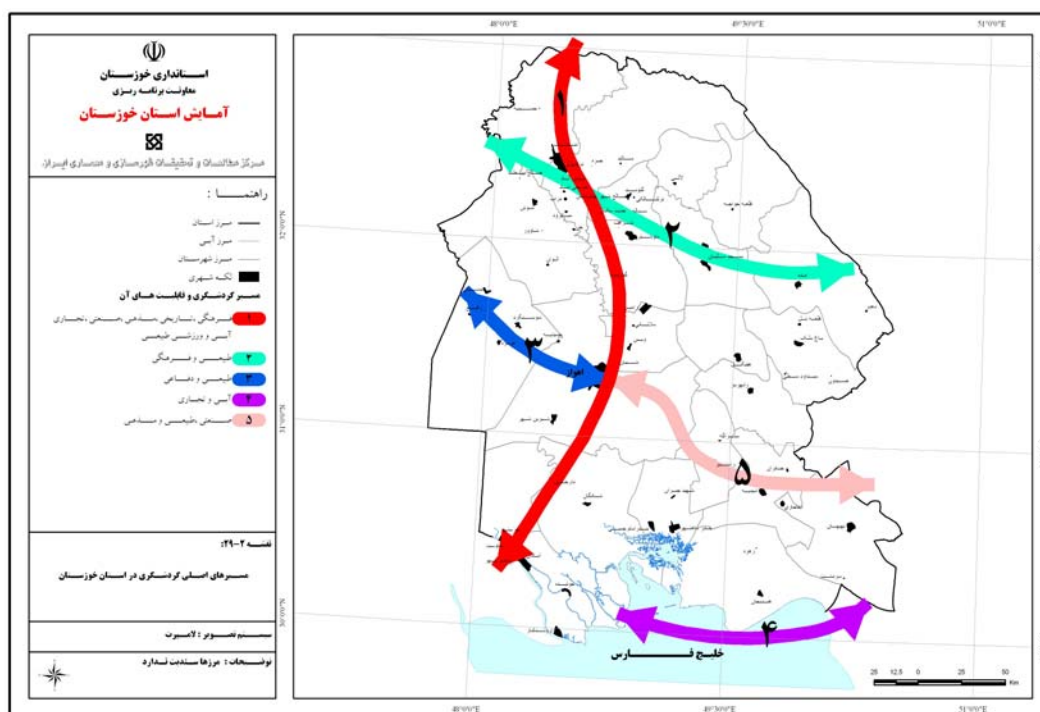
مسیر گردشگری ۴

مسیر گردشگری چهارم در سواحل جنوبی استان و در آب‌های ساحلی خلیج فارس مکان‌یابی شده و ویژگی آن ارائه خدمات گردشگری آبی و تجاری تعیین شده است.

مسیر گردشگری ۵

این مسیر از اهواز شروع شده و پس از عبور از سهراهی کوپال، جنوب رامشیر، آغاجاری، امیدیه و شمال بهبهان از استان خارج می‌شود. برای این مسیر قابلیت با ویژگی‌های گردشگری صنعتی، طبیعی و مذهبی تعیین شده است.^۱ در نقشه ۲-۲۹ مسیرهای گردشگری استان خوزستان نمایانده شده است.

۱- طرح جامع گردشگری استان خوزستان، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان

نقشه ۲-۲۹- مسیرهای اصلی گردشگری در استان خوزستان

۲-۱-۱-۳-۴- تحلیل پراکندگی و توزیع مراکز اصلی ارائه خدمات و سطح آن‌ها

آموزش عالی

آموزش عالی به مفهوم مقطعی از آموزش است که فراتر از آموزش سطح دبیرستان انجام می‌شود و شامل سطوح کاردانی، کارشناسی، کارشناسی ارشد، دکترای حرفه‌ای و دکترای تخصصی است. در ایران برای این سطح از آموزش می‌توان گفت که چهار مؤسسه جدا از هم خدمات آموزش عالی ارائه می‌کنند که شامل دانشگاه‌های دولتی، دانشگاه آزاد اسلامی، دانشگاه پیام نور و دانشگاه‌های علمی- کاربردی می‌شود. برای بررسی مراکز اصلی خدمات آموزش عالی در سطح استان خوزستان، تعداد دانشجویان این دانشگاه‌ها در سطح مراکز آموزش عالی شهرستان‌ها (عموماً در مراکز شهرستان) به عنوان شاخص ارائه خدمات آموزش عالی مبنا قرار گرفته است.

در جدول‌های ۲-۲۶ و ۲-۲۷ و ۲-۲۸ به ترتیب تعداد دانشجویان دانشگاه‌های دولتی، دانشگاه آزاد اسلامی، و پیام نور- علمی کاربردی ارائه شده است.

برای سطح‌بندی مراکز اصلی خدمات آموزش عالی در استان خوزستان از روش زیر استفاده شده است. نخست با توجه به سطوح آموزشی کاردانی، کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکترای حرفه‌ای- تخصصی، برای هر کدام از سطوح فوق به ترتیب امتیاز ۱-۲-۳ و ۴ در نظر گرفته شده است. به عبارت دیگر برخوردار از تعداد دانشجویان در سطح کاردانی، امتیاز یک و کارشناسی امتیاز دو کارشناسی ارشد امتیاز سه و سطح دکترای حرفه‌ای و تخصصی از امتیاز چهار در نظر گرفته شده است.

این امتیازها در تعداد دانشجویان هر کدام از سطوح در شهرستان ضرب شده و امتیاز اولیه به دست آمده است. علاوه بر این برای سطح اهمیت هر کدام از دانشگاه نیز ضریبی تعیین شده است. برای دانشگاه‌های دولتی ضریب سه، برای دانشگاه آزاد ضریب دو و برای دانشگاه‌های پیام نور و علمی- کاربردی ضریب یک تعیین شده است. بدین ترتیب با اعمال این ضرایب امتیاز کل به دست داده شده است.

جدول ۲-۲۶- تعداد دانشجویان دانشگاه‌های دولتی به تفکیک سطوح آموزش
در سال تحصیلی ۱۳۸۸ - ۱۳۸۹ در استان خوزستان

ردیف	شهرستان	جمع	کاردانی	کارشناسی	کارشناسی ارشد	دکترای حرفه‌ای	دکترای تخصصی
۱	آبادان	-	-	-	-	-	-
۲	اندیمشک	-	-	-	-	-	-
۳	اهواز	-	۶,۵۹۰	۱۹,۲۴۰	۲,۷۹۰	۱,۹۶۶	۸۶۲
۴	امیدیه	-	-	-	-	-	-
۵	ایذه	-	-	-	-	-	-
۶	باغملک	-	-	-	-	-	-
۷	بندر ماهشهر	-	-	۲۲۱	۷۳	-	۸
۸	بهبهان	-	-	۵۵۱	-	-	-
۹	خرمشهر	-	-	۱,۳۱۷	۲۸۸	-	۳۷
۱۰	دزفول	-	-	۱,۶۷۱	۳۱۷	-	-
۱۱	دشت آزادگان	-	-	-	-	-	-
۱۲	رامشیر	-	-	-	-	-	-
۱۳	رامهرمز	-	-	-	-	-	-
۱۴	شادگان	-	-	-	-	-	-
۱۵	شوش	-	-	-	-	-	-
۱۶	شوشتر	-	-	-	-	-	-
۱۷	گتوند	-	-	-	-	-	-
۱۸	لالی	-	-	-	-	-	-
۱۹	مسجد سلیمان	-	-	-	-	-	-
۲۰	هندیجان	-	-	-	-	-	-
	استان	-	-	-	-	-	-

مأخذ: سالنامه آماری استان خوزستان ۱۳۸۸

جدول ۲-۲۷- تعداد دانشجویان دانشگاه‌های آزاد اسلامی به تفکیک سطوح آموزش
در سال تحصیلی ۱۳۸۸ - ۱۳۸۹ در استان خوزستان

ردیف	شهرستان	جمع	کاردانی	کارشناسی	کارشناسی ارشد	دکترای حرفه‌ای	دکترای تخصصی
۱	آبادان	-	۴,۵۹۹	۶,۶۲۴	۷۸	-	-
۲	اندیمشک	-	۲,۹۲۹	۱,۴۲۵	-	-	-
۳	اهواز	-	۸,۵۱۵	۱۲,۸۱۹	۳,۱۰۲	-	-
۴	امیدیه	-	۵,۵۷۱	۶,۱۸۳	۴۷۲	-	-
۵	ایذه	-	۲,۷۸۹	۲,۹۲۲	۶۸	-	-
۶	باغملک	-	۷۱۷	۱۵۵	-	-	-
۷	بندرماهشهر	-	۲,۷۱۱	۷,۵۲۰	-	-	-
۸	بهبهان	-	۳,۹۵۷	۴,۳۸۸	-	-	-
۹	خرمشهر	-	۶۳۸	۱,۳۹۶	-	-	-
۱۰	دزفول	-	۵,۵۳۶	۱۴,۷۱۶	۹۰۸	-	-
۱۱	دشت آزادگان	-	۱,۶۸۶	۳۴۲	-	-	-
۱۲	رامشیر	-	-	-	-	-	-
۱۳	رامهرمز	-	-	-	-	-	-
۱۴	شادگان	-	۱,۴۰۱	-	-	-	-
۱۵	شوش	-	-	-	-	-	-
۱۶	شوشتر	-	۳,۰۷۴	۱۱,۴۵۲	۱,۵۴۳	-	-
۱۷	گتوند	-	-	-	-	-	-
۱۸	لالی	-	-	-	-	-	-
۱۹	مسجد سلیمان	-	۴,۰۴۴	۵,۷۰۹	-	-	-
۲۰	اندیکا	-	-	-	-	-	-
۲۱	هندیجان	-	۵۲۳	-	-	-	-
۲۲	هویزه	-	-	-	-	-	-
۲۳	هفتگل	-	-	-	-	-	-
استان		-	-	-	-	-	-

مآخذ: سالنامه آماری استان خوزستان ۱۳۸۸

جدول ۲-۲۸- تعداد دانشجویان دانشگاه‌های پیام نور و علمی کاربردی به تفکیک سطوح آموزشی در سال تحصیلی ۱۳۸۸ - ۱۳۸۹ در استان خوزستان

ردیف	شهرستان	جمع	کاردانی	کارشناسی	کارشناسی ارشد	دکترای حرفه‌ای	دکترای تخصصی
۱	آبادان	-	۸۶	۲,۲۳۷	-	-	-
۲	اندیمشک	-	-	۱,۷۳۳	-	-	-
۳	اهواز	-	۴,۵۵۲	۱۱,۴۸۳	۱۱۸	-	-
۴	امیدیه	-	-	۵۰۱	-	-	-
۵	ایذه	-	-	۳۰۸	-	-	-
۶	باغملک	-	-	۶۹۸	-	-	-
۷	بندر ماهشهر	-	-	۲,۲۴۱	-	-	-
۸	بهبهان	-	-	۱,۸۸۸	-	-	-
۹	خرمشهر	-	-	۲,۵۳۸	-	-	-
۱۰	دزفول	-	۱,۴۶۸	۴,۷۷۱	-	-	-
۱۱	دشت آزادگان	-	-	۲,۵۶۴	-	-	-
۱۲	رامشیر	-	-	۴۳۲	-	-	-
۱۳	رامهرمز	-	-	۲,۶۹۳	-	-	-
۱۴	شادگان	-	-	۱,۷۹۶	-	-	-
۱۵	شوش	-	-	۲,۰۳۰	-	-	-
۱۶	شوشتر	-	-	۱,۰۹۸	-	-	-
۱۷	گتوند	-	-	۶۲۶	-	-	-
۱۸	لالی	-	-	۱۸۸	-	-	-
۱۹	مسجد سلیمان	-	-	۱,۵۳۰	-	-	-
۲۰	اندیکا	-	-	۳۰۶	-	-	-
۲۱	هندیجان	-	-	۳۰۲	-	-	-
۲۲	هویزه	-	-	۲۷۵	-	-	-
۲۳	هفتگل	-	-	۸۵۰	-	-	-
	استان	-	-	-	-	-	-

مأخذ: سالنامه آماری استان خوزستان ۱۳۸۵-۱۳۸۸

در جدول ۲-۲۹ با تراز کردن امتیاز کل به ۱۰۰، سطح‌بندی مراکز اصلی خدمات آموزش عالی در سطح استان خوزستان به دست داده شده است. در نقشه ۲-۳۰ سطح‌بندی مراکز اصلی خدمات آموزش عالی در سطح استان نمایانده شده است. چنان‌که پیداست شهرستان اهواز با کسب امتیاز سطح در استان در صدر قرار گرفته است و شهرستان دزفول با فاصله زیاد از ۱۰۰ یعنی با کسب امتیاز ۳۲ در سطح دوم قرار گرفته است. سطوح سوم به شهرستان‌های آبادان، امیدیه، بندر ماهشهر و مسجد سلیمان تعلق می‌گیرد.

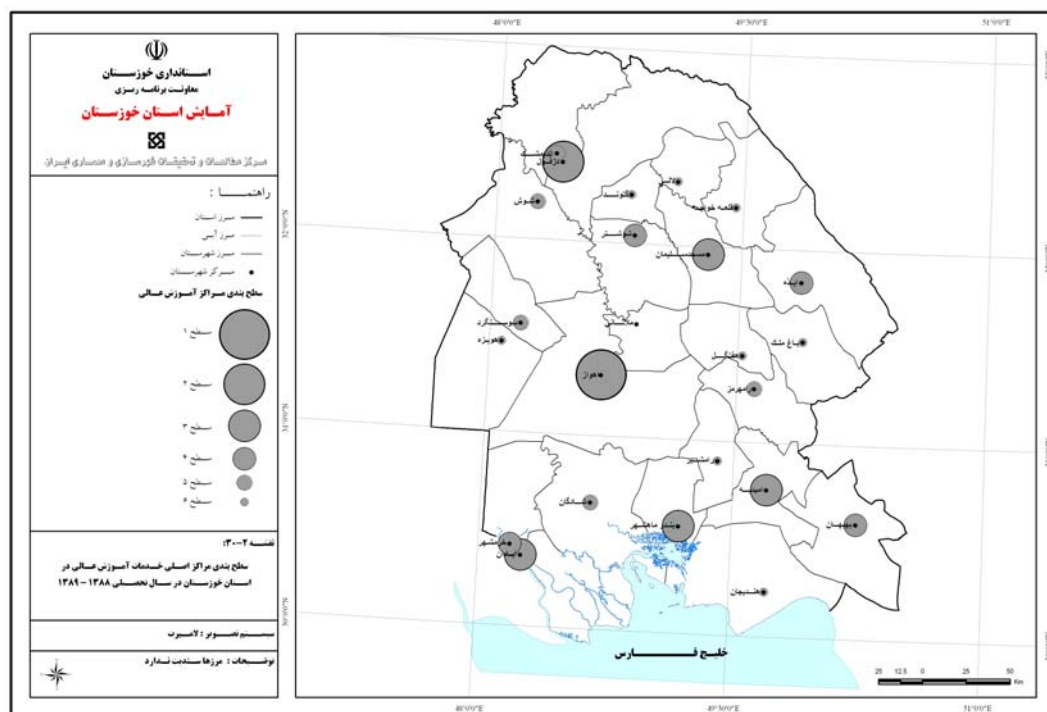
جدول ۲-۲۹- سطح بندی خدمات مراکز آموزش عالی در استان خوزستان
در سال تحصیلی ۱۳۸۸-۱۳۸۹

ردیف	شهرستان	امتیاز کل	امتیاز تراز شده به ۱۰۰	سطح
۱	آبادان	۳۸,۴۸۵	۱۲.۵	۳
۲	اندیمشک	۱۵,۰۲۴	۴.۹	۵
۳	اهواز	۳۰۹,۰۴۶	۱۰۰	۱
۴	امیدیه	۳۹,۲۰۷	۱۲.۷	۳
۵	ایذه	۱۸,۲۹۰	۵.۹	۴
۶	باغملک	۲,۷۵۲	۰.۹	۶
۷	بندر ماهشهر	۳۷,۵۸۱	۱۲.۲	۳
۸	بهبهان	۲۹,۰۰۷	۹.۴	۴
۹	خرمشهر	۱۵,۵۸۲	۵	۴
۱۰	دزفول	۹۹,۲۷۳	۳۲.۱	۲
۱۱	دشت آزادگان	۴,۷۳۲	۱.۵	۵
۱۲	رامشیر	۴۳۲	۰.۱	۶
۱۳	رامهرمز	۵,۳۸۶	۱.۷	۵
۱۴	شادگان	۶,۳۹۴	۲.۱	۵
۱۵	شوش	۴,۰۶۰	۱.۳	۵
۱۶	شوشتر	۳۲,۸۰۳	۱۰.۶	۴
۱۷	گتوند	۶۲۶	۰.۲	۶
۱۸	لالی	۱۸۸	۰.۱	۶
۱۹	مسجد سلیمان	۳۳,۹۸۴	۱۱	۳
۲۰	اندیکا	۶۱۲	۰.۲	۶
۲۱	هندیجان	۱,۶۵۰	۰.۵	۶
۲۲	هویزه	۵۵۰	۰.۲	۶
۲۳	هفتگل	۱,۷۰۰	۰.۵	۶

مأخذ: سالنامه آماری استان خوزستان ۱۳۸۸

مراکز خدمات درمانی و بیمارستانی

مراکز خدمات درمانی و بیمارستانی در استان خوزستان بیش از مراکز آموزش عالی متمرکز شده است. این تمرکز بیش از پیش در شهر اهواز انجام گرفته است. برای سطح بندی خدمات درمانی و بیمارستانی از چهار متغیر پزشکان عمومی، پزشکان تخصصی، دندانپزشکان و تخت های بیمارستانی استفاده شده است. برای دو متغیر تعداد پزشکان تخصصی و تخت های بیمارستانی ضریب دو و برای دو متغیر دیگر ضریب یک در نظر گرفته شده است.

نقشه ۲-۳۰- سطح‌بندی مراکز اصلی خدمات آموزش عالی در استان خوزستان
در سال تحصیلی ۱۳۸۸-۱۳۸۹

طرح آمایش استان خوزستان ■ ۱۲۵.۲

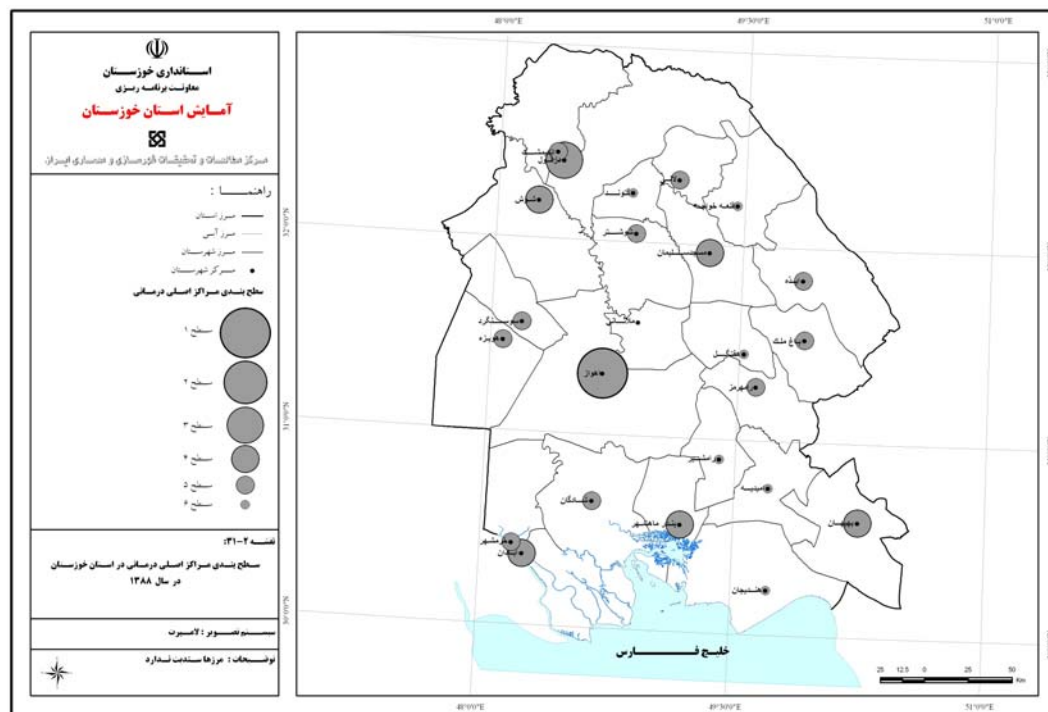
چنان‌که در جدول ۳۰-۲ نشان داده شده فاصله شاخص رتبه‌بندی خدمات درمانی و بیمارستانی شهر اهواز نسبت به مراکز سطوح دیگر در استان بسیار زیاد است. به عنوان مثال اگر شاخص شهر اهواز ۱۰۰ باشد، سطح دوم به شهر دزفول تعلق دارد که فقط ۱۹.۷ می‌باشد.

جدول ۳۰-۲- سطح‌بندی خدمات درمانی و بیمارستانی در استان خوزستان در سال ۱۳۸۸

شهرستان	تعداد پزشکان		تعداد تخت بیمارستانی	تعداد دندانپزشک	شاخص تراز شده به ۱۰۰	سطح
	عمومی	تخصصی				
آبادان	۵۴	۶۷	۵۱۶	۵	۱۳.۵	۴
اندیمشک	۲۲	۳۰	۱۵۴	۲	۴.۳	۵
اهواز	۲۷۲	۴۳۳	۳,۹۳۳	۵۵	۱۰۰	۱
امیدیه	۱۹	۱۳	۱۵۰	۰	۰.۸	۶
ایذه	۴۳	۲۵	۱۶۳	۵	۴.۷	۵
باغملک	۳۳	۵	۶۸	۰	۲	۵
بندر ماهشهر	۲۲	۴۷	۳۸۳	۰	۹.۷	۴
بهبهان	۴۸	۵۷	۳۶۳	۳	۹.۸	۴
خرمشهر	۲۰	۲۰	۱۵۰	۰	۴	۵
دزفول	۹۴	۷۹	۷۲۰	۱	۱۹.۷	۳
دشت آزادگان	۲۹	۱۲	۱۳۳	۱	۳.۵	۵
رامشیر	۱۵	۴	۳۲	۰	۰.۹۷	۶
رامهرمز	۱۸	۱۶	۱۴۶	۰	۳.۳	۵
شادگان	۴۶	۱۰	۱۴۲	۱	۳.۹	۵
شوش	۴۰	۱۷	۱۵۸	۲	۷.۷	۴
شوشتر	۳۹	۲۶	۲۳	۳	۱.۵	۵
گتوند	۱۶	۰	۰	۱	۰.۲	۶
لالی	۱۲	۵	۳۲	۱	۰.۹۶	۶
مسجد سلیمان	۴۵	۲۳	۳۰۹	۱	۷.۸	۴
اندیکا	۲	۰	۰	۰	۰.۱	۶
هندیجان	۱۱	۱	۰	۲	۰.۲	۶
هويزه	*	*	*	*	*	۵
هفتگل	۸	۰		۱	۰.۱	۶

* در شهرستان دشت آزادگان لحاظ شده است.

در نقشه ۳۱-۲ سطح‌بندی مراکز خدمات درمانی و بیمارستانی در استان خوزستان نمایانده شده است.

نقشه ۲-۳۱- سطح بندی مراکز اصلی درمانی در استان خوزستان در سال ۱۳۸۸

نظام ارجاع و سیستم پزشکی خانواده

چنان که می‌دانیم در سال‌های اخیر سیستم ارجاع و پزشکی خانواده در دستور کار نظام خدمات درمانی کشور قرار گرفته است. در استان خوزستان نیز این نظام به مورد اجرا گذاشته شده و در آن مشخص شده که سلسله مراتب ارجاع در هر شهرستانی چگونه و از کجا باید آغاز شود. به عبارتی ابتدا سطح نخست و سپس سطح بعدی مشخص شده است سطوح نظام ارجاع به سطوح بالاتر برای هر شهرستان در استان خوزستان به شرح زیر است:

سطح نخست ارجاع	سطح بعدی ارجاع
اندیمشک	دزفول
گتوند	دزفول
شوش	دزفول
دزفول	اهواز
آبادان	اهواز
شادگان	اهواز
ماهشهر	اهواز
بهبهان	اهواز
امیدیه	اهواز
رامهرمز	اهواز
ایذه	اهواز
شوشتر	اهواز
مسجد سلیمان	اهواز
سوسنگرد	اهواز
هویزه	سوسنگرد
خرمشهر	آبادان
رامشیر	ماهشهر
هندیجان	ماهشهر
آغاجاری	بهبهان
هفتگل	رامهرمز
دهدز	ایذه
باغملک	ایذه
اندیکا	مسجد سلیمان
لالی	مسجد سلیمان

ماخذ: اداره کل بهداشت و درمان استان خوزستان ۱۳۹۲

چنان‌که پیداست سه سطح درمانی ارجاع به تناسب سطح تخصصی در سطح استان تعیین شده است. سطح نخست به مراکز درمانی داخل هر شهرستان محدود شده که بیمار به پزشک عمومی مراجعه می‌کند لیکن برای سطح بعدی به یک مرکز بالاتر ناحیه‌ای که دارای پزشک متخصص است ارجاع داده می‌شود. چنان‌چه در سطح بالاتر یعنی در سطح مراکز درمان ناحیه‌ای، درمان بیمار نیاز به سطح بالاتر باشد، سطح سوم که شهر اهواز تعیین شده برای ارجاع تعیین شده است. به عنوان مثال در سطح نخست هرکدام از شهرستان‌های دزفول، اندیمشک، گتوند و شوش، در درجه نخست برای درمان درون این شهرستان به مراکز درمانی مراجعه می‌کنند لیکن چنان‌چه درمان فرد در مراکز درمانی شهرستان نیاز به سطحی بالاتر داشته باشد، بیمار به مرکز این ناحیه به پزشک متخصص یعنی به شهر دزفول ارجاع داده می‌شود. چنان‌چه در مرکز درمانی این ناحیه یعنی دزفول تشخیص بر ارجاع به سطحی بالاتر باشد، ارجاع بیمار به مراکز درمانی اهواز انجام می‌شود. در این سلسله مراتب درمانی در سطح نخست پزشک عمومی، در سطح دوم پزشک متخصص و در سطح سوم چنان‌چه نیاز باشد بیمار به پزشک فوق تخصص ارجاع داده می‌شود. نظام سلسله مراتب ارجاع در پزشک خانواده استان خوزستان در نقشه ۲-۳۲ نمایانده شده است.

بر طبق مصوبات انجام گرفته تعداد تخت‌های بیمارستانی در استان نیز تغییرات زیادی پیدا خواهد کرد و طبق آخرین مصوبه تا سال ۱۳۹۴ تغییرات به صورتی که در جدول ۲-۳۱ آمده، پیش‌بینی و مورد تصویب قرار گرفته است:

جدول ۲-۳۱- تغییرات تخت‌های بیمارستانی به تفکیک شهرستان تا سال ۱۳۹۴

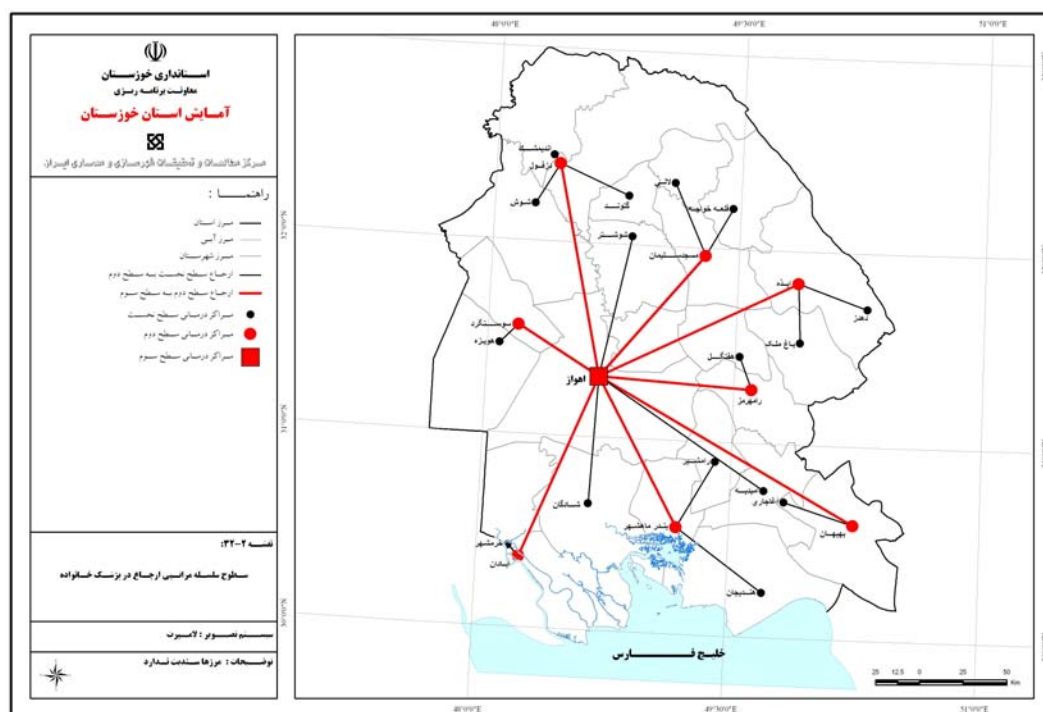
شهرستان	نام بیمارستان	تغییرات تخت بیمارستانی تا سال ۱۳۹۴
اهواز	امام خمینی	از ۶۵۲ تخت به ۸۶۶ تخت
اهواز	گلستان	از ۵۴۱ تخت به ۸۲۱ تخت
اهواز	رازی	از ۱۹۶ تخت به ۲۷۰ تخت
اهواز	ابوذر	از ۱۸۸ تخت به ۲۴۷ تخت
اهواز	سینا	از ۱۶۰ تخت به ۳۱۷ تخت
اهواز	شفا	از ۱۱۰ تخت به ۱۹۵ تخت
اهواز	طالقانی	از ۱۴۰ تخت به ۲۱۹ تخت
اهواز	سلامت	از ۲۱۰ تخت به ۲۵۰ تخت
اهواز	امیرالمومنین	از ۱۸۷ تخت به ۲۷۴ تخت
اهواز	امیرکبیر	از ۵۲ تخت به ۱۴۷ تخت
اهواز	نفت	از ۱۴۵ تخت به ۳۱۷ تخت
اهواز	علامه کرمی	از ۱۲۶ تخت به ۲۹۶ تخت
اهواز	شهید بقایی	از ۶۹ تخت به ۲۰۶ تخت

ادامه جدول ۲-۳۱- تغییرات تخت‌های بیمارستانی به تفکیک شهرستان تا سال ۱۳۹۴

شهرستان	نام بیمارستان	تغییرات تخت بیمارستانی تا سال ۱۳۹۴
اهواز	فاطمه زهرا	از ۷۸ تخت به ۱۴۰ تخت
اهواز	۵۷۸ ارتش	از ۳۰ تخت به ۶۲ تخت
اهواز	بوستان	از ۹۲ تخت به ۱۰۰ تخت
اهواز	آریا	از ۱۲۱ تخت به ۱۵۱ تخت
اهواز	مهر	از ۱۰۳ تخت به ۲۰۵ تخت
اهواز	آپادانا	از ۸۰ تخت به ۱۰۵ تخت
اهواز*	فولاد	۱۰۰ تخت مصوب
اهواز*	آریانا	۴۰ تخت مصوب
اهواز	اروند	از ۷۲ تخت به ۱۰۸ تخت
الوار گرمسیری*	الوار گرمسیری	۴۰ تخت مصوب
امیدیه	امام رضا	از ۶۸ تخت به ۱۳۵ تخت
امیدیه	شهید ایرانپور	از ۴۲ تخت به ۱۰۸ تخت
اندیمشک	امام علی	از ۲۱۲ تخت به ۲۶۸ تخت
ایذه	شهدا	از ۲۴۱ تخت به ۲۹۱ تخت
باغملک	شهید طباطبایی	از ۱۱۴ تخت به ۱۷۰ تخت
باوی*	باوی	۹۶ تخت مصوب
بستان*	بستان	۴۰ تخت مصوب
سوسنگرد	شهید چمران	از ۱۴۴ تخت به ۲۰۷ تخت
رامشیر	رسول اکرم	از ۴۰ تخت به ۴۸ تخت
رامهرمز	امام خمینی	از ۱۵۵ تخت به ۱۸۰ تخت
رامهرمز*	۹۶ تخت‌خوابی	۹۶ تخت مصوب
لالی	امید	از ۳۵ تخت به ۴۲ تخت
هفتگل*	هفتگل	۴۰ تخت مصوب
هویزه*	هویزه	۴۰ تخت مصوب
شوشتر	خاتم الانبیا	از ۱۸۸ تخت به ۲۳۸ تخت
شوشتر	الهادی	از ۶۹ تخت به ۱۲۴ تخت
شوشتر	شهدا	از ۳۲ تخت به ۵۰ تخت
شوشتر*	دانشگاه آزاد	۱۰۰ تخت مصوب
مسجد سلیمان	۲۲ بهمن	از ۱۷۸ تخت به ۲۶۰ تخت
مسجد سلیمان	شفا	از ۳۲ تخت به ۹۷ تخت
مسجد سلیمان	امام خمینی	از ۴۶ تخت به ۱۵۸ تخت
دهدز*	دهدز	۴۰ تخت مصوب

*بیمارستان هایی که مجوز تاسیس گرفته و هنوز مورد بهره برداری قرار نگرفته اند.

ماخذ: اداره کل بهداشت و درمان استان خوزستان در سال ۱۳۹۲

نقشه ۲-۳۲- سطوح سلسله مراتب ارجاع در پزشک خانواده در استان خوزستان

مراکز فنی و حرفه‌ای

مراکز فنی و حرفه‌ای مراکزی هستند که در آن برای فراگرفتن حرفه‌ای خاص، بازآموزی یا ارتقای مهارت برای مدت معینی به متقاضیان آموزش می‌دهند. در جدول ۲-۳۲ تعداد مربیان فعال و دانش آموزان فنی و حرفه‌ای (به تفکیک پسر و دختر) در شهرستان‌های استان نشان داده شده است.

جدول ۲-۳۲- سطح‌بندی مراکز خدمات آموزش فنی و حرفه‌ای در استان خوزستان

در سال تحصیلی ۱۳۸۸-۱۳۸۹

شهرستان	تعداد مربیان فعال	دانش آموز پسر	دانش آموز دختر	شاخص نهایی	شاخص تراز شده به ۱۰۰	سطح
آبادان	۱۸	۵۸۴	۲۶۸	۵۴.۴	۲۵.۷	۲
اندیمشک	۱۴	۴۹۰	۰	۳۷.۱	۱۸.۶	۳
اهواز	۴۶	۴,۷۲۷	۲,۱۴۹	۲۰۰	۱۰۰	۱
امیدیه	۵	۴۵۴	۱۱۰	۱۹.۲	۹.۶	۴
ایذه	۸	۲۲۷	۱۱۵	۲۲	۱۱	۴
باغملک	۱۱	۰	۱۲۰	۲۵.۷	۱۲.۹	۴
بندر ماهشهر	۸	۸۵۸	۴۱۸	۳۵.۶	۱۷.۸	۳
بهبهان	۲۵	۶۹۹	۱۵۲	۶۶.۴	۳۳.۲	۲
خرمشهر	۱۵	۲۲۵	۲۸۴	۴۰.۴	۲۰.۲	۳
دزفول	۱۷	۱,۰۳۳	۴۱۵	۵۸.۱	۲۹.۱	۲
دشت آزادگان	۱۲	۳۷۲	۰	۳۱.۴	۱۵.۷	۳
رامشیر	۰	۱۵۱	۵۵	۳	۱.۵	۵
رامهرمز	۱۰	۵۸۹	۱۴۲	۳۲.۶	۱۶.۳	۳
شادگان	۵	۱۶۰	۱۴۴	۱۵.۴	۷.۷	۴
شوش	۱۰	۴۹۷	۱۵۹	۳۱.۵	۱۵.۸	۳
شوشتر	۱۰	۴۵۱	۱۸۳	۳۱.۲	۱۵.۶	۳
گتوند	۰	۴۱	۰	۰.۶	۰.۳	۶
لالی	۱	۰	۰	۲	۱	۵
مسجد سلیمان	۱۸	۵۰۳	۹۵	۴۷.۷	۲۳.۹	۳
اندیکا	۰	۰	۰	۰	۰	۶
هندیجان	۱	۰	۰	۲	۱	۵
هویزه	۰	۰	۰	۰	۰	۶
هفتگل	۰	۰	۰	۱۳	۶.۵	۴

مأخذ: سالنامه آماری استان خوزستان ۱۳۸۸

این مراکز که اغلب دولتی هستند و دوره آموزشی در آن جزو دوره‌های آموزش متوسطه به حساب می‌آید اهمیتی مهم در آموزش هر منطقه یا کشوری دارد. متأسفانه در کل استان در سال تحصیلی ۱۳۸۸-۱۳۸۹ تعداد کل دانش آموزان مراکز فنی و حرفه‌ای ۱۶,۸۷۰ نفر بوده‌اند که تعداد ۱۲,۰۶۱ دختر و فقط ۴,۸۰۹ نفر دختر بودند. این تعداد تنها ۶.۶ درصد کل دانش آموزان دوره متوسط به حساب می‌آید. در حالی که یکی از عوامل رشد و توسعه اقتصادی و اجتماعی و به ویژه صنعتی تربیت تکنسین‌ها و آموزش فنی و حرفه‌ای در جهان آینده است. این در حالی است که دانش آموزان دوره نظری در همین سال تحصیلی به بیش از ۱۰۰ هزار نفر رسیده است. سطح‌بندی شهرستان‌های استان از منظر ارائه خدمات در مراکز فنی و حرفه‌ای با استفاده از سه متغیر فوق انجام شده و نتیجه در نقشه ۲-۳۳ نمایانده شده است.

مبادی واردات و صادرات کالا

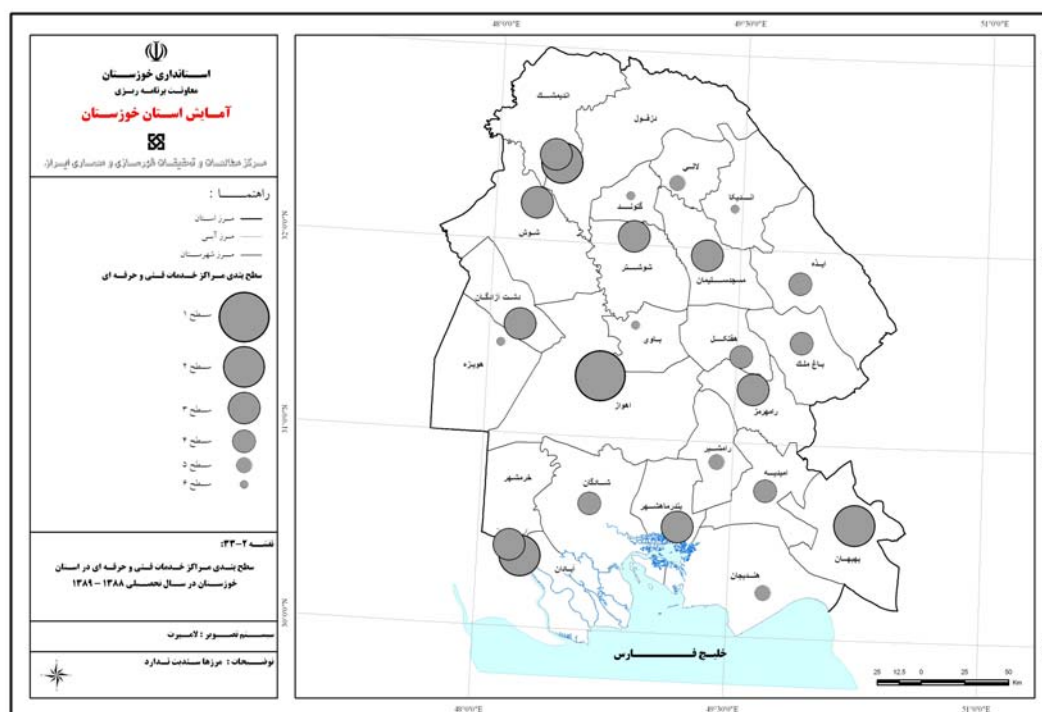
در سطح استان چهار گمرک ورودی و خروجی کالا در چهار شهر استان استقرار یافته است که یکی یعنی گمرک اهواز دور از سواحل دریا و سه گمرک دیگر به صورت بنادر تجاری در کنار آب‌های بین‌المللی فعالیت می‌کنند. در میان این چهار گمرک، اهمیت بندر امام خمینی نه فقط در استان بلکه در سطح ملی از اهمیت مهم برخوردار است و بیش از ۸۵ درصد کل واردات و صادرات کالا در گمرکات استان را به خود اختصاص داده است. در جدول ۲-۳۳ ارزش واردات و صادرات کالاهای وارداتی و صادراتی در بنادر استان ارائه شده است.

جدول ۲-۳۳- مبادی واردات و صادرات کالا در استان خوزستان در سال ۱۳۸۸ (میلیون ریال - درصد)

گمرک	واردات	درصد از کل	صادرات	درصد از کل
اهواز	۴۵۹,۹۰۳	۰.۵	۷۳۵,۲۲۴	۲.۲
آبادان	۳۹۴,۱۵۸	۰.۴	۲۸۴,۸۰۱	۰.۹
بندر امام خمینی	۸۱,۳۱۵,۹۹۸	۸۸.۷	۲۸,۷۵۷,۷۸۱	۸۶.۲
خرمشهر	۹,۵۴۵,۵۵۸	۱۰.۴	۳,۵۹۳,۵۲۲	۱۰.۸
جمع	۹۱,۷۱۵,۶۱۷	۱۰۰	۳۳,۳۷۱,۳۲۸	۱۰۰

مأخذ: سالنامه آماری استان خوزستان ۱۳۸۸

چنان‌که پیداست از نظر واردات بندر امام خمینی بیش از ۸۸ درصد و از نظر صادرات بیش از ۸۶ درصد صادرات در گمرکات استان را به خود اختصاص داده است. در رتبه دوم بندر خرمشهر قرار دارد که با بیش از ۱۰ درصد واردات و صادرات گمرکات، در رتبه دوم واقع شده است. اهواز در رتبه سوم و آبادان در رتبه چهارم قرار گرفته است.

نقشه ۳۳-۲- سطح‌بندی مراکز خدمات فنی و حرفه‌ای در استان خوزستان

در سال تحصیلی ۱۳۸۸-۱۳۸۹

بنادر بازرگانی (برحسب تخلیه و بارگیری)

چنان‌که در جدول ۲-۳۴ پیداست، از نظر حجم تخلیه و بارگیری نیز حدود ۷۰ درصد کل بنادر بازرگانی استان به بندر امام خمینی تعلق دارد. در رتبه دوم بندر ماهشهر است که بیش از ۲۶ درصد کل عملکرد استان را به خود اختصاص داده است. سهم دو بندر خرمشهر و آبادان کمتر از ۴ درصد کل مقدار تخلیه و بارگیری استان است. لازم است یادآوری شود که بندر ماهشهر به طور کلی به تخلیه و بارگیری مواد نفتی اختصاص یافته و دیگر بنادر استان (به جز حجم کوچکی از فعالیت‌های بندر امام خمینی) به تخلیه و بارگیری کالاهای غیر نفتی تخصیص یافته است.

جدول ۲-۳۴- بنادر بازرگانی برحسب تخلیه و بارگیری در استان خوزستان در سال ۱۳۸۸ (میلیون تن)

بندر	تخلیه		بارگیری		جمع	درصد از کل
	مواد نفتی	کالای غیرنفتی	مواد نفتی	کالای غیرنفتی		
امام خمینی	۰	۱۶	۰.۴۵	۷.۴	۲۳.۸۵	۶۹.۶
آبادان	۰	۰.۰۳	*	۰.۰۳	۰.۰۶	*
ماهشهر	۰.۸۸	۰	۸.۳	۰	۹.۱۸	۲۶.۸
خرمشهر	۰	۰.۶	۰	۰.۶	۱.۲	۳.۵
جمع	۰.۸۸	۱۶.۶۳	۸.۷۵	۸	۳۴.۲۹	۱۰۰

* مقدار، قابل توجه نبوده است.

مأخذ: سالنامه آماری استان خوزستان ۱۳۸۸

تعداد و ظرفیت سردخانه‌ها و سیلوهای استان

تعداد و ظرفیت سردخانه‌های استان خوزستان به تفکیک زیر صفر و بالای صفر و دو مداره در جدول ۲-۳۵ ارائه شده است. در مجموع در استان تعداد ۲۹ سالن سردخانه وجود دارد که ۱۰ عدد آن یک مداره و ۱۹ عدد دو مداره است. حجم کل این سردخانه‌ها در مجموع ۳۱،۱۳۱ متر مکعب است که ۹۲ درصد حجم این سردخانه‌های به سالن‌های دو مداره تعلق دارد. یادآوری می‌شود که در سردخانه‌های دو مداره دمای هوا برخلاف سالن‌های یک مداره ثابت نیست و قابلیت تبدیل به حالت‌های دیگر را دارد.

جدول ۲-۳۵- تعداد و ظرفیت سردخانه‌های استان خوزستان

نوع سالن	تعداد	مساحت (مترمربع)	حجم (مترمکعب)
یک مداره زیر صفر	۸	۷۵۷	۱،۸۹۶
یک مداره بالای صفر	۲	۲۳۸	۵۹۶
دو مداره	۱۹	۵،۷۲۸	۲۸،۶۳۹

مأخذ: سالنامه آماری استان خوزستان ۱۳۸۸

در جدول ۲-۳۶ تعداد و ظرفیت سیلوها و انبارهای گندم استان ارائه شده است. در استان هشت سیلو با ظرفیت کل ۲۴۸ هزار تن، وجود دارد. ظرفیت ذخیره انبارهای گندم استان در مجموع ۳۷۷ هزار تن است که شامل ۱۴ انبار سرپوشیده و روباز است.

جدول ۲-۳۶- تعداد و ظرفیت سیلوها و انبارهای گندم در استان خوزستان

نوع انبار ذخیره گندم				سیلو گندم	
سرپوشیده معمولی		رو باز		ظرفیت (تن)	تعداد
تعداد	ظرفیت (تن)	تعداد	رو باز		
۱۳	۲۲۷,۰۰۰	۱	۱۵۰,۰۰۰	۲۴۸,۰۰۰	۸

مأخذ: سالنامه آماری استان خوزستان ۱۳۸۸

مراکز اصلی خدمات هتل‌ها و مهمانسرا

مراکز اقامتی به تفکیک هتل و مسافرخانه براساس درجه‌بندی در جدول ۲-۳۷ ارائه شده است. چنان که پیداست در سطح استان ۲۸ هتل وجود دارد که تنها سه هتل آن چهار ستاره است. هتل پنج ستاره در استان وجود ندارد. از نظر تخت، تنها ۵۲۰ تخت از ۲,۳۸۷ تخت هتل‌های استان جزو هتل‌های چهار ستاره است. به عبارت دیگر حدود ۲۲ درصد از کل تخت‌ها به هتل‌های چهار ستاره تعلق دارد. مسافرخانه‌های استان از نظر درجه‌بندی به سه ستاره و دو ستاره و یک ستاره تقسیم می‌شوند. تعداد تخت‌های مسافرخانه در استان زیاد نیست و از نظر تعداد به حدود نصف تخت هتل‌ها می‌رسد.

جدول ۲-۳۷- تعداد هتل و مسافرخانه در استان خوزستان در سال ۱۳۸۸

نوع مرکز اقامتی	پنج ستاره	چهار ستاره	سه ستاره	دو ستاره	یک ستاره	جمع
تعداد هتل	۰	۳	۱۲	۵	۸	۲۸
تعداد تخت هتل	۰	۵۲۰	۱,۲۷۱	۲۷۳	۳۲۳	۲,۳۸۷
تعداد مسافرخانه	۰	۰	۱۱	۴	۶	۲۱
تعداد تخت مسافرخانه	۰	۰	۴۴۵	۲۹۲	۳۹۸	۱,۱۳۵

مأخذ: سالنامه آماری استان خوزستان ۱۳۸۸

اماکن ورزشی

در جدول ۲-۳۸ مساحت و سرانه اماکن ورزشی به تفکیک اماکن سرپوشیده و روباز ارائه شده است. در سطح استان مجموعاً ۱,۴۸۱,۰۷۹ متر مربع اماکن ورزشی وجود دارد که ۲۱۹,۹۱۱ متر مربع آن سرپوشیده و ۱,۲۶۱,۱۶۸ متر مربع (۸۵.۲ درصد) روباز هستند. با توجه به این ارقام و جمعیت سال ۱۳۸۵ می‌توان گفته که در مجموع به ازای هر نفر ۰.۳۵ مترمربع فضای ورزشی اعم از سرپوشیده و روباز در سطح استان وجود دارد. برای اماکن ورزشی سرپوشیده این شاخص برابر ۰.۰۵ مترمربع و برای اماکن ورزشی روباز این شاخص ۰.۳ مترمربع می‌باشد.

جدول ۲-۳۸- مساحت و سرانه اماکن ورزشی شهرستان‌های استان خوزستان در سال ۱۳۸۸

شهرستان	جمعیت ۱۳۸۵	مساحت اماکن ورزشی (مترمربع)			متر مربع به ازای هر نفر (سرانه)
		سرپوشیده	رو باز	جمع	
آبادان	۲۷۷,۲۶۱	۱۸,۸۰۵	۶۱,۱۷۷	۷۹,۹۸۲	۰.۲۹
اندیمشک	۱۶۱,۱۸۵	۱۱,۲۷۶	۹۵,۹۰۰	۱۰۷,۱۷۶	۰.۶۶
اهواز	۱,۳۳۸,۱۲۶	۴۵,۲۵۰	۱۹۱,۷۹۵	۲۴۲,۳۰۹	۰.۱۸
امیدیه	۸۶,۲۰۱	۶,۹۸۶	۲۲,۵۰۰	۲۹,۴۸۴	۰.۳۴
ایذه	۱۹۵,۰۱۸	۶,۲۲۷	۲۵,۹۱۸	۳۲,۱۴۵	۰.۱۶
باغملک	۱۰۴,۱۷۸	۷,۷۹۶	۵۲,۵۸۰	۶۰,۳۷۶	۰.۵۸
بندر ماهشهر	۲۵۲,۵۸۷	۵,۱۹۹	۲۱,۳۸۵	۲۶,۵۸۴	۰.۱۱
بهبهان	۱۷۵,۳۷۳	۲۱,۴۹۵	۱۸۷,۶۷۶	۲۰۹,۱۷۱	۱.۲
خرمشهر	۱۵۷,۵۵۵	۱۲,۲۶۶	۴۴,۳۹۷	۵۶,۶۶۳	۰.۳۶
دزفول	۴۰۱,۵۵۸	۱۰,۲۵۰	۹۷,۸۶۵	۱۰۸,۱۱۵	۰.۲۷
دشت آزادگان	۱۲۸,۹۴۱	۱۲,۸۹۶	۷۳,۹۸۳	۸۶,۸۷۹	۰.۶۷
رامشیر	۵۱,۰۸۱	۴,۸۴۳	۴۹,۳۴۶	۵۴,۱۸۹	۱.۱
رامهرمز	۱۲۳,۹۳۰	۱۱,۸۴۴	۴۵,۵۴۰	۵۷,۳۸۴	۰.۴۶
شادگان	۱۳۸,۹۱۵	۱۱,۲۳۰	۴۶,۶۹۶	۵۷,۹۲۶	۰.۴۲
شوش	۱۹۲,۱۶۲	۶,۴۶۵	۶۶,۳۱۰	۷۲,۷۷۵	۰.۳۸
شوشتر	۱۸۷,۳۳۷	۵,۲۴۷	۳۶,۴۰۰	۴۱,۶۴۷	۰.۲۲
گتوند	۵۹,۲۶۱	۳,۰۷۸	۷۱,۷۰۰	۷۴,۷۸۸	۱.۳
لالی	۳۶,۱۷۳	۳,۶۱۲	۲۵,۰۰۰	۲۸,۶۱۲	۰.۷۹
مسجد سلیمان	۱۷۱,۷۷۸	۷,۶۴۲	۲۲,۵۰۰	۳۰,۱۴۲	۰.۱۸
هندیجان	۳۶,۳۵۹	۲,۲۴۰	۲۲,۵۰۰	۲۴,۷۴۰	۰.۶۸
استان	۴,۲۷۴,۹۷۹	۲۱۹,۹۱۱	۱,۲۶۱,۱۶۸	۱,۴۸۱,۰۷۹	۰.۳۵

مأخذ: سالنامه آماری استان خوزستان ۱۳۸۸

۲-۱-۲- پیچیدگی کارکردی و مرکزیت سکونتگاه‌ها

۲-۱-۲-۱- سکونتگاه‌های شهری

یکی از روش‌های معمول برای تشخیص نوع و پیچیدگی کارکرد سکونتگاه‌های شهری، استفاده از شاغلین شهرها در تعیین نوع کارکردها است. در این رابطه برای تعیین کارکرد سکونتگاه‌های شهری استان خوزستان از روش بوژوگاریه استفاده شده است. اما در این رابطه دو نکته قابل ذکر است. نخست این که مرکز آمار ایران به جای آمار شاغلین شهرها به طور جداگانه، آمار شاغلین نقاط شهری شهرستان‌ها را منتشر می‌کند. در نتیجه در این بررسی از آمار شاغلین نقاط شهری شهرستان‌ها استفاده شده است. به نظر می‌رسد با توجه به اینکه تعداد شهرستان‌های استان زیاد بوده و تقریباً تمام شهرهای اصلی استان به عنوان اصلی‌ترین شهر در شهرستان‌های سرشماری شده می‌باشند، نقاط شهری دیگر

سهم زیادی در آمار نقاط شهری شهرستان ندارند. بنابراین به طور کلی می‌توان آمار شاغلین نقاط شهری هر شهرستان را به مرکز شهرستان تعمیم داد. نکته دوم اینکه در طبقه‌بندی اقتصادی سه‌گانه شاغلین در شهرها، گروه شاغلین در کشاورزی، دامداری، جنگلداری، شکار و شیلات تحت عنوان کشاورزی، گروه شاغلین صنعت-ساخت، استخراج معدن، تأمین برق، گاز و آب و ساختمان تحت عنوان صنعت و بقیه فعالیت‌هایی که درگروه اول و دوم قابل طبقه‌بندی نبوده را تحت عنوان خدمات طبقه‌بندی شده است.

۲-۱-۱-۲-۱- گروه‌بندی سکونتگاه‌ها بر حسب کارکردهای اقتصادی، اجتماعی و تعیین شهرهای چند کارکردی

برای تعیین نقش کارکردی شهرها، مدل بوژوگارنیه به شش بخش یعنی کشاورزی، بازرگانی، خدماتی، صنعتی، صنعتی شدید و چند نقشی تقسیم شده است. به منظور تعیین کارکرد شهرهای استان خوزستان، آمار شاغلین نقاط شهری شهرستان‌های استان در جدول‌های ۲-۳۹ و ۲-۴۰ آمده است.

جدول ۲-۳۹- تعداد شاغلین نقاط شهری شهرستان‌های استان به تفکیک بخش‌های سه‌گانه در سال ۱۳۸۵

ردیف شهر	شهرستان	جمع	کشاورزی	صنعت	خدمات	ملاحظات
۱	آبادان	۵۳,۰۷۴	۳,۳۲۸	۱۷,۳۶۶	۳۲,۳۸۰	
۲	امیدیه	۱۴,۵۳۱	۱۱۹	۹۵,۳۹۲	۶,۳۴۳	
۳	اندیشک	۲۶,۱۸۹	۱,۷۱۵	۸,۰۸۵	۱۶,۳۸۹	
۴	اهواز	۲۶۲,۴۳۴	۴,۸۰۱	۹۵,۳۹۲	۱۶۲,۲۴۱	شامل باوی هم می‌شود.
۵	ایذه	۲۰,۸۹۹	۲۸۳	۷,۹۱۷	۱۲,۶۹۹	
۶	باغملک	۷,۳۹۴	۷۲۲	۱,۸۶۴	۴,۸۰۸	
۷	بندر ماهشهر	۵۲,۸۵۶	۸۵۴	۲۲,۳۴۶	۲۹,۶۵۶	
۸	بهبهان	۳۱,۰۰۹	۱,۵۱۶	۹,۵۶۷	۱۹,۹۲۶	
۹	خرمشهر	۳۰,۵۵۵	۴۴۸	۹,۵۴۰	۲۰,۵۶۷	
۱۰	دزفول	۷۲,۲۹۴	۵,۶۳۶	۲۰,۰۴۷	۴۶,۶۱۱	
۱۱	دشت آزادگان	۱۱,۲۰۲	۱,۵۰۹	۲,۰۱۸	۷,۶۷۵	شامل هویزه هم می‌شود.
۱۲	رامشیر	۵,۴۴۰	۳۷۳	۱,۵۷۰	۳,۴۹۷	
۱۳	رامهرمز	۱۵,۶۵۶	۵۷۸	۴,۸۶۸	۱۰,۲۱۰	
۱۴	شادگان	۹,۰۷۲	۲۸۳	۲,۶۶۳	۶,۱۲۶	
۱۵	شوش	۱۴,۷۴۰	۱,۶۲۵	۴,۲۲۵	۸,۸۹۰	
۱۶	شوشتر	۲۳,۴۱۱	۱,۰۰۲	۸,۶۴۱	۱۳,۷۶۸	
۱۷	گتوند	۵,۱۸۵	۴۱۷	۱,۹۷۴	۲,۷۹۴	
۱۸	لالی	۴,۰۲۴	۹۲	۱,۷۲۴	۲,۲۰۸	
۱۹	مسجد سلیمان	۲۳,۰۹۹	۴۷۰	۷,۵۳۶	۱۵,۰۹۳	شامل اندیکا هم می‌شود.
۲۰	هندیجان	۷,۰۶۶	۳,۰۱۷	۱,۰۲۰	۳,۰۲۹	
استان		۶۹۰,۱۳۰	۲۸,۷۸۹	۲۳۶,۴۲۷	۴۲۴,۹۱۴	

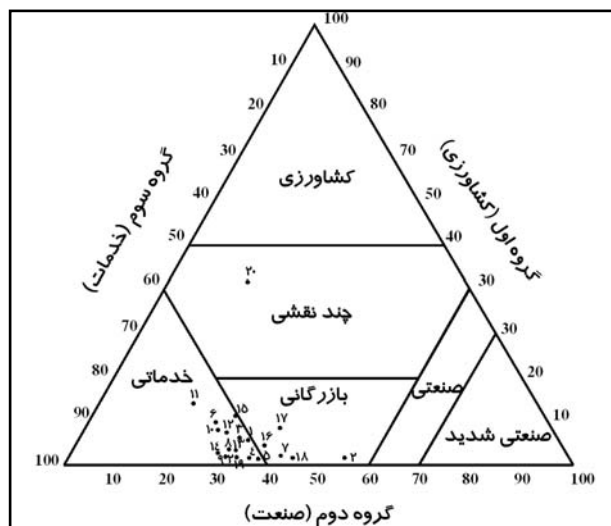
مأخذ: نشریه نتایج تفصیلی سرشماری نفوس و مسکن استان خوزستان ۱۳۸۵

جدول ۲-۴۰- درصد شاغلین نقاط شهری شهرستان‌های استان خوزستان در سال ۱۳۸۵

ردیف شهر	شهرستان	کشاورزی	صنعت	خدمات	ملاحظات
۱	آبادان	۶.۳	۳۲.۷	۶۱	
۲	امیدیه	۰.۸	۵۵.۵	۴۳.۷	
۳	اندیمشک	۶.۵	۳۰.۹	۶۲.۶	
۳	اهواز	۱.۸	۳۶.۳	۶۱.۸	شامل باوی هم می‌شود.
۵	ایذه	۱.۴	۳۷.۹	۶۰.۸	
۶	باغملک	۹.۸	۲۵.۲	۶۵	
۷	بندر ماهشهر	۱.۶	۴۲.۳	۵۶.۱	
۸	بهبهان	۴.۹	۳۰.۹	۶۴.۳	
۹	خرمشهر	۱.۵	۳۱.۲	۶۷.۳	
۱۰	دزفول	۷.۸	۲۷.۷	۶۴.۵	
۱۱	دشت آزادگان	۱۳.۵	۱۸	۶۸.۵	شامل هویزه هم می‌شود.
۱۲	رامشیر	۶.۹	۲۸.۹	۶۴.۳	
۱۳	رامهرمز	۳.۷	۳۱.۱	۶۵.۲	
۱۴	شادگان	۳.۱	۲۹.۴	۶۷.۵	
۱۵	شوش	۱۱	۲۸.۷	۶۰.۳	
۱۶	شوشتر	۴.۳	۳۶.۹	۵۸.۸	
۱۷	گتوند	۸	۳۸.۱	۵۳.۹	
۱۸	لالی	۲.۳	۴۲.۸	۵۴.۹	
۱۹	مسجد سلیمان	۲	۳۲.۶	۶۵.۴	شامل اندیکا هم می‌شود.
۲۰	هندیجان	۴۲.۷	۱۴.۴	۴۲.۹	
	استان	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	

مأخذ: سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۸۵، مرکز آمار ایران

در شکل ۲-۲ با استفاده از جدول ۲-۳۹ نقش‌های کارکردی نقاط شهری شهرستان‌های استان خوزستان در مدل بوژوگاریه نمایانده شده است.

شکل ۲-۲- نقش کارکرد اقتصادی نقاط شهری شهرستان‌های استان خوزستان در سال ۱۳۸۵ بر اساس روش بوژوگاریه. شماره روی شکل شماره ردیف شهرها در جدول ۲-۳۹ می‌باشد.

توزیع شاغلین سه‌گانه نقاط شهری استان بر روی مدل بوژوگاریه نشان می‌دهد که پنج شهر در بخش بازرگانی، ۱۴ شهر در بخش خدماتی و یک شهر یعنی هندیجان نیز در بخش چند نقشی قرار می‌گیرد. به جز یک شهر یعنی امیدیه که با نزدیک شدن به بخش صنعتی در مدل تا حدودی به نقش صنعتی نزدیک می‌شود، هیچ نقطه شهری در درون شهرستان‌ها در بخش صنعتی و صنعتی شدید قرار نمی‌گیرد. شهرهایی که کارکرد آن‌ها در بخش خدماتی مدل قرار گرفته‌اند شامل امیدیه، بندر ماهشهر، شوشتر، گتوند و لالی می‌باشند. بقیه شهرهای استان در بخش خدماتی تعیین کارکرد شده‌اند.

۲-۱-۲-۱-۲- تشخیص کارکردهای غالب

در تعیین کارکرد غالب شهرهای استان خوزستان، با اتکا به جدول ۲-۴۰ می‌توان از طریق سهم شاغلین سه‌گانه در شهرها به طور کلی دست کم در سه بخش فوق نشان داد که کارکرد غالب در نقاط شهری استان چیست. چنان‌که پیداست سهم شاغلین بخش خدمات نسبت به دو بخش کشاورزی و صنعت بسیار بالاتر است. از این رو می‌توان به طور کلی گفت که در درجه نخست شهرهای استان به مانند بسیاری از شهرهای ایران و جهان کارکرد خدماتی دارند. اما در همین جدول سهم بخش خدمات در تمام شهرها یکسان نیست. به عنوان مثال در شهر امیدیه که اساساً در ارتباط با استخراج صنعت نفت و گاز بوجود آمده و رشد کرده است، سهم شاغلین بخش صنعت ساکنان حتی از سهم بخش خدمات نیز بالاتر است. در نقاط شهری بندر ماهشهر نیز اگر چه سهم بخش صنعت کمتر از بخش خدمات است لیکن این بخش با بیش از ۴۲ درصد، سهم بزرگی از فعالیت را در نقاط شهری این شهرستان تشکیل می‌دهد. در شهر لالی نیز که در ارتباط با توسعه صنایع نفت و گاز بوجود آمده، سهم بخش صنعت بیش از ۴۲ درصد شاغلین را به خود اختصاص داده است. در هندیجان با توجه به اینکه شاغلین در شیلات جزو بخش کشاورزی محسوب می‌شود و در این محدوده از استان صید و صیادی یکی از فعالیت‌های اصلی به شمار می‌آید، سهم شاغلین بخش کشاورزی حتی با سهم بخش خدمات برابری می‌کند و هر دو بیش از ۴۲ درصد کل شاغلین نقاط شهری شهرستان را به خود اختصاص داده است. بنابراین به رغم آنکه نقش غالب بسیاری از شهرهای استان، نقش خدماتی است اما در برخی از شهرهای استان که با فعالیت‌های تخصصی ویژه‌ای نظیر استخراج نفت و گاز و صیادی پیوند خورده است، نقش کارکردی معینی در این‌گونه شهرها ایجاد شده است.

۲-۲-۱-۲- سکونتگاه‌های روستایی

روستا و محیط روستایی در همه جای جهان در کلیت خود با کارکرد بخش کشاورزی یا آن چه فعالیت نوع اول گفته می‌شود گره خورده است. این حکم اگرچه در کلیت خود صادق است اما چنان‌که در استان خوزستان نیز خواهیم دید، در نواحی حتی روستایی برخی از شهرستان‌های استان، بخش غالب

فعالیت‌های اقتصادی نه به بخش کشاورزی بلکه به فعالیت‌های دیگری چون صنعت و خدمات تعلق دارد. لازم است یادآوری کنیم که منظور از بخش کشاورزی شامل مجموع فعالیت‌های زراعت و باغداری (مجموعاً کشاورزی)، دامداری، جنگلداری، شکار و شیلات و منظور از صنعت شامل گروه‌های شاغل در صنعت- ساخت، استخراج معدن، تأمین برق، گاز و آب و ساختمان گفته می‌شود. بقیه فعالیت‌هایی که در گروه اول و دوم قابل طبقه‌بندی نبوده تحت عنوان خدمات نامیده شده است.

۲-۱-۲-۱- گروه‌بندی سکونتگاه‌های روستایی بر حسب کارکردهای اصلی

چنان‌که پیش‌تر گفته شد به طور کلی کارکردهای اصلی نواحی روستایی به بخش کشاورزی یعنی زراعت، باغداری، دامداری، جنگلداری، شکار و شیلات اختصاص یافته است. اما برای آن‌که این حکم کلی در سطح استان به طور کمی ارزیابی شود، جدول ۲-۴۱ تهیه شده است که در آن تعداد شاغلین بخش‌های سه‌گانه اقتصادی در نواحی روستایی استان به تفکیک شهرستان نشان داده شده است.

جدول ۲-۴۱- شاغلین نقاط روستایی شهرستان‌های استان به تفکیک بخش‌های سه‌گانه فعالیت در سال ۱۳۸۵ (نفر)

ردیف شهر	شهرستان	جمع	کشاورزی	صنعت	خدمات	ملاحظات
۱	آبادان	۷,۵۸۵	۳,۰۵۶	۱,۲۶۳	۳,۲۶۶	
۲	اندیمشک	۷,۴۳۶	۲,۸۴۳	۱,۴۳۵	۳,۱۵۸	
۳	اهواز	۵۹,۱۵۷	۱۷,۹۷۱	۱۷,۶۵۵	۲۳,۵۳۱	شامل باوی هم می‌شود.
۴	امیدیه	۴,۹۴۹	۷۷۷	۲,۵۸۸	۱,۵۸۴	
۵	ایذه	۲۰,۶۷۴	۱۰,۶۰۳	۷,۴۵۶	۲,۶۱۵	
۶	باغملک	۱۲,۳۳۴	۵,۴۴۲	۳,۱۸۴	۳,۷۰۸	
۷	بندر ماهشهر	۱۳,۷۲۵	۱,۶۶۶	۶,۵۲۴	۵,۵۳۵	
۸	بهبهان	۱۳,۷۱۱	۵,۵۴۳	۳,۸۷۵	۴,۲۹۳	
۹	خرمشهر	۶,۴۴۵	۷۹۷	۲,۹۶۹	۲,۶۷۹	
۱۰	دزفول	۳۳,۶۶۹	۱۸,۵۸۹	۷,۱۳۲	۷,۹۴۸	
۱۱	دشت آزادگان	۱۲,۲۱۷	۷,۸۵۲	۱,۱۱۲	۳,۲۵۳	شامل هویزه هم می‌شود.
۱۲	رامشیر	۷,۲۳۵	۲,۱۵۵	۱,۳۸۸	۳,۶۹۲	
۱۳	رامهرمز	۱۱,۹۴۵	۵,۲۶۹	۳,۵۶۰	۳,۱۱۶	
۱۴	شادگان	۱۴,۱۳۵	۵,۷۱۵	۳,۹۴۷	۴,۴۷۳	
۱۵	شوش	۲۶,۷۶۴	۱۴,۷۲۹	۵,۵۵۱	۶,۴۸۳	
۱۶	شوشتر	۱۸,۵۹۸	۸,۹۸۲	۶,۴۸۵	۳,۱۳۱	
۱۷	گتوند	۷,۰۷۵	۲,۶۰۸	۳,۰۰۷	۱,۴۶۰	
۱۸	لالی	۳,۴۴۵	۲,۱۳۰	۹۰۵	۴۱۰	
۱۹	مسجد سلیمان	۱۳,۱۴۹	۷,۴۹۸	۳,۵۲۹	۲,۱۲۲	شامل اندیکا هم می‌شود.
۲۰	هندیجان	۲,۴۱۳	۱,۴۴۵	۴۲۲	۵۴۶	
استان		۲۹۶,۶۶۱	۱۲۵,۶۷۲	۸۳,۹۸۶	۸۷,۰۰۳	

مأخذ: نشریات سرشماری عمومی نفوس و مسکن استان خوزستان (نتایج تفصیلی) ۱۳۸۵

چنان‌که پیداست کل شاغلین نقاط روستایی در استان ۲۹۶ هزار نفر در سال ۱۳۸۵ ثبت شده است که ۴۳ درصد کل شاغلین نقاط شهری استان است که در همین سرشماری ۶۹۰,۱۳۰ نفر ثبت شده است. از تعداد کل شاغلین روستایی استان، تعداد ۱۲۵,۶۷۲ نفر در بخش کشاورزی فعال بوده‌اند. این بدان معنی است که ۴۲.۴ درصد کل شاغلین در نواحی روستایی استان در بخش کشاورزی مشغول به کار بوده‌اند. این مقدار نسبت به ۲۸.۳ درصد و ۲۹.۳ درصد که به ترتیب به بخش صنعت و خدمات در نواحی روستایی تعلق دارد به طور قابل توجهی بیشتر است. بنابراین به طور کلی می‌توان گفت که سکونتگاه‌های روستایی استان با ۴۲ درصد کل شاغلین در بخش کشاورزی در مجموع دارای کارکرد کشاورزی می‌باشند.

در سال ۱۳۸۵ در نواحی روستایی شهرستان‌های استان خوزستان، دزفول با ۱۸,۵۸۹ شاغل در بخش کشاورزی، بیشترین شاغلان بخش کشاورزی را به خود اختصاص داده است. در واقع می‌توان گفت که از نظر تعداد شاغلین، این شهرستان مهمترین شهرستان استان با توان و کارکرد کشاورزی محسوب می‌شود. شهرستان‌های اهواز (به همراه شهرستان جدید باوی) با ۱۷,۹۷۱ نفر شاغل، شهرستان شوش با ۱۴,۷۲۹ شاغل، ایزه با ۱۰,۶۰۳ شاغل در همین بخش در مراتب بعدی قرار می‌گیرند.

اما برای تعیین کارکرد اصلی سکونتگاه‌های روستایی لازم است سهم شاغلین مبنای ارزیابی قرار گیرد. چرا که تعداد مطلق شاغلین بخش کشاورزی اگرچه برای تعیین توان کشاورزی در یک محدوده مهم است لیکن شاخص مناسبی برای کارکرد اصلی و غالب به حساب نمی‌آید. از این رو در جدول ۲-۴۲ سهم شاغلین بخش‌های مختلف اقتصادی نواحی روستایی به تفکیک شهرستان محاسبه شده است.

چنان‌که پیداست نواحی روستایی در شهرستان‌های دشت آزادگان با ۶۴.۳ درصد، لالی با ۶۱.۸ درصد، هندیجان با ۵۹.۹ درصد، مسجد سلیمان با ۵۷ درصد، دزفول با ۵۵.۲ درصد، شوش با ۵۵.۱ درصد و ایزه با ۵۱.۳ درصد شاغلان در بخش کشاورزی، بیش از ۵۰ درصد شاغلان روستایی را در بخش کشاورزی به اشتغال واداشته و از این نظر به طور قاطعی با کارکرد اصلی و غالب کشاورزی مشخص می‌شوند. با این حال می‌توان گفت که آن شهرستان‌هایی که سهم شاغلین بخش کشاورزی آن‌ها از میانگین سهم بخش کشاورزی استان یعنی ۴۲.۴ درصد بالاتر بوده‌اند، نیز از نظر کشاورزی دارای کارکرد اصلی در این بخش مشخص می‌باشند. به عنوان مثال شهرستان‌های دشت آزادگان، لالی، هندیجان، مسجد سلیمان، دزفول، شوش، ایزه، شوشتر، باغملک و رامهرمز جزو آن گروه از شهرستان‌هایی هستند که سهم شاغلین بخش کشاورزی آن‌ها از میانگین سهم بخش کشاورزی نواحی روستایی استان بالاتر بوده و می‌توان گفت که در مجموع نواحی روستایی این شهرستان با کارکرد غالب کشاورزی ارزیابی می‌شوند. از طرف دیگر شهرستان‌هایی نیز در استان وجود داشتند که کارکرد اصلی نواحی روستایی

آن‌ها نه بخش کشاورزی بلکه صنعت یا خدمات بوده است. به عنوان مثال در نواحی روستایی شهرستان بندر ماهشهر، خرمشهر و امیدیه به ترتیب با ۱۲.۱، ۱۲.۴ و ۱۵.۷ درصد از کل شاغلین در بخش کشاورزی، سهم ناچیزی از شاغلان را در این بخش به کار واداشته و در نتیجه فضاها و سکونتگاه‌های روستایی این شهرستان‌ها دست کم تاکنون فاقد پتانسیل فعالیت کشاورزی بوده‌اند. برعکس در نواحی روستایی همین شهرستان‌ها به ترتیب بندر ماهشهر با ۴۷.۵ درصد، خرمشهر با ۴۶.۱ درصد و امیدیه با ۵۲.۳ درصد و گتوند با ۴۲.۵ درصد اشتغال صنعتی ساکنان روستایی، به طور قاطعی با کارکرد اصلی معرفی می‌شوند. به عبارت دیگر حتی در نواحی روستایی این شهرستان‌ها نیز با کارکرد غالب بخش صنعتی روبرو هستیم.

جدول ۲-۴۲- سهم شاغلین بخش‌های سه‌گانه نقاط روستایی شهرستان‌های استان خوزستان
در سال ۱۳۸۵ (درصد)

ردیف شهر	شهرستان	کشاورزی	صنعت	خدمات	ملاحظات
۱	آبادان	۴۰.۲	۱۶.۷	۴۳.۱	
۲	اندیمشک	۳۸.۲	۱۹.۳	۴۲.۵	
۳	اهواز	۳۰.۴	۲۹.۸	۳۹.۸	شامل باوی هم می‌شود.
۴	امیدیه	۱۵.۷	۵۲.۳	۳۲	
۵	ایذه	۵۱.۳	۳۶.۱	۱۲.۶	
۶	باغملک	۴۴.۱	۲۵.۸	۳۰.۱	
۷	بندر ماهشهر	۱۲.۱	۴۷.۵	۴۰.۳	
۸	بهبهان	۴۰.۴	۲۸.۳	۳۱.۳	
۹	خرمشهر	۱۲.۴	۴۶.۱	۴۱.۶	
۱۰	دزفول	۵۵.۲	۲۱.۲	۲۳.۶	
۱۱	دشت آزادگان	۶۴.۳	۹.۱	۲۶.۶	شامل هویزه هم می‌شود.
۱۲	رامشیر	۲۹.۸	۱۹.۲	۵۱	
۱۳	رامهرمز	۴۴.۱	۲۹.۸	۲۶.۱	
۱۴	شادگان	۴۰.۴	۲۷.۹	۳۱.۶	
۱۵	شوش	۵۵.۱	۲۰.۷	۲۴.۲	
۱۶	شوشتر	۴۸.۳	۳۴.۹	۱۶.۸	
۱۷	گتوند	۳۶.۹	۴۲.۵	۲۰.۶	
۱۸	لالی	۶۱.۸	۲۶.۳	۱۱.۹	
۱۹	مسجد سلیمان	۵۷	۲۶.۸	۱۶.۱	شامل اندیکا هم می‌شود.
۲۰	هنديجان	۵۹.۹	۱۷.۵	۲۲.۶	
	استان	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	

مأخذ: سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۸۵، مرکز آمار ایران

۲-۱-۲-۲-۲- مراکز بازاری، ساحلی، کوهستانی، دامنه‌ای

در بررسی آمایش استان خوزستان، چنان که پیش‌تر دیدیم، از نظر طبیعی این استان به نواحی ساحلی (تا فاصله پنج کیلومتری از خط ساحلی)، نواحی جلگه‌ای (از صفر تا ۲۰۰ متر از سطح دریاهای آزاد)، (کوهپایه‌ای به جای دامنه‌ای) از ۲۰۰ متر تا ۵۰۰ متر و سرانجام نواحی کوهستانی که بالای ۵۰۰ متر از سطح دریاهای آزاد را در بر می‌گیرد، تقسیم شده است. قلمرو ناحیه جلگه‌ای بیش از ۶۰ درصد مساحت و بیش از ۷۵ درصد جمعیت روستایی استان را در خود جای داده است. در محدوده‌های چهارگانه فوق اکنون تعداد شهرهای کوچک و بزرگ در سطح فضای استان چنان پرشمار و در فواصل نزدیک به هم واقع شده‌اند که جایی برای بازارهای سنتی و هفتگی روستایی برای هستی یافتن وجود ندارند. بنابراین بازارهای مورد تقاضای روستاییان استان در نواحی ساحلی، جلگه‌ای، کوهپایه‌ای و کوهستانی استان تماماً در شهرهای استان تشکیل می‌شوند.

۲-۱-۲-۳- تعیین پیچیدگی کارکردی و مرکزیت سکونتگاه‌ها بر اساس شاخص‌های مربوطه

در هر محدوده جغرافیایی، سکونتگاه‌های انسانی به تناسب موقعیت مرکزی و مقیاس تنوع کارکردهایش، نفوذ خود را بر پیرامون کانون سکونتگاهی می‌گسترانند و از رهگذر تنوعی که در کارکردهایش ارائه می‌کند در مقیاس محلی، ناحیه‌ای و منطقه‌ای، کانون‌هایی از سلسله مراتب بوجود می‌آورد. بنابراین سکونتگاه‌های انسانی به طور کلی و سکونتگاه‌های روستایی به طور خاص به لحاظ پیچیدگی کارکردی خود در سلسله مراتبی از کانون‌های مرکزی آشیان می‌گیرند.

در مطالعات روستایی ایران، بر اساس مصوبه مورخ ۱۳۷۸/۱۰/۶ شورایعالی شهرسازی و معماری ایران تحت عنوان «الگوی سطح‌بندی مناطق و مراکز روستایی و استانداردها و ضوابط ارائه خدمات روستایی کشور»، سازمان‌یابی سلسله مراتب سکونتگاه‌های روستایی از پایین به بالا «حوزه»، «مجموعه» و «منظومه» نامیده شده‌اند که نهایتاً به شبکه شهری هر منطقه پیوند خورده و سرانجام شبکه سکونتگاه‌های شهری و روستایی منطقه را بوجود می‌آورند. در این مصوبه هم الگوی سه سطحی از مراکز روستایی تعیین شده و هم بر اساس سطح‌بندی فوق با لحاظ کردن آستانه‌های جمعیتی، فاصله‌های دسترسی و بسترهای توپوگرافی هموار و ناهموار در محیط‌های روستایی و نوع خدمات در مراکز روستایی پیشنهاد شده است.^۱ الگوی سه سطحی مراکز روستایی در این مصوبه از پایین به بالا به شرح زیر تعریف و سطح‌بندی شده است:

۱- برای بحث بیشتر نگاه کنید به: روش‌شناسی شبکه سکونتگاه‌ها در طرح کالبدی منطقه‌ای، ناصر عظیمی، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، ۱۳۸۲

حوزه روستایی؛ اجتماعی از چند آبادی همجوار و مرتبط در قلمرو جغرافیایی و فرهنگی همگن با عملکردهای نسبتاً همسان است که یک کانون جمعیتی برتر را شامل می‌شود و جمعیت آن تا پنج هزار نفر می‌رسد. بر اساس این تعریف مناطق روستایی کشور به حدود هشت هزار حوزه روستایی تقسیم شده است. در استان خوزستان براساس مطالعات انجام گرفته توسط وزارت جهاد کشاورزی در اوایل دهه ۱۳۸۰ که تا امروز نیز به قوت خود باقی است، تعداد ۳۹۱ حوزه روستایی و مراکز خدماتی آن‌ها شناسایی شده است.^۱

برای تشخیص حوزه‌ها نخست، با توجه به الگوی استقرار آبادی‌ها در هر شهرستان، لکه‌هایی از فضا که عرصه تمرکز چند آبادی همجوارند مشخص شده. سپس با گزینش آبادی مرکزی، آبادی‌های تابع یا اقماری نیز براساس آستانه‌های جمعیتی و فاصله تعیین می‌شوند.

مجموعه روستایی؛ تجمعی از چند حوزه روستایی است که به دلایلی به هم پیوسته یا وابسته‌اند و حوزه نفوذ کنونی و یا آتی یک مرکز برتر روستایی را تشکیل می‌دهند و جمعیتی حداکثر دوازده هزار نفر را در بر می‌گیرند. در کل مناطق روستایی کشور تعداد ۲,۵۰۰ مجموعه روستایی در نظر گرفته شده است. در استان خوزستان حدود ۹۰ مجموعه روستایی شناسایی شده است.

منظومه روستایی؛ طبق تعریف منظومه روستایی از تجمع چند مجموعه روستایی شکل می‌گیرد و شامل وسیع‌ترین قلمرو جغرافیایی برای عملکرد یک پارچه و پوشش خدماتی در محیط روستایی است که با مرکزیت حداقل یک کانون شهری و یا روستایی بزرگ شکل گرفته است. جمعیت منظومه روستایی با توجه به شرایط مختلف، بدون احتساب جمعیت شهری و مرکز منظومه بین ۲۰ تا ۴۰ هزار نفر می‌باشد. عرصه روستایی کشور حدوداً ۸۰۰ منظومه روستایی خواهد بود.^۲ در استان خوزستان تعداد منظومه‌های شهری-روستایی به ۳۰ واحد می‌رسند. منظومه وسیع‌ترین قلمرو پوشش خدماتی در محیط روستایی است و مرکز آن عموماً یک کانون شهری است. منظومه روستایی با کانون شهری که پیرامون یک کانون شهری قرار دارد شامل قلمرویی است که کم و بیش حوزه نفوذ مستقیم شهر است.

در این سطح‌بندی نوعی از روستا نیز وجود دارد که «روستای مستقل» نامیده می‌شود که نه قابلیت مرکزیت دارند و نه تأمین خدمات مورد نیاز آنها به صورت اقماری میسر است. این آبادی‌ها هم به تناسب جمعیت و بدون توجه به آستانه‌های پوشش تجهیز می‌شوند.

طبق سرشماری ۱۳۹۰ از کل جمعیت ۴,۵۳۱,۷۲۰ نفری استان خوزستان، تعداد جمعیت روستایی ۱,۳۰۱,۲۶۸ نفر بوده است که ۲۹ درصد از کل جمعیت استان را در بر می‌گیرد. لازم است یادآوری شود

۱- نک به گزارش: ساماندهی فضاها و مراکز خدمات روستایی استان خوزستان، معاونت عمران و صنایع روستایی، اداره کل بهسازی روستاها، وزارت جهاد کشاورزی ۱۳۸۰ مهندسین مشاور هامون یک.

۲- نگاه کنید به مصوبه شورایعالی شهرسازی و معماری ایران، مصوبه مورخ ۱۳۷۸/۱۰/۶

که این تعداد جمعیت نسبت به جمعیت روستایی سال ۱۳۸۵ یعنی ۱,۳۸۳,۹۴۶ نفر در مجموع ۸۲,۶۷۸ نفر کمتر بوده است. بنابراین نرخ رشد روستایی استان در طی دوره ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰ منفی بوده است. در جدول ۲-۴۳ جمعیت شهری و روستایی استان به تفکیک شهرستان ارائه شده است.

جدول ۲-۴۳- جمعیت روستایی و شهری استان خوزستان به تفکیک شهرستان در سال ۱۳۹۰-نفر

شهرستان	کل	روستایی	درصد روستایی
هویزه	۳۴,۳۱۲	۱۴,۴۶۸	۴۲
اهواز	۱,۳۹۵,۱۸۴	۲۶۲,۱۸۱	۱۹
آبادان	۲۷۱,۴۸۴	۴۲,۵۷۹	۱۶
امیدیه	۹۰,۴۲۰	۲۷,۵۵۸	۳۰
اندیکا	۵۰,۷۹۷	۴۸,۴۳۱	۹۵
اندیمشک	۱۶۷,۱۲۶	۳۴,۹۸۵	۲۱
ایذه	۲۰۳,۶۲۱	۸۱,۵۸۱	۴۰
باغملک	۱۰۷,۴۵۰	۶۳,۸۰۸	۵۹
باوی	۸۹,۱۶۰	۳۴,۲۷۴	۳۸
بندر ماهشهر	۲۷۸,۰۳۷	۲۰,۷۶۴	۷
بهبهان	۱۷۹,۷۰۳	۵۳,۲۷۰	۳۰
خرمشهر	۱۶۳,۷۰۱	۳۲,۹۹۴	۲۰
دزفول	۴۲۳,۵۵۲	۱۳۱,۴۶۵	۳۱
دشت آزادگان	۹۹,۸۳۱	۴۸,۱۰۴	۴۸
رامشیر	۴۸,۹۴۳	۲۴,۱۴۲	۴۹
رامهرمز	۱۰۵,۴۱۸	۳۵,۰۱۳	۳۳
شادگان	۱۵۳,۳۵۵	۹۴,۸۱۰	۶۲
شوش	۲۰۲,۷۶۲	۱۱۵,۰۲۸	۵۷
شوشتر	۱۹۱,۴۴۴	۷۰,۳۱۷	۳۷
گتوند	۶۴,۹۵۱	۲۰,۲۳۸	۳۱
لالی	۳۷,۳۸۱	۱۹,۴۵۴	۵۲
مسجد سلیمان	۱۱۳,۲۵۷	۹,۱۴۹	۸
هفتگل	۲۲,۳۹۱	۷,۴۲۱	۳۳
هندیجان	۳۷,۴۴۰	۹,۲۳۴	۲۵
استان	۴,۵۳۱,۷۲۰	۱,۳۰۱,۲۶۸	۲۹

چنان که پیداست سهم جمعیت شهری و روستایی در استان بسیار تفاوت دارد. به عنوان مثال سهم جمعیت روستایی در شهرستان اندیکا برابر ۹۵ درصد در حالی که همین سهم در شهرستان مسجد سلیمان تنها ۸ درصد است.

در بررسی حاضر تنها سلسله مراتب فضاها و مراکز خدمات روستایی بر اساس چهار سطح نخست یعنی مراکز ناحیه، مراکز شهرستان، مراکز منظومه‌ها و مراکز مجموعه‌ها در جدول ۲-۴۴ نشان داده شده است. چنان‌که پیداست در سطح استان ۲۷ شهرستان و ۴۱ منظومه و ۱۱۰ مجموعه روستایی وجود دارد. در سطح استان تعداد حدود ۴۰۰ حوزه روستایی و حدود ۴۵ روستای مستقل نیز شناسایی شده است.

در نقشه ۲-۳۴ همین سطح‌بندی در سطح استان بر اساس تقسیمات اداری جدید نمایانده شده است. تعلق خدماتی به هر کدام از مراکز با توجه به جمعیت و دیگر ویژگی‌های طبیعی و جغرافیایی در جدول ضمیمه استانداردها و ضوابط خدمات رسانی مصوبه شورای عالی شهر سازی ذکر شده و در اینجا نیازی به ارائه آن دیده نشد.

جدول ۲-۴۴- سلسله مراتب پیشنهادی فضاها و مراکز روستایی استان خوزستان در سال ۱۳۹۲

ناحیه	شهرستان	منظومه	مجموعه
شمال شرقی (به مرکزیت شهر دزفول)	دزفول	دزفول	دزفول
			شهرک امام خمینی
			قبله‌ای (شهرک محمد بن جعفر)
		چغامیش	چغامیش
		سردشت (سالند)	ماه‌ور برنجی
			سردشت (سالند)
			دله چنار
			سیدولی الدین (گوشه)
	جمع شهرستان	۳	۸
	اندیمشک	اندیمشک	اندیمشک
			شهر بابک
		الوار گرمسیری (حسینیه)	حسینیه
			قیلاب (سرخکان)
			مازو
	جمع شهرستان	۲	۵
	شوش	شوش	شوش
			بن معلی (شهرک بهرام)
			سرخه (صالح دشت)
		شاوور (رشک شاوور)	رشک شاوور
			شیخ علی اصغر
		سید عباس (عبدالخان علوان)	سید عباس (عبدالخان)
			آهو دشت (مزرعه یک)
	جمع شهرستان	۳	۷
	شوشتر	شوشتر	شوشتر
			شهید مدرس (در خزینه)
			میان آباد شمالی (مهدی آباد)

ادامه جدول ۲-۴۴- سلسله مراتب پیشنهادی فضاها و مراکز روستایی استان خوزستان در سال ۱۳۹۲

میان آباد (عرب حسن)	میان آباد (عرب حسن)		
شعیبیه (گوریه)			
۵	۲	جمع شهرستان	
گتوند	گتوند	گتوند	
عقبی (سماله)			
جنت مکان			
۳	۱	جمع شهرستان	
۲۸	۱۱	۵	جمع ناحیه
باغملک	باغملک	باغملک	شمال غربی (به مرکزیت مسجد سلیمان)
قلعه تل			
هپرو (دورتو)			
صیدون شمالی	صیدون		
صیدون جنوبی (مرکزیت رود ریز)			
میداوود			
سرله (دالان)	میداوود (شهرک میداوود)		
۷	۳	جمع شهرستان	
ایذه	ایذه	ایذه	
حومه شرقی (کهبادو)			
هلايجان (چنارستان)			
سوسن شرقی (جنگه)			
پشت بیان	بیان (پشت بیان)		
سوسن غربی (ترشک)			
مرغا (چم ریحان)			
دنباله رود جنوبی (دهنو کیزوک)	دهدز		
دنباله رود شمالی (باجول)			
دهدز			
۱۰	۳	جمع شهرستان	
مسجد سلیمان	مسجد سلیمان	مسجد سلیمان	
تمبی گلگیر			
جهانگیری (هفت شهیدان)			
۳	۱	جمع شهرستان	
شلال (پا آبشال)	اندیکا (قلعه خواجه)	اندیکا	
قلعه خواجه			
کوشک کوشک			
آبژدان			
۴	۱	جمع شهرستان	
لالی	لالی	لالی	
سادات (دره بوری)			
تراز			
۳	۱	جمع شهرستان	
۲۷	۹	۵	جمع ناحیه

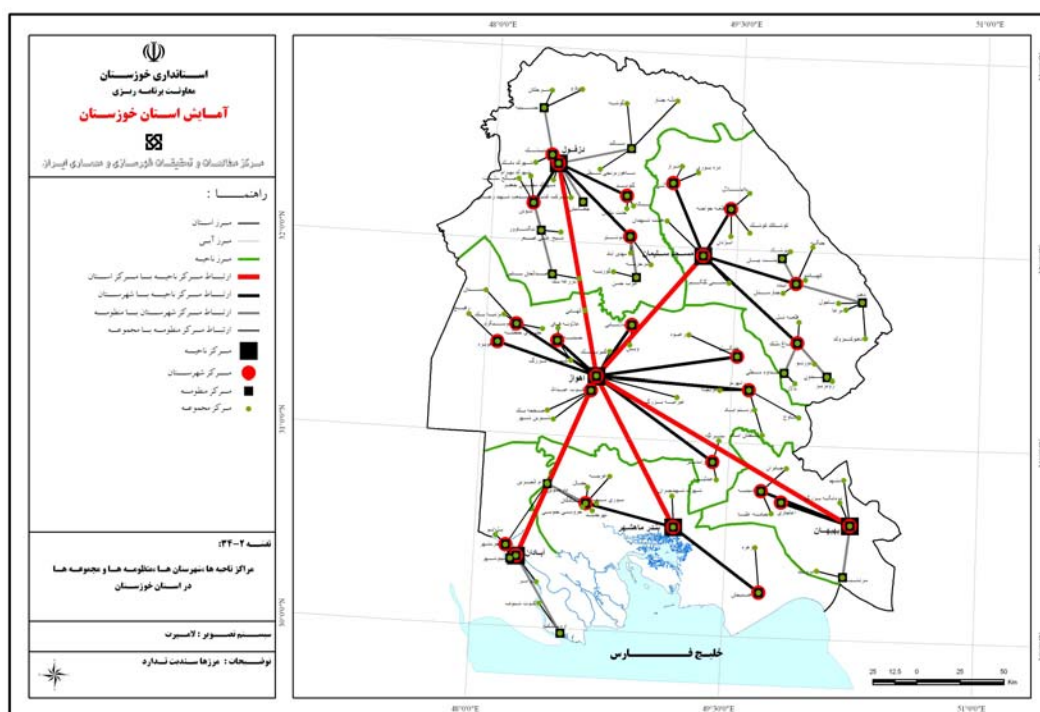
ادامه جدول ۲-۴۴- سلسله مراتب پیشنهادی فضاها و مراکز روستایی استان خوزستان در سال ۱۳۹۲

ناحیه	شهرستان	منظومه	مجموعه
مرکزی (به مرکزیت اهواز)	اهواز	اهواز	اهواز
			غیزانیه
			الهای
			عناقچه (گیریک)
	جمع شهرستان	۱	۳
	حمیدیه	حمیدیه	حمیدیه
			علاونه فای
			جهاد (گمبوعه بزرگ)
	جمع شهرستان	۱	۳
	کارون	کوت عبدالله (شیرین شهر)	شیرین شهر
			اسماعیلیه (صفحه یک)
	جمع شهرستان	۱	۲
	باوی	ملاثانی	ملاثانی
			ویس
	جمع شهرستان	۱	۲
	رامهرمز	رامهرمز	رامهرمز
			حومه غربی (مربچه)
			حومه شرقی (رستم آباد)
			سلطان آباد
			ابوالفارس (باوج)
	جمع شهرستان	۱	۵
	رامشیر	رامشیر	رامشیر
			آزاده (مشراگه)
			عبدلیه
	جمع شهرستان	۱	۳
	هفتگل	هفتگل	هفتگل
			رغیوه
	جمع شهرستان	۱	۲
	دشت آزادگان	سوسنگرد	سوسنگرد
			بستان
			الله اکبر (جلیزی حنظله)
			بردیه یک
	جمع شهرستان	۱	۴
	هویزه	هویزه	هویزه
			رفیع
	جمع شهرستان	۱	۲
جمع ناحیه	۹	۹	۲۷

ادامه جدول ۲-۴۴- سلسله مراتب پیشنهادی فضاها و مراکز روستایی استان خوزستان در سال ۱۳۹۲

ناحیه	شهرستان	منظومه	مجموعه
جنوب غربی (به مرکزیت آبادان)	آبادان	آبادان	آبادان
			شلاهی (ثوامر)
		اروند کنار	اروند کنار
			کوت شوف
	جمع شهرستان	۲	۴
	خرمشهر	خرمشهر	خرمشهر
			حومه غربی (پل نو)
			غرب کارون (ام الخرن)
		جزیره مینو (مینو شهر)	مینو شهر
	جمع شهرستان	۲	۴
جمع ناحیه	۲	۴	۸
جنوبی (به مرکزیت بندر ماهشهر)	بندر ماهشهر	بندر ماهشهر	بندر ماهشهر
			شهرک شهید چمران
	جمع شهرستان	۱	۲
	هندیجان	هندیجان	هندیجان
			چم خلف عیسی
	جمع شهرستان	۱	۲
	شادگان	شادگان	شادگان
			بوزی (بوزی سیف)
			جفال
			حسینی (غریبه)
			خنافره (خروسی جنوبی)
		دارخوین	دارخوین
			آبشار (نهر جدید)
	جمع شهرستان	۲	۷
جمع ناحیه	۳	۴	۱۱
جنوب شرقی (به مرکزیت بهبهان)	امیدیه	امیدیه	امیدیه
			حبابه علیا
			جایزان
	جمع شهرستان	۱	۳
	بهبهان	بهبهان	بهبهان
			(مشهد)
			دودانگه بزرگ
		زیدون (سردشت)	سردشت
			درونک
	جمع شهرستان	۲	۵
	آغاجاری	آغاجاری	آغاجاری
			آغاجاری
			آغاجاری
جمع ناحیه	۳	۳	۹
جمع استان	۲۷	۴۰	۱۱۰

مأخذ: دفتر برنامه ریزی توسعه روستایی استان خوزستان، طرح ساماندهی فضاها و مراکز روستایی استان خوزستان، ویرایش دوم، به روز آوری از مطالعات آمایش استان خوزستان ۱۳۹۲

نقشه ۲-۳۴- منظومه‌ها، مجموعه‌ها و حوزه‌های روستایی در استان خوزستان

۲-۱-۳- سلسله مراتب مکان‌های مرکزی

یک مکان مرکزی عبارت از یک بازار مرکزی است که برای مبادله کالا و خدمات جهت مردمی که در نواحی پیرامون آن زندگی می‌کنند، بوجود آمده باشد. دلیل این که این مکان را مکان مرکزی نامیده‌اند این است که در مرکز ناحیه واقع شده و حداکثر دسترسی به آن وجود دارد.^۱ اما مکان‌های مرکزی دارای اندازه‌های متفاوتی هستند که با عوامل گوناگونی چون موقعیت جغرافیایی، موقعیت اداری، نقش‌آفرینی اقتصادی و سابقه تاریخی مکان مرکزی ارتباط پیدا می‌کند. در نتیجه هر منطقه با سلسله مراتبی از مکان‌های مرکزی روبرو است که به تناسب موقعیت‌های گوناگونی که از آن برخوردار است، جایگاه سلسله مراتبی یا پایگان هر مکان مرکزی مشخص می‌شود. این پایگان همیشه ثابت نیست و ممکن است در پرتو تحولات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در سطح منطقه دگرگون شده و در نتیجه سلسله مراتب مکان‌های مرکزی نیز تغییر یابد.

به عنوان مثال شهر آبادان اگرچه از نظر جغرافیایی در مرکز استان خوزستان واقع نشده لیکن به لحاظ اهمیتی که پس از پیدا شدن نفت و احداث پالایشگاه پیدا کرد به مرکز تحولات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و حتی شهرسازی و معماری منطقه تبدیل شد لیکن به تدریج با اهمیت یافتن مرکزیت اداری اهواز در پرتو ایجاد دولت-ملت واحد و مرکزی، جای خود را به اهواز در بالای سلسله مراتب مکان‌های مرکزی شهری داد و در اثر جنگ ایران و عراق و تخریب کامل، نقش رقابت پایاپای خود را با مرکزیت اهواز به کلی از دست داد و اهواز بر سلسله مراتب شهری استان سلطه بی چون و چرا بخشید. بدین ترتیب چنان‌که پیداست موقعیت مکان‌های مرکزی می‌تواند در پرتو تحولات اقتصادی و اجتماعی و سیاسی تغییر یابد. با این حال در خصوص اهواز شاهد آن هستیم که از زمانی که به لحاظ دولت مرکزی به عنوان مرکزیت اداری منطقه انتخاب شده به طور روزافزونی رشد کرده و در حال اعتلا بوده و نقش مرکزیت خود را نه فقط تثبیت کرده بلکه در اثر جنگ عراق علیه ایران گوی سبقت را ربوده و چنان‌که پیش‌تر گفته شد اکنون به درجه نخست شهری با سلطه زیاد بر شبکه شهری استان حاکمیت خود را اعمال می‌کند.

۲-۱-۳-۱- تعیین سلسله مراتب مکان‌های مرکزی در استان

چنان‌که می‌دانیم اصطلاح «مکان مرکز» را والتر کریستالر در نظریه معروف خود به نام «نظریه مکان مرکزی» ابداع کرد. هرچند قبلاً «گالپین» جامعه‌شناس آمریکایی در سال ۱۹۱۵ میلادی به نظریه مکان مرکزی تا حدودی نزدیک شده بود لیکن این کریستالر بود که توانست به صورت کامل در بررسی

۱- برای تفصیل بحث درباره مکان مرکزی، نگاه کنید به «پویش شهرنشینی و میانی نظام شهری»، ناصر عظیمی، نشر نیکا ۱۳۸۱ صص ۶۷ - ۹۰

سکونتگاه‌ها در جنوب آلمان در سال ۱۹۳۳ به وجوه گوناگون این نظریه دست یابد. در نظریه او یکی از اصول اولیه و اساسی این است که به طور کلی ضمن آن که سکونتگاه‌های انسانی به صورت سلسله مراتبی و در نظم خاصی سازمان‌یابی می‌شوند ضمناً سکونتگاه‌های بزرگ کمیاب‌تر از سکونتگاه‌های کوچک‌ترند. این اصل به طور نسبی به گونه‌ای تعیین کننده فواصل نسبی بین سکونتگاه نیز هست. اگر سکونتگاه‌های بزرگ‌تر در یک واحد فضایی، کمیاب‌ترند، پس فواصل آن‌ها نیز از یکدیگر بیشتر است و برعکس اگر سکونتگاه‌های کوچک‌تر در همان واحد فضایی، پر شمارترند، پس فواصل بین آن‌ها نیز کمتر است. بدین ترتیب بر اساس این اصل، سلسله مراتبی از سکونتگاه‌های بزرگ و کوچک در فواصلی نسبتاً معین در هر فضای جغرافیایی شکل می‌گیرد که در آن سکونتگاه‌های بزرگ‌تر کمیاب و سکونتگاه‌های کوچک‌تر فراوان‌ترند. برای توضیح این اصل مکان مرکزی، «آلنسو» با جمله بسیار کوتاه ولی در عین حال پر معنی گفته است: «بزرگ و دور، کوچک و نزدیک»^۱.

این مفهوم بیش از همه در اندازه جمعیتی سکونتگاه‌ها خود را نشان می‌دهد. به عبارت دیگر تعداد شهرهای رده نخست عموماً یک یا دو شهر و در سلسله مراتب دوم و سوم و الی آخر به همراه کوچک شدن اندازه سکونتگاه بر تعداد و شمار آن‌ها نیز به تناسب افزوده می‌شود. برای نشان دادن سلسله مراتب جمعیتی سکونتگاه‌های استان خوزستان جدول ۲-۴۵ و بر اساس آن جدول ۲-۴۶ و نقشه ۲-۳۵ تهیه شده است.

جدول ۲-۴۵- اندازه جمعیت سکونتگاه‌های شهری در خوزستان در طول سرشماری‌ها

شهر	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰
۱- آبادان	۲۲۶,۰۸۳	۲۷۲,۹۶۲	۲۹۴,۰۶۸	* ۶	۲۰۶,۰۷۳	۲۱۹,۷۷۲	۲۰۶,۲۶۲
۲- اهواز	۱۲۰,۰۹۸	۲۰۶,۳۷۵	۳۳۴,۳۹۹	۵۷۹,۸۲۶	۸۰۴,۹۸۰	۹۸۵,۶۱۴	۱,۰۶۳,۲۶۵
۳- دزفول	۵۰,۱۲۱	۸۴,۴۹۹	۱۲۱,۲۵۱	۱۵۱,۴۲۰	۲۰۲,۶۳۹	۲۳۵,۸۱۹	۲۳۱,۱۰۳
۴- مسجد سلیمان	۴۴,۶۵۱	۶۴,۴۸۸	۷۷,۰۹۸	۱۰۴,۷۸۷	۱۱۶,۸۸۲	۱۰۸,۶۸۲	۱۰۴,۶۴۸
۵- خرمشهر	۴۳,۸۵۰	۸۸,۵۳۶	۱۴۰,۴۹۰	* ۰	۱۰۵,۶۳۶	۱۲۵,۸۵۹	۱۲۴,۱۴۱
۶- بهبهان	۲۹,۸۸۶	۳۹,۸۷۴	۴۹,۳۷۸	۷۸,۶۹۴	۸۸,۲۱۳	۱۰۱,۱۷۸	۱۰۷,۶۱۷
۷- آغا جاری	۲۴,۱۹۵	*** ۹,۰۳۳	۳۰,۴۴۹	۱۰,۹۷۹	۱۴,۵۰۸	۱۳,۱۷۵	۱۲,۵۹۷
۸- شوشتر	۱۸,۵۲۷	۲۱,۹۹۹	۲۶,۱۷۳	۶۵,۸۴۰	۷۷,۹۰۰	۹۶,۷۳۲	۱۰۸,۸۵۷
۹- بندر ماهشهر	۱۵,۶۹۴	۱۶,۵۹۴	۲۹,۹۴۰	۷۱,۸۰۸	۸۸,۳۹۴	۱۱۱,۴۴۸	۱۵۳,۹۷۳
۱۰- هفتگل	۷,۶۹۳	۹,۶۱۶	۹,۶۲۴	۱۴,۱۲۷	۱۵,۴۸۳	۱۵,۲۶۱	۱۴,۷۸۵
۱۱- اندیمشک	۷,۳۲۴	۱۶,۱۹۵	۳۲,۰۸۵	۵۶,۲۸۸	۱۰۶,۹۲۳	۱۲۰,۱۷۷	۱۲۸,۳۷۳
۱۲- رامهرمز	۷,۲۵۸	۸,۷۸۲	۱۱,۱۳۸	۲۸,۵۵۰	۳۷,۲۲۱	۵۰,۷۷۷	۶۹,۳۳۸
۱۳- نفت سفید	۶,۱۸۳	--	--	--	--	--	--

ادامه جدول ۲-۴۵- اندازه سکونتگاه‌های شهری در خوزستان در طول سرشماری‌ها

شهر	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰
۱۴- سوسنگرد	۶,۰۲۵	۶,۵۵۲	۱۴,۴۲۰	۳۰,۴۴۰	۳۹,۲۲۵	۴۴,۰۱۶	۴۴,۱۴۳
۱۵- ندیو	۵,۳۴۵	--	--	--	--	--	--
۱۶- بندرامام خمینی (شاهپور)	--	۶,۰۱۳	۱۱,۸۰۶	۴۹,۳۵۵	۵۵,۹۳۶	۶۷,۴۶۷	۷۳,۱۱۹
۱۷- میانکوه	--	۵,۹۶۵	--	--	--	--	--
۱۸- شادگان	--	۵,۷۰۲	۱۰,۲۴۶	۳۷,۰۴۹	۴۱,۸۳۶	۴۹,۱۷۱	۵۰,۳۲۶
۱۹- ایزه	--	۵,۱۱۵	۱۰,۲۵۷	۴۶,۰۴۲	۸۱,۲۸۸	۱۰۴,۳۶۴	۱۱۳,۱۸۹
۲۰- گتوند	--	۵,۰۵۶	۷,۰۰۵	۱۴,۹۴۶	۱۸,۴۷۰	۲۱,۵۴۷	۲۳,۳۶۸
۲۱- امیدیه	--	۹,۷۰۱	--	۵۳,۱۲۴	۵۳,۸۳۴	۵۸,۶۱۶	۵۹,۴۶۰
۲۲- شوش	--	--	۱۸,۶۷۸	۳۸,۷۱۶	۵۲,۰۵۸	۹۶,۷۳۲	۷۴,۳۴۶
۲۳- اروندکنار	--	--	۱۴,۳۲۳	* ۰	۶,۳۷۷	۹,۷۷۲	۹,۰۳۲
۲۴- بستان	--	--	۶,۸۲۵	* ۰	۷,۳۰۵	۷,۳۳۰	۷,۰۵۳
۲۵- هندیجان	--	--	۵,۸۹۵	۱۸,۸۲۰	۲۲,۹۲۵	۲۵,۲۰۲	۲۷,۱۰۸
۲۶- هویزه	--	--	۵,۸۲۰	* ۰	۱۴,۰۳۲	۱۴,۵۸۹	۱۵,۹۳۴
۲۷- حمیدیه	--	--	۵,۳۸۸	۱۳,۳۱۴	۱۷,۶۴۵	۲۲,۰۰۱	۲۱,۱۳۷
۲۸- رامشیر	--	--	--	۲۰,۹۷۳	۲۲,۶۳۳	۲۴,۸۰۸	۲۳,۰۱۵
۲۹- چمران	--	--	--	۱۹,۸۹۲	۱۳,۹۱۳	۱۸,۵۵۱	۳۱,۸۶۵
۳۰- قلعه خواجه	--	--	--	--	--	۹۱۵	۲,۱۸۲
۳۱- قلعه تل	--	--	--	--	--	۸,۶۱۰	۹,۹۲۹
۳۲- ملاثانی	--	--	--	۱۰,۷۴۹	۱۲,۸۴۹	۱۴,۵۹۵	۱۶,۸۳۶
۳۳- لالی	--	--	--	۱۰,۶۲۸	۱۵,۱۶۸	۱۶,۴۵۸	۱۸,۲۲۱
۳۴- باغملک	--	--	--	۱۰,۳۱۵	۱۶,۰۸۱	۲۱,۲۲۲	۲۳,۱۱۰
۳۵- شیبان	--	--	--	۱۰,۱۲۹	۱۴,۱۱۸	۲۳,۲۱۱	۶,۹۰۶
۳۶- مینو شهر	--	--	--	--	--	۱,۲۱۰	۱,۲۷۴
۳۷- میداوود سفلی	--	--	--	--	--	--	۳۵۰۰
۳۸- مقاومت	--	--	--	--	--	--	--
۳۹- مشراکه	--	--	--	--	--	--	۱,۷۹۶
۴۰- ویس	--	--	--	--	--	۱۴,۰۴۰	۱۴,۸۰۴
۴۱- گوریه	--	--	--	--	--	--	۲,۹۱۹
۴۲- صالح مشطت	--	--	--	--	--	--	۲,۶۸۱
۴۳- صالح شهر	--	--	--	--	--	--	۷,۴۱۷
۴۴- شمس آباد	--	--	--	--	--	--	۹,۹۱۲
۴۵- شرافت	--	--	--	--	--	--	۱۰,۷۴۰
۴۶- سماله	--	--	--	--	--	--	۱,۵۹۴
۴۷- سردشت	--	--	--	--	--	۵,۰۶۷	۶,۱۸۷
۴۸- سالند	--	--	--	--	--	۲,۰۷۹	۲,۰۴۶

ادامه جدول ۲-۴۵- اندازه سکونتگاه‌های شهری در خوزستان در طول سرشماری‌ها

شهر	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰
۴۹- حر	--	--	--	--	--	۷,۸۳۹	۸,۶۵۳
۵۰- زهره	--	--	--	--	--	۱,۲۹۰	۱,۲۴۲
۵۱- رفیع	--	--	--	--	--	۳,۸۳۲	۳,۶۱۵
۵۲- شاوور	--	--	--	--	--	--	۹,۲۲۶
۵۳- دهدز	--	--	--	--	--	۳,۸۶۸	۴,۸۷۶
۵۴- دارخوین	--	--	--	--	--	--	۵,۶۹۳
۵۶- چوبیده	--	--	--	--	--	--	۷,۱۸۴
۵۷- حسینیّه	--	--	--	--	--	۱,۹۳۵	۱,۹۴۳
۵۸- چغامیش	--	--	--	--	--	--	۲,۷۰۹
۵۹- جایزان	--	--	--	--	--	۲,۰۰۴	۲,۳۷۱
۶۰- حمزه	--	--	--	--	--	--	۶,۰۴۵
۶۱- ترکالکی	--	--	--	--	--	--	۵,۷۲۰
۶۲- جنت مکان	--	--	--	--	--	--	۵,۹۶۱
۶۳- دزآب	--	--	--	--	--	۱۰,۱۷۱	۱۰,۶۵۷
۶۴- صفی آباد	--	--	--	--	--	۸,۰۶۸	۹,۰۲۸
۶۵- میانرود	--	--	--	--	--	۹,۲۱۷	۸,۹۴۷
۶۶- الوان	--	--	--	--	--	۶,۲۲۵	۷,۰۱۱
۶۷- صیدون	--	--	--	--	--	۵,۷۴۸	۶,۴۴۰

* نقاط شهری که در اثر جنگ عراق و ایران خالی از سکنه شده بودند.

** از آغاجاری در سال ۱۳۴۵ نامی برده نشده است. اما در این سال از دو نقطه دیگر با نام میانکوه و امیدیه در همین محدوده با عنوان شهر نام برده شده است. چنان‌که می‌دانیم دو نقطه جمعیتی آغاجاری (میدان جعفر) و امیدیه توسط شرکت ملی نفت ایران در ارتباط با استخراج نفت اهمیت یافتند. به نظر می‌رسد که این دو شهر به همراه نقطه دیگری که در نزدیکی آن‌ها به نام میانکوه وجود داشته به عنوان آغاجاری ثبت شده است. در سرشماری ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵ آغاجاری تنها نقطه شهری در این محدوده ثبت شده است. از سرشماری ۱۳۷۵ آغاجاری و امیدیه دو نقطه شهری جدا سرشماری شده‌اند.

(--) این علامت به معنی این است که این نقاط در سال مورد نظر شهر محسوب نشده است. سه شهر نفت سفید، ندیو و میانکوه که در سال ۱۳۳۵ با بیش از ۵ هزار نفر جزو نقاط شهری محسوب می‌شدند بعداً به دلایل ادغام در شهرهای مجاور دیگر به صورت مستقل وجود نداشتند، در نتیجه کل شهرهای استان خوزستان در سال ۱۳۹۰ برابر ۶۴ شهر بوده است. از این تعداد ۱۶ شهر در فاصله بین ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰ بوجود آمده و بنابراین در سال ۱۳۸۵ جزو نقاط شهری محسوب نمی‌شدند.

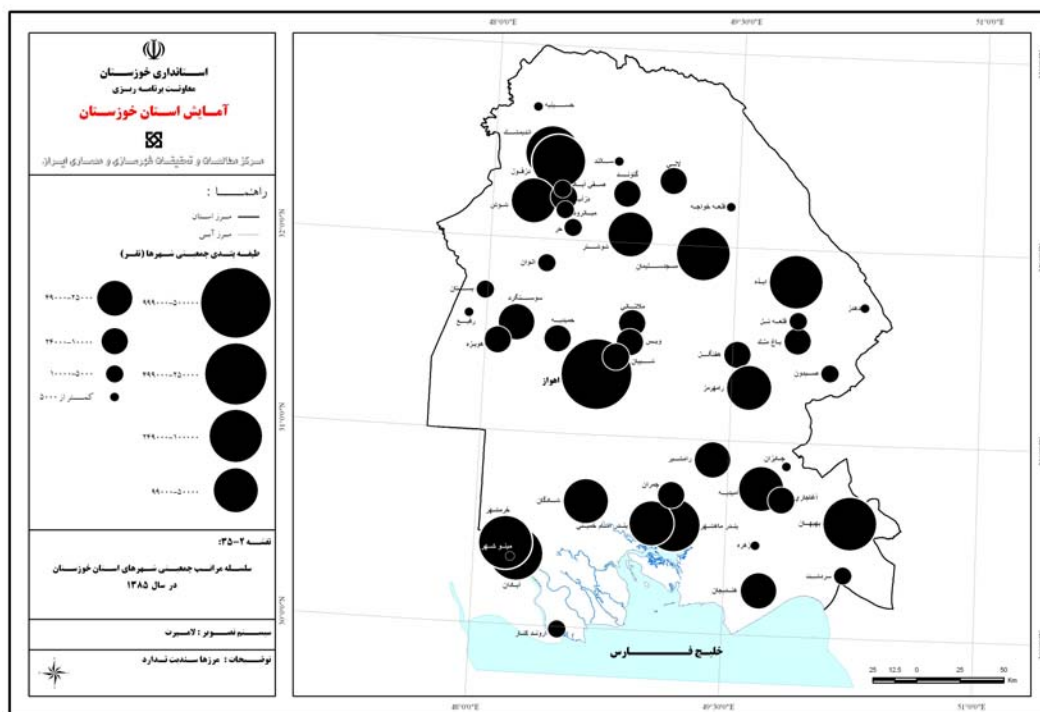
جدول ۲-۴۶- سطح‌بندی جمعیتی شهرهای استان خوزستان در سال‌های مختلف سرشماری

اندازه شهر	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰
۱ میلیون نفر و بیشتر	--	--	--	--	--	--	۱
۵۰۰ - ۹۹۹ هزار نفر	--	--	--	۱	۱	۱	--
۲۵۰ - ۴۹۹ هزار نفر	--	۱	۲	--	--	--	--
۱۰۰ - ۲۴۹ هزار نفر	۲	۱	۲	۲	۵	۸	۹
۵۰ - ۹۹ هزار نفر	۱	۳	۱	۶	۷	۵	۵
۲۵ - ۴۹ هزار نفر	۳	۱	۵	۷	۳	۳	۳
۱۰ - ۲۴ هزار نفر	۳	۴	۸	۶	۱۲	۱۳	۱۲
۵ - ۹ هزار نفر	۶	۱۰	۶	۱	۲	۹	۱۸
کمتر از ۵ هزار نفر	--	۲	۲	*۶	--	۸	۱۵
استان	۱۵	۲۲	۲۶	۲۹	۳۰	۴۷	۶۳

* چهار شهر آبادان، خرمشهر، بستان و اروندکنار نیز که در جنگ خالی از سکنه شده بودند جزو این شهرها محسوب می‌شوند.

چنان‌که پیداست تا سال ۱۳۸۵ هنوز هیچ شهر میلیونی یا آن‌چه در ایران با نام کلانشهر معروف است در استان بوجود نیامده است. در سطح ۵۰۰ تا یک میلیون نفر شهر اهواز از سال ۱۳۶۵ به عنوان تنها شهر این طبقه جمعیتی در نظام شهری استان در رأس سلسله مراتب مکان‌های مرکزی استان ایفای نقش کرده است. اما در طبقه جمعیتی ۲۵۰ تا ۵۰۰ هزار نفر با ارتقای اهواز به طبقه بالای ۵۰۰ هزار نفر و خالی شدن آبادان از جمعیت، از سال ۱۳۶۵ به بعد در این طبقه شکافی پدید آمده که تا کنون ادامه یافته است. بی‌تردید چنان‌چه آبادان در جریان جنگ ایران و عراق آسیب ندیده بود، این خلاء سلسله مراتبی، دست کم با این شکاف عمیق وجود نداشت. بنابراین در سطح دوم سلسله مراتب شهری استان شکافی پدید آمده است که فاصله شهر نخست با شهر بعدی را بسیار عمیق‌تر کرده است. در سطوح سوم، شهرهایی که بین ۱۰۰ تا ۲۵۰ هزار نفر قرار گرفته‌اند، هشت شهر شامل دزفول، اندیمشک، مسجد سلیمان، بهبهان، ایذه، بندر ماهشهر، آبادان و خرمشهر واقع شده‌اند. در این گروه می‌توان گفت که دو شهر دزفول- اندیمشک و آبادان- خرمشهر هم به لحاظ کالبدی و هم به لحاظ کارکرد مکان مرکزی، در واقع یک نقطه شهری به حساب می‌آیند. پنج شهر شوشتر، رامهرمز، بندر امام خمینی، امیدیه و شوش نیز در گروه ۵۰ تا ۱۰۰ هزار نفر و بقیه شهرها زیر ۵۰ هزار نفر قرار دارند (نقشه ۲-۳۵). وقتی سلسله مراتب جمعیتی در یک فضای جغرافیایی سازمان و پایگان مشخصی می‌یابد، عموماً به لحاظ تأثیری که از نظر آستانه تقاضا بر عرضه کالا و خدمات برجای می‌گذارد و بر این اساس استقرار بسیاری از کالاها و خدمات را توجیه اقتصادی می‌نماید، تأثیر مشابهی بر سلسله مراتب مکان‌های مرکزی خدمات نیز بر جای می‌نهد. به عنوان نمونه هم اکنون از نظر سلسله مراتب خدمات مخابراتی چنان‌که دیدیم، مراکز SC در اهواز، مراکز PC ها یعنی سطح دوم در شهرهای دزفول، آبادان، مسجد سلیمان، بندر ماهشهر، بهبهان و رامهرمز استقرار یافته‌اند که در واقع به نوعی همان سلسله مراتب جمعیتی شهرهای استان را به نمایش می‌گذارد.

در سلسله مراتب مربوط به خدمات درمان بستر نیز اهواز به عنوان محل استقرار بیمارستان قطبی در سطح نخست سلسله مراتب خدمات درمان بستر ایفای نقش می‌کند و شهرهای دزفول، آبادان و ایذه به عنوان بیمارستان ناحیه‌ای در سطح دوم و شهرهای شادگان، ماهشهر، سوسنگرد، مسجد سلیمان، شوشتر، رامهرمز، امیدیه، باغملک و شوش به عنوان بیمارستان‌های شهرستان در سطح سوم جای گرفته‌اند. اگر به این سطح‌بندی خدماتی نیز دقت کنیم تا حدود زیادی به نمایشی از شهرهای سطوح بالای استان می‌رسیم که قابل مقایسه با سطح‌بندی جمعیتی آن است. با مشخص شدن حوزه‌های نفوذ می‌توان به مکان‌های مرکزی در سطح منطقه پی‌برد.

نقشه ۲-۳۵- سلسله مراتب جمعیتی شهرهای استان خوزستان در سال ۱۳۸۵

۲-۱-۳-۲- تعیین حوزه نفوذ مکان‌های مرکزی

حوزه نفوذ یک مکان مرکزی به محدوده جغرافیایی گفته می‌شود که یک مکان مرکزی قادر است مصرف‌کنندگان کالا و خدمات را از آن محدوده جغرافیایی به سوی خود کشیده و کالا و خدمات تولید و عرضه شده در مکان مرکزی را در گستره ناحیه مورد نظر توزیع کند. تجربه نشان داده است که کالاها و خدمات گوناگون که در یک مکان مرکزی توزیع و یا تولید می‌شوند با فراهم کردن بُرد یا دامنه کالا و خدمات مختلف، حوزه‌های نفوذ گوناگونی برای خود بوجود می‌آورند. با این حال در مجموع برآیند نهایی محدوده حوزه نفوذ و دامنه جغرافیایی خریداران کالا و خدمات یک مکان مرکزی در جایی پایان می‌گیرد و از آن نقطه حوزه نفوذ مکان مرکزی دیگر شروع می‌شود. از این رو می‌توان با استفاده از متغیرهایی محدوده حوزه نفوذ شهرها و یا به طور کلی مکان‌های مرکزی را تعیین کرد. برای این کار عموماً دو روش نظری و عملی بکار گرفته می‌شود. در روش نظری عموماً از مدل‌های جاذبه استفاده می‌شود. اما در روش عملی که دقیق‌تر و واقعی‌تر است از حرکت جمعیت و کالا به سوی مکان‌های مرکزی بهره می‌گیرند.

در بررسی نظری حاضر برای تعیین حوزه نفوذ شهرهای استان خوزستان از مدل جاذبه استفاده شده است. در این مدل فرض شده است که میزان مراجعه جمعیت به یک مکان مرکزی رابطه معکوسی با فاصله مکان مرکزی مورد نظر و رابطه مستقیمی با اندازه جمعیت مکان مرکزی دارد. پیداست که اگر دو مکان مرکزی با اندازه یکسان در کنار هم قرار گرفته باشند، در صورتی که موانع توپوگرافی و عوارض زمین نیز یکسان باشند، نقطه شکست یا نقطه عزیمت مصرف‌کنندگان به سوی دو مکان مرکزی درست در وسط دو مکان قرار می‌گیرد. اما اگر اندازه یک مکان مرکزی بزرگتر باشد بر اساس قانون جاذبه دامنه نفوذ آن نیز بیشتر از مکان مرکزی است که دارای اندازه جمعیتی کوچکتر است. هر چند امروزه با تغییرات شگرفی که در ارتباطات به ویژه ارتباطات از راه دور بوجود آمده و در بسیاری موارد ارتباطات مجازی امکان حضور مصرف‌کننده را در مکان مرکزی از راه‌های دور میسر می‌نماید و چه بسا از این طریق خرید را ارزان‌تر کند، با این حال در جوامعی که هنوز شبکه‌های مجازی به اندازه کافی توسعه نیافته و فرهنگ و زمینه‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری لازم برای این‌گونه خرید و مصرف فراهم نشده، پیش فرض‌های مدل جاذبه تا حدود زیادی هنوز به عنوان یک واقعیت عمل می‌کند. این واقعیت حتی در حوزه نفوذهای واقعی نیز خود را به خوبی نشان می‌دهد.

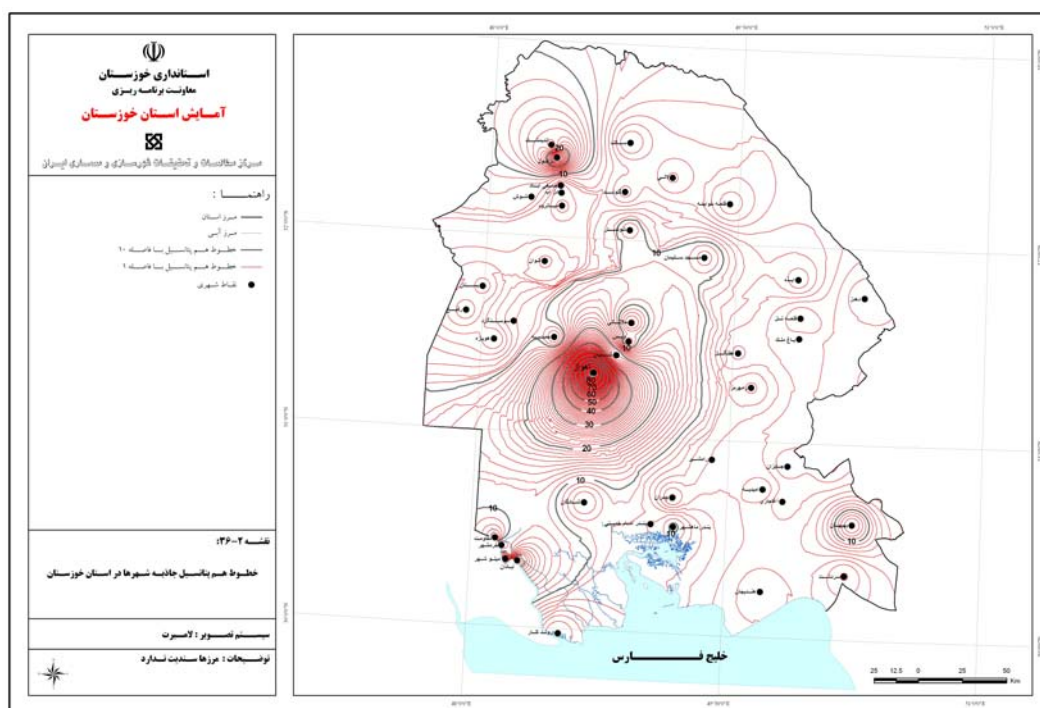
در بررسی حوزه نفوذ نظری شهرهای استان خوزستان از دو متغیر جمعیت و فاصله برای ترسیم خطوط هم پتانسیل جاذبه بهره گرفته شده است. برای این کار فاصله بین شهرها به صورت یک ماتریس دو به دو محاسبه شده است و سپس با محاسبه نسبت جمعیت شهرها به مسافت بین شهرها، ضریب پتانسیل

جاذبه هر شهر به دست آمده است. ضریب پتانسیل شهرها در محیط GIS با خطوط فاصله یک (اینتر وال یک) از هم دیگر ترسیم شده است. در نقشه هم پتانسیل شهرها، منحنی‌های هم پتانسیل به فاصله ۱۰ با خطوط پر رنگ‌تر جدا شده‌اند تا اهمیت قدرت جاذبه شهرهایی که این منحنی در اطراف آن ترسیم شده، نمایانده شود. پیداست شهرهای با جاذبه کمتر فاقد منحنی‌های هم پتانسیل با فاصله ۱۰ می‌باشند. اما تقریباً اکثر شهرها به دور خود، خطوط هم پتانسیل با فاصله یک واحد هستند که به لحاظ نظری محدوده نفوذ مستقیم آن‌ها به حساب می‌آید.

اما چنان‌که پیداست قدرت جاذبه اهواز بسیار گسترده و خطوط هم پتانسیل تشکیل شده به دور آن بسیار قوی نمایانده شده است. در شمال استان نیز شهر دزفول و در جنوب آبادان و خرمشهر و در جنوب شرقی استان بهبهان مکان‌های مرکزی نسبتاً قدرتمندی تشکیل می‌دهند. اما مهمتر از همه باید به قدرت جاذبه مکان‌های مرکزی در نیمه غربی استان توجه کرد که از شمال تا جنوب، منحنی‌های هم پتانسیل فشرده تشکیل داده‌اند. این فشردگی به خوبی پتانسیل قوی جاذبه برای مصرف‌کنندگان کالا و خدمات را در محور غربی استان نمایانده است. در نقشه ۲-۳۶ خطوط هم پتانسیل شهرهای استان به عنوان مکان‌های مرکزی نمایانده شده است.

برای تعیین حوزه نفوذ واقعی شهرها و یا مکان‌های مرکزی لازم است از جریان واقعی حرکت جمعیت و کالا استفاده کنیم. برای دستیابی به چنین داده‌ای به جامعه آماری نیاز داریم که به صورت یونیک و با تعریف مشخص و در زمانی معین و به وسیله سازمانی واحد تهیه شده باشد. خوشبختانه این داده توسط مرکز آمار ایران در سرشماری‌های اخیر جمع‌آوری می‌شود. این نهاد آماری در سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵ در سؤال چهار فرم شماره پنج سرشماری از شورای اسلامی و معتمدین روستاها پرسیده است که برای خرید مایحتاج عمومی، اهالی این روستا به کدام شهرها مراجعه می‌کنند. در پاسخ دو شهر با اولویت ۱ و ۲ نام برده شده است که جریان حرکت مصرف‌کنندگان به مکان مرکزی معینی را به خوبی نشان می‌دهد.

برای دستیابی به نقشه حوزه نفوذ واقعی شهرها و تعیین مکان‌های مرکزی در سطح استان، پاسخ اولویت شهر یکم انتخاب شده و در محیط GIS خطوط مراجعات به شهر نخست ترسیم شده است. لازم است در همین جا یادآوری شود که برخی از اصلاحات به ناگزیر ضرورت داشت تا جدول ارائه شده توسط مرکز آمار ایران کامل شود. از جمله متأسفانه پاسخ تمام آبادی‌ها برای مراجعه به شهرها برای خرید مایحتاج خود در جدول ارائه شده توسط مرکز آمار به دست داده نشده است.

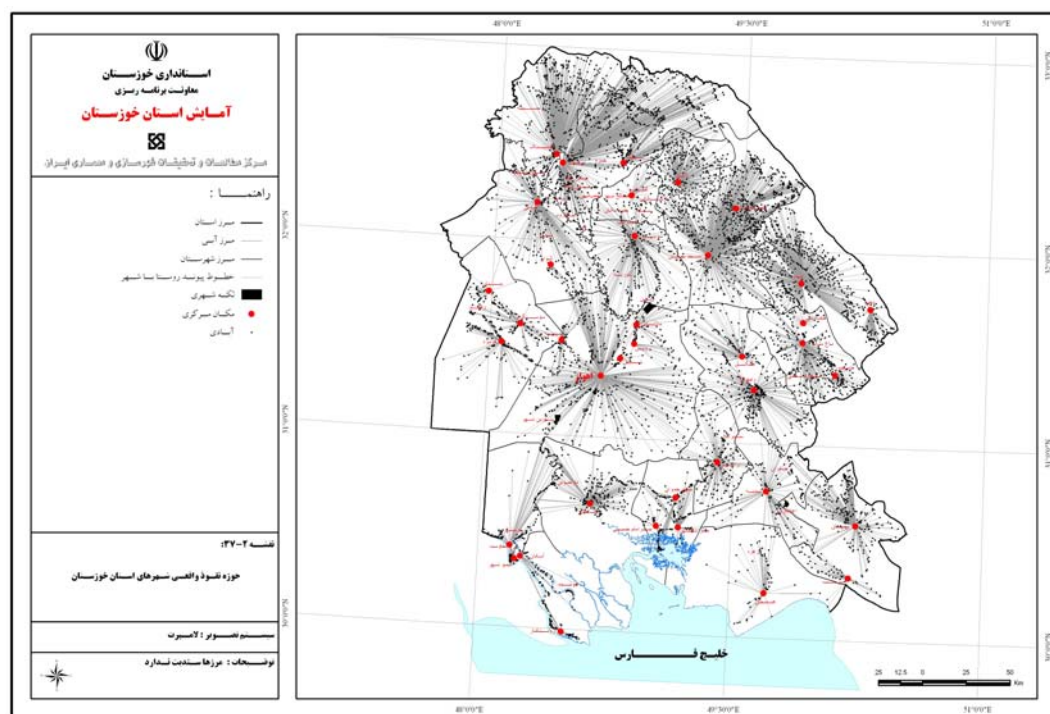

نقشه ۳۶-۲- خطوط هم پتانسیل جاذبه شهرها در استان خوزستان

به نظر می‌رسد که پاسخ به این سؤال به هنگام سرشماری توسط مأمور سرشماری به دلایلی جمع‌آوری نشده باشد. در هر حال پس از ترسیم خطوط پیوند آن گروه از آبادی‌هایی که اکثریت آبادی‌ها را تشکیل می‌دهند محل خرید مکان مرکزی آن‌ها مشخص شده، ترسیم شد.

آن آبادی‌هایی که در محدوده فضایی مراجعات به شهر مکان مرکزی برای خرید واقع شده بودند ولی فاقد خطوط پیوند بودند نیز به مکان مرکزی مورد نظر وصل شدند. به عبارت دیگر پس از ترسیم خطوط مشخص شد که تعدادی از آبادی‌ها که در محدوده حوزه مراجعات به شهر معینی واقع شده‌اند به دلیلی که در بالا گفته شده فاقد خطوط پیوند برای مراجعه به شهر مورد نظر هستند. این آبادی‌ها که موقعیت آن‌ها در محدوده مراجعات به مکان مرکزی معینی قرار داشتند نیز به شهر مورد نظر وصل شدند. برای همه آبادی‌هایی که وضعی چنین داشتند نیز همین‌گونه عمل شد. برخی آبادی‌ها نیز شماره کد مراجعه به شهر مکان مرکزی آنان اشتباه بوده است نیز اصلاح شدند. به عنوان مثال پس از ترسیم خطوط پیوند آبادی‌ها به شهر مکان مرکزی مشخص شد که خطوط پیوند در برخی موارد به طور کاملاً آشکاری اشتباه است. این اشتباه در برخی موارد ناشی از نامشابه دو شه بوده است. در نتیجه در جدول مرکز آمار ایران مراجعات به صورت اشتباهی درج شده است. برای نمونه در استان خوزستان دو شهر با نام «سردشت» وجود دارد که یکی در جنوب شهر بهبهان و دیگری در شرق دزفول واقع شده است. پیداست که فاصله این دو شهر خود به خوبی نشان می‌دهد که آبادی‌های واقع در نزدیکی بهبهان نمی‌توانند به شهری در نزدیکی دزفول برای خرید مایحتاج اولیه مراجعه کند. بررسی‌ها نشان داد که در جدول مرکز آمار ایران محل مراجعه آبادی‌های اطراف شهر سردشت در جنوب بهبهان اشتباهاً به کد شهر سردشت (سالند) در شرق دزفول جابجا ثبت شده است. در هر حال اشتباهاتی از این دست تنها به هنگام ترسیم نقشه‌ها و دقت در آن‌ها بازنمایی می‌شوند. منظور این است که برخی از اشتباهاتی از این دست که کاملاً مشهود بوده اصلاح شده و در نقشه اعمال شده است. همچنین برخی آبادی‌ها در نزدیکی یک شهر مکان مرکزی به شهری با فاصله بسیار زیادی از آن مراجعه می‌کردند که این‌گونه اشتباهات نیز که کاملاً مشهود بوده اصلاح شده است. به نظر می‌رسد که در این‌گونه موارد مأمور سرشماری در ثبت کد شهر اشتباه کرده است. در هر حال پس از اصلاح مواردی از این دست نقشه ۲-۳۷ ترسیم شده است. در این نقشه شهرهای با پتانسیل مکان مرکزی قوی‌تر دارای کشش بالاتری نسبت به شهرهای کوچکتر ظاهر شده‌اند. بدین ترتیب مشخص است که هر مکان مرکزی و شهر مرکزی به چه تعداد جمعیت شهری و روستایی حوزه نفوذ خود سرویس و خدمات لازم را به طور بلافصل ارائه می‌کند.

برای آگاهی از تعداد مکان‌های مرکزی در سطح استان خوزستان و جمعیت شهری و روستایی واقع در هر کدام از محدوده‌های یک مکان مرکزی با محاسبه از روی نقشه فوق، جدول ۲-۴۷ تهیه شده است.

نقشه ۲-۳۷- حوزه نفوذ واقعی شهرهای استان خوزستان

چنان‌که پیداست مکان مرکزی اهواز با ۹۸۵ هزار نفر جمعیت شهری محدوده حوزه نفوذ اهواز (یعنی جمعیت شهر اهواز) و ۲۴۴ هزار نفر جمعیت آبادی‌های محدوده حوزه نفوذ مجموعاً با حدود ۱.۲ میلیون نفر بزرگ‌ترین مکان مرکزی استان محسوب می‌شود. بعد از آن مکان مرکزی دزفول با حدود ۳۹۰ هزار نفر در مراتب بعدی قرار دارد. کوچکترین مکان مرکزی استان نیز مینوشهر (در نزدیکی شهر آبادان) است که تنها ۱۳۸۱ نفر جمعیت در حوزه نفوذ این مکان مرکزی زندگی می‌کنند.

جدول ۲-۴۷- شهرهای مکان مرکزی و جمعیت محدوده هر مکان مرکزی در خوزستان

شهر مکان مرکزی	تعداد شهرهای محدوده حوزه نفوذ	جمعیت شهری حوزه نفوذ (نفر)	تعداد آبادی حوزه نفوذ	جمعیت روستایی حوزه (نفر)	کل جمعیت حوزه (نفر)
آبادان	۱	۲۱۹,۷۷۲	۶۲	۴۰,۸۷۹	۲۶۰,۶۵۱
اروند کنار	۱	۹,۷۷۲	۵۱	۱۱,۹۵۹	۲۱,۷۳۱
الوان	۱	۶,۲۲۵	۲۳	۹,۹۵۶	۱۶,۱۸۱
امیدیه	۳	۷۳,۷۹۵	۱۲۱	۲۲,۰۲۱	۹۵,۸۱۶
اندیمشک	۲	۱۲۲,۱۱۲	۳۵۴	۲۸,۹۸۰	۱۵۱,۰۹۲
اهواز	۱	۹۸۵,۶۱۴	۴۴۹	۲۴۴,۱۰۳	۱,۲۲۹,۷۱۷
ایذه	۱	۱۰۴,۳۶۴	۵۳۱	۷۷,۵۳۱	۱۸۱,۸۹۵
باغملک	۱	۲۱,۲۲۲	۲۲۴	۴۶,۱۶۹	۶۷,۳۹۱
بستان	۱	۷,۳۳۰	۳۷	۱,۴۶۵	۸,۷۹۵
بندر امام خمینی	۱	۶۷,۴۶۷	۳۴	۱,۱۵۳	۶۸,۶۲۰
بندر ماهشهر	۱	۱۱۱,۴۴۸	۸۷	۴۸,۰۰۸	۱۵۹,۴۵۶
بهبهان	۱	۱۰۱,۱۷۸	۲۴۲	۵۳,۷۹۰	۱۵۴,۹۶۸
حمیدیه	۱	۲۲,۰۰۱	۵۹	۳۱,۴۷۳	۵۳,۴۷۴
خرمشهر	۲	۱۲۵,۸۵۹	۱۱۱	۲۴,۴۵۶	۱۵۰,۳۱۵
دزفول	۴	۲۶۳,۲۷۵	۵۸۳	۱۲۶,۵۵۸	۳۸۹,۸۳۳
دهدز	۱	۳,۸۶۸	۷۵	۱۱,۱۱۴	۱۴,۹۸۲
رامشیر	۱	۲۴,۸۰۸	۱۶۴	۲۵,۳۳۲	۵۰,۱۴۰
رامهرمز	۱	۵۰,۷۷۷	۲۸۳	۵۵,۱۳۶	۱۰۵,۹۱۳
سالند	۱	۲,۰۷۹	۱۳۷	۳,۸۲۲	۵,۹۰۱
سردشت	۱	۵,۰۶۷	۴۳	۸,۳۹۵	۱۳,۴۶۲
سوسنگرد	۲	۴۷,۸۴۸	۱۰۴	۳۳,۸۲۶	۸۱,۶۷۴
شادگان	۱	۴۹,۱۷۱	۲۲۰	۹۰,۸۰۵	۱۳۹,۹۷۶
شوش	۲	۶۱,۸۷۱	۲۱۶	۱۰۳,۹۷۷	۱۶۵,۸۴۸
شوشتر	۱	۹۶,۷۳۲	۲۶۰	۱۰۷,۰۳۱	۲۰۳,۷۶۳
شیبان	۱	۲۳,۲۱۱	۲۰	۱۱,۰۴۸	۳۴,۲۵۹
صیدون	۱	۵,۷۴۸	۷۶	۱۱,۳۹۶	۱۷,۱۴۴

ادامه جدول ۲-۴۷- شهرهای مکان مرکزی و جمعیت محدوده هر مکان مرکزی در خوزستان

شهر مکان مرکزی	تعداد شهرهای محدوده حوزه نفوذ	جمعیت شهری حوزه نفوذ (نفر)	تعداد آبادی حوزه نفوذ	جمعیت روستایی حوزه (نفر)	کل جمعیت حوزه (نفر)
قلعه تل	۱	۸,۶۱۰	۲۸	۴,۸۸۱	۱۳,۴۹۱
قلعه خواجه	۱	۹۱۵	۱۳۸	۱۱,۳۵۷	۱۲,۲۷۲
لالی	۱	۱۶,۴۵۸	۲۵۶	۱۹,۷۹۳	۳۶,۲۵۱
مسجد سلیمان	۱	۱۰۸,۶۸۲	۷۰۵	۴۸,۹۹۶	۱۵۷,۶۷۸
ملاثانی	۱	۱۴,۵۹۵	۸۱	۱۴,۶۰۵	۲۹,۲۰۰
مینو شهر	۱	۱,۲۱۰	۱۱	۱۷۱	۱,۳۸۱
هفتگل	۱	۱۵,۲۶۱	۱۱۵	۷,۲۴۹	۲۲,۵۱۰
هندیجان	۲	۲۶,۴۹۲	۵۶	۶,۸۲۸	۳۳,۳۲۰
هویزه	۱	۱۴,۵۸۹	۱۲۸	۱۲,۹۵۴	۲۷,۵۴۳
ویس	۱	۱۴,۰۴۰	۱۶	۲,۳۹۱	۱۶,۴۳۱
چمران	۱	۱۸,۵۵۱	۵۴	۵,۹۷۹	۲۴,۵۳۰
گتوند	۱	۲۱,۵۴۷	۴۵	۱۸,۳۵۹	۳۹,۹۰۶
مجموع	۴۸	۲,۸۷۳,۵۶۴	۶,۱۹۹	۱,۳۸۳,۹۴۶	۴,۲۵۷,۵۱۰

مأخذ: سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵، مرکز آمار ایران (محاسبه از روی نقشه ۲-۳۷)

۲-۲- تحلیل تأثیر عناصر ساختار فضایی بر نظام سکونتگاهی استان

عناصر تشکیل دهنده ساختار فضایی استان اعم از طبیعی و انسانی- اقتصادی چه تأثیری بر نظام فضایی سکونتگاهی استان برجای گذاشته است؟ کدامیک از این اثرات ساختاری بوده و تحول در آن به کندی و با دشواری میسر خواهد بود و کدامیک می‌تواند در صورت تأثیرات ناموجه دستخوش تغییرات قرار گیرد؟ پاسخ به این پرسش‌ها در این بخش مورد توجه قرار گرفته است.

۲-۲-۱- مناطق طبیعی

مناطق طبیعی در اینجا به مفهوم تمام پدیده‌های فضایی و جغرافیایی است که دست انسان در ساخت آن‌ها دخالت نداشته و به گونه‌ای ساختاری بستر دافعه و جاذبه فعالیت انسان را در این پهنه از سرزمین فراهم کرده و به شکل و شیوه‌ای که در فضا پراکنده شده، بر توزیع جمعیت و فعالیت یعنی دو عنصر اساسی آمایش سرزمین تأثیر خود را بر جای می‌گذارد. شناخت این پدیده‌ها به ویژه توزیع فضایی و نوع اثرگذاری آن‌ها بر توزیع فضایی جمعیت و فعالیت در سطح استان اهمیتی پایه‌ای در آمایش دارد. بنابراین اگر چه پیشتر تا حدودی به شناخت این مناطق پرداخته شده لیکن در اینجا کوشش می‌شود بیشتر، تحلیل به ساختارهای فضایی این پدیده‌ها و تأثیر آن بر سکونتگاه‌های شهری و روستایی معطوف شود.

۲-۱-۱- گونه‌بندی نواحی مختلف استان از نظر ویژگی‌های طبیعی (مناطق جلگه‌ای، کوهستانی، کوهپایه‌ای، جنگل، مرتعی و ...)

چنان‌که پیشتر نیز گفته شد ما از نظر توپوگرافی و ناهمواری زمین، استان خوزستان را بر اساس شکل ناهمواری و سطوح ارتفاعی به سه ناحیه تقسیم کرده‌ایم که اهمیت ناحیه جلگه‌ای هم به لحاظ وسعت و هم به ویژه به لحاظ اهمیتی که در جذب جمعیت و فعالیت در خود بوجود آورده از دو ناحیه دیگر دارای اهمیت و توجه بیشتری برخوردار است.

در تعریف این بررسی نواحی جلگه‌ای در استان خوزستان ناحیه گسترده‌ای است که با شیب عموماً کمتر از یک درصد (تقریباً مسطح) و در ارتفاع کمتر از ۲۰۰ متر از سطح دریاهای آزاد واقع شده و مساحتی حدود چهار میلیون هکتار از ۶.۳ میلیون هکتار مساحت استان یعنی بیش از ۶۳ درصد کل مساحت استان را اشتغال کرده است. بدین ترتیب نزدیک به دو سوم مساحت استان زمینی است هموار که از ساحل دریا در جنوب استان تا شمال آن گسترده شده است. سهم جمعیت و فعالیت این بخش از استان حتی از سهم وسعت آن نیز بیشتر است. چرا که ناحیه جلگه‌ای در قیاس با دو بخش طبیعی دیگر یعنی کوهپایه و کوهستان از منابع آب و خاک و به ویژه فیزیوگرافی مناسب‌تر برای فعالیت و سکونت برخوردار بوده و این جلگه به ویژه نواحی نزدیک به کوهپایه‌های آن از سپیده‌دم تاریخ یکی از مهمترین و قدیمی‌ترین مأمن و جایگاه سکونت انسان در فلات ایران محسوب شده است.

از این رو جمعیت شهری آن با ۲,۴۸۳,۲۴۴ نفر (۸۶.۵ درصد از کل جمعیت شهری استان) و سهم جمعیت روستایی آن با ۱,۰۴۴,۵۱۷ نفر (۷۵.۵ درصد کل جمعیت روستایی استان) را به خود اختصاص داده است. به عبارت دیگر در مجموع جمعیت شهر و روستایی نواحی جلگه‌ای استان با ۳,۵۲۷,۷۶۱ نفر و یا ۸۲.۵ درصد کل جمعیت استان را در بر می‌گیرد. این بدان معنی است که سهم جمعیت سکونتگاه‌های شهری و روستایی استان با سهمی برابر ۸۲.۵ درصد به مراتب از سهم مساحت این بخش از استان (۶۳ درصد) بیشتر است. در واقع نواحی جلگه‌ای استان به دلایلی که پیش‌تر گفته شد نسبت به دیگر نواحی استان به طور نسبی شرایط مساعدتری برای سکونت و فعالیت در استان فراهم کرده است. این البته بدان معنی نیست که در نواحی جلگه‌ای برای سکونت و فعالیت هیچ‌گونه دشواری وجود ندارد بلکه این بدان معنی است که به طور نسبی شرایط زیست و فعالیت و توزیع منابع آب و خاک در نواحی جلگه‌ای نسبت به دو بخش دیگر به نحو مناسب‌تری فراهم بوده است (جدول ۲-۴۸).

بر اساس تعریف این بررسی ناحیه کوهپایه‌ای نیز در ارتفاع بین ۲۰۰ تا ۵۰۰ متر واقع شده است. ساخت فیزیوگرافی منظمی که در استان خوزستان وجود دارد، سبب شده تا ناحیه کوهپایه‌ای به شکل نوار باریک و پیوسته به صورت یک هلال از شمال غربی استان تا جنوب شرقی آن همه جا بین ناحیه

جلگه‌ای و کوهستانی قرار گیرد و در واقع منطقه گذار از ناحیه جلگه‌ای به ناحیه کوهستانی باشد. جهت‌گیری شمال غربی جنوب شرقی ناحیه کوهپایه‌ای که به طرز آشکاری برجسته شده نشان دهنده آن است که این ناحیه پیش کوه‌های زاگرس چین خورده است که سمت‌گیری آن در منطقه کوهستانی استان نیز دنبال می‌شود.

ناحیه کوهپایه‌ای استان با ۹۴۸,۶۶۵ هکتار وسعت برابر ۱۵ درصد از مساحت کل استان و ۸.۵ درصد جمعیت شهری و حدود ۸ درصد جمعیت روستایی استان را به خود اختصاص داده است. بدین ترتیب برخلاف ناحیه جلگه‌ای، ناحیه کوهپایه‌ای استعداد کمتری نسبت سهم مساحت خود از استان در جذب و جلب جمعیت نشان داده است.

جدول ۲-۴۸- توزیع جمعیت‌های شهری و روستایی بر پایه‌ی مناطق طبیعی

در استان خوزستان در سال ۱۳۸۵

نواحی طبیعی	مساحت		جمعیت شهری		جمعیت روستایی	
	هکتار	درصد از کل	تعداد	درصد از کل شهری	تعداد	درصد از کل روستایی
جلگه‌ای	۴,۰۰۶,۶۴۷	۶۳.۳	۲,۴۸۳,۲۴۴	۸۶.۵	۱,۰۴۴,۵۱۷	۷۵.۵
کوهپایه‌ای	۹۴۸,۶۶۵	۱۵	۲۴۵,۵۹۳	۸.۵	۱۰۸,۳۹۳	۷.۸
کوهستانی	۱,۳۶۹,۹۷۲	۲۱.۷	۱۴۴,۷۲۷	۵	۲۳۱,۰۳۶	۱۶.۷
جنگلی*	۹۰۱,۰۲۵	۱۴.۲	۳,۸۶۸	۰.۱	۸۰,۸۲۴	۵.۸
مرتعی*	۲,۴۸۱,۳۹۲	۳۹.۲	۱۹۵,۲۰۵	۶.۸	۲۳۶,۱۲۸	۱۷.۱
استان**	۶,۳۲۵,۲۸۳.۷	۱۰۰	۲,۸۷۳,۵۶۴	۱۰۰	۱,۳۸۳,۹۴۶	۱۰۰

* جمعیت و مساحت نواحی جنگلی و مرتعی در یکی از نواحی جلگه، کوهپایه و کوهستان لحاظ شده است. بنابراین برای دست‌یابی به کل مساحت و جمعیت شهری و روستایی استان تنها باید محاسبه همان سه بخش طبیعی را در نظر داشت.

** جمعیت کل استان در سال ۱۳۸۵ برابر ۴,۲۷۴,۹۷۹ نفر ثبت شده که تعداد ۱۷,۴۶۹ نفر آن غیر ساکن بوده است. در جدول بالا تعداد جمعیت غیرساکن در آمار جمعیت شهری و روستایی لحاظ نشده است (محاسبه مساحت و جمعیت در آتلیه مرکز مطالعات و تحقیقات شهر سازی و معماری ایران انجام شده است).

در بررسی حاضر نواحی کوهستانی در ارتفاع بالای ۵۰۰ متر واقع شده و همانند نواحی کوهپایه‌ای و البته با وسعت و عرض بیشتر در شمالی‌ترین بخش استان روند شمال غربی جنوب شرقی به خود گرفته است. این بخش از استان نیز از نظر زمین‌شناسی به زاگرس چین خورده تعلق دارد و ویژگی فشرده، مرتفع و روند شمال غربی جنوب شرقی چین‌ها در این بخش از استان سبب شده تا ارتباطات زمینی از استان خوزستان به ویژه با استان اصفهان، چهار محال بختیاری و کهگیلویه و بویر احمد با دشواری زیادی روبرو گردد. این ناحیه با وسعت ۱,۳۶۹,۹۷۲ هکتار نزدیک به ۲۲ درصد مساحت استان را به خود اختصاص داده است. با این حال سهم آن از جمعیت شهری و روستایی استان به ترتیب ۵ و ۱۶.۷ درصد کل جمعیت شهری و روستایی در سال ۱۳۸۵ بوده است. بدین ترتیب به ویژه این بخش از استان تا کنون در ایجاد نقاط شهری استعداد چندانی نشان نداده است. آمار به دست آمده از محاسبه در

محیط GIS نشان می‌دهد که در مجموع هم در ایجاد سکونتگاه شهری و هم روستایی به نسبت مساحت خود دارای محدودیت بوده و به دلایل ویژه‌ای که عموماً در نواحی کوهستانی برای سکونت و فعالیت وجود دارد، در این ناحیه نیز همین محدودیت به خوبی دیده می‌شود.

با این حال نواحی کوهستانی استان از اهمیت حیاتی برای استان برخوردار است و به ویژه به عنوان یکی از کانون‌های آبرگیری بزرگترین رودخانه‌های کشور سهم بزرگی به عهده دارد. ارتفاعات این ناحیه با جذب رطوبت عبوری توده‌های باران‌زا به صورت باران، برف و یخ، سهم مهمی در تغذیه رودخانه‌های بزرگی چون کارون، دز و جراحی به عهده دارد.

نواحی جنگلی استان به طور منظم و یکپارچه در شمالی‌ترین بخش استان و به طور عموم در ناحیه کوهستانی پراکنده شده است که از نظر بارندگی بیش از ۵۰۰ میلی‌متر باران در طول سال در آن فرو می‌ریزد. بنابراین توزیع فضایی و جغرافیایی جنگل‌های استان را می‌توان بر روی توپوگرافی کوهستانی و اندکی نیز کوهپایه‌ای مشاهده کرد. هر چند جنگل‌های این ناحیه در زمره جنگل‌های تجاری محسوب نمی‌شود لیکن به لحاظ زیست‌محیطی از اهمیت مهم برخوردار بوده و در حفاظت خاک، محیط‌های مناسب اکولوژیکی جهت زیست و پناهگاه جانوران و تنوع گیاهی استان سهم مهمی به عهده دارد. سهم جمعیت شهری این ناحیه جنگلی بسیار اندک و حدود ۰.۱ درصد کل جمعیت شهری استان و سهم جمعیت روستایی آن کمتر از ۶ درصد جمعیت روستایی استان بوده است. این در حالی است که سهم مساحت آن از کل مساحت استان بیش از ۱۴ درصد است.

نواحی مرتعی استان وسعت زیادی را به خود اختصاص داده و با مساحت ۲,۴۸۱,۳۹۲ هکتار بیش از ۳۹ درصد استان را اشغال کرده است. ناحیه مرتعی بر خلاف ناحیه جنگلی به طور منظم و پیوسته در سطح استان پراکنده نشده است. مراتع استان در نواحی جلگه‌ای، کوهپایه‌ای و کوهستانی پراکنده شده و سهم جمعیتی آن نیز نسبت به مساحت آن بسیار پایین است. جمعیت شهری آن حدود ۷ درصد و سهم جمعیت روستایی آن حدود ۱۷ درصد کل جمعیت شهری و روستایی استان را در بر می‌گیرد که نسبت به سهم وسعت ۳۹ درصدی آن در استان بسیار پایین‌تر است.

۲-۱-۲-۲- محدوده‌های طبیعی معین و توزیع فضایی آن‌ها (محدوده‌های حفاظت شده، پناهگاه حیات وحش، پارک‌های ملی، اثر طبیعی ملی، مناطق شکار ممنوع و غیره)

شناخت محدوده‌های طبیعی و ویژه در هر منطقه‌ای و حفاظت از آن‌ها برای توسعه پایدار و در طرح‌های آمایشی از اولویت برخوردار است. سازمان حفاظت محیط‌زیست ایران کوشش کرده است تا مهمترین مناطق طبیعی و حساس اکولوژیکی و آسیب‌پذیر را که واجد ارزش‌های زیستی مهم باشند تحت مدیریت و حفاظت خود قرار دهد. مناطق حساس و آسیب‌پذیر در یک تعریف کلی، به سرزمین‌هایی

گفته می‌شود که از نظر ارزیابی توان بوم شناختی، به دلیل شکنندگی خاص خویش، با هیچ الگویی، جز الگوی حفاظت قابل انطباق نبوده و از این رو تنها به کاربری‌های حفاظتی تعلق دارند. بدیهی است، چنانچه کاربری‌های دیگری بر این مناطق تحمیل شوند، وضعیت بحرانی بوجود خواهد آمد. به این مناطق که بستر زیست گروهی از سامانه‌های طبیعی ویژه و ارزشمند بوده و پایداری آنها را مورد حمایت قرار می‌دهند، زیستگاه‌ها یا مناطق حساس^۱ می‌گویند. مناطق آشیانه‌سازی، جوجه‌آوری و تخم‌گذاری یا جفت‌گیری، زیستگاه‌های حیات‌وحش، سامانه‌های غنی آبی، تپه‌های ماسه‌ای، جنگل‌های کوهستانی، مناطق تغذیه‌ی آب‌های زیرزمینی، زیستگاه‌های ویژه‌ی ماهیان و بطور کلی مناطقی که به لحاظ زیست‌شناختی (بیولوژیک) بسیار غنی هستند، از جمله چنین زیستگاه‌هایی بشمار می‌روند. بنابراین به تأکید باید گفت که یکی از راه‌های دستیابی به توسعه پایدار در طرح آمایش سرزمین نخست شناخت این مناطق و سپس حفاظت از آن‌ها در برابر توسعه شهری، صنعتی و هرگونه فعالیت‌های انسانی است.

پیدایش فکر حمایت از اکوسیستم‌های حساس در ایران سابقه‌ای بیش از ۵۰ سال دارد. تصویب قانون حفاظت و تشکیل «قانون شکار ایران» در سال ۱۳۳۵، نخستین اقدام مدون در راستای حفظ اکوسیستم‌ها، جمعیت و تنوع جانوران در ایران به شمار می‌آید. وظیفه‌ی اصلی قانون شکار به عنوان یک نهاد مستقل، حفظ نسل حیوانات قابل شکار و نظارت بر اجرای مقررات آن بود. نخستین تجربه‌های حاصل از اجرای قانون یاد شده روشن ساخت که حفظ جانوران وحشی تنها از راه حفاظت از زیستگاه‌های آن‌ها میسر است. از این رو زمینه‌ی تأسیس یک نهاد دولتی جدید به نام سازمان شکاربانی و نظارت بر صید در سال ۱۳۴۶ فراهم شد. در این سال، سازمان یاد شده به عنوان یک دستگاه مستقل دولتی و زیر نظر شورای عالی شکاربانی و نظارت بر صید، جایگزین قانون شکار شد. در قانون‌های مربوط به این سازمان امکان اختصاص بخش‌هایی از اراضی کشور به پارک‌های ملی (که در آن زمان پارک حیات‌وحش نامیده می‌شد) و منطقه‌های حفاظت شده با تعریف‌های معین فراهم شد. به این ترتیب اولین سنگ بنای مناطق حفاظت شده‌ی ایران در سال ۱۳۴۶، یعنی ۹۵ سال پس از احداث اولین پارک ملی جهان (پارک ملی یلواستون در آمریکا) و ۱۹ سال پس از بنیان‌گذاری اتحادیه‌ی جهانی حفاظت از طبیعت و منابع (آی. یو. سی. ان) نهاده شد. در این سال، پیشنهاد تأسیس دو پارک ملی و پانزده منطقه‌ی حفاظت شده به عنوان نخستین گروه از مناطق حفاظت شده‌ی ایران به تصویب شورای عالی شکاربانی و نظارت بر صید رسید.

از دیگر وظایف سازمان شکاربانی و نظارت بر صید می‌توان به انجام پژوهش‌های علمی مرتبط با حیات‌وحش و تکثیر و پرورش جانوران وحشی اشاره کرد. درک جایگاه محیط‌زیست با مفهومی فراگیر و ضرورت توجهی هر چه بیشتر به حفاظت آن به تشکیل سازمان حفاظت محیط‌زیست ایران در سال ۱۳۵۱ و ادغام سازمان شکاربانی و نظارت بر صید در آن منجر شد. با تصویب قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست در سال ۱۳۵۳ اختیارات و صلاحیت‌های قانونی جدیدی که تا حدی با ضرورت‌های رشد و توسعه‌ی اقتصادی و صنعتی آن زمان متناسب بود به سازمان حفاظت محیط‌زیست ایران داده شد. در همین سال عنوان پارک حیات‌وحش به طور رسمی به پارک ملی تغییر یافت. همچنین ایجاد دو طبقه‌ی جدید از مناطق حفاظت شده با عنوان پناهگاه حیات‌وحش و اثر طبیعی ملی نیز مورد تصویب قرار گرفت.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و به هنگام تدوین قانون اساسی جمهوری اسلامی یک اقدام اساسی قانونی در حفاظت محیط‌زیست صورت پذیرفت و اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران با تأکید فراوان بر حفاظت محیط‌زیست تنظیم شد. این اصل حفاظت از محیط‌زیست را یک وظیفه‌ی عمومی دانسته و فعالیت‌هایی را که با آلودگی محیط‌زیست و یا تخریب غیرقابل جبران آن همراه باشد را ممنوع کرده است. در قانون اساسی ایران آمده است: «در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط‌زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی روبه رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌گردد. از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط‌زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است». در همین راستا قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست که از قوانین اصلی تشکیلاتی و مدیریتی سازمان حفاظت محیط‌زیست ایران به شمار می‌آید در سال ۱۳۷۱ اصلاح و به طور نهایی تصویب شد. از جمله وظایف سازمان حفاظت محیط‌زیست ایران می‌توان به شناسایی مناطق با ویژگی‌های منحصر به فرد اکولوژیک، شناسایی اکوسیستم‌های کشور در رابطه با مسائل محیط‌زیستی، شناسایی گونه‌های با ارزش، کمیاب و در حال انقراض گیاهی و جانوری و زیستگاه‌های آنها اشاره کرد. وظایف بر شمرده، بسیار ارزشمند و مهم هستند زیرا مناطق با ویژگی‌های منحصر به فرد اکولوژیک شناسایی و مورد حفاظت قرار می‌گیرند. در واقع همان هدفی که در طرح‌های منطقه‌ای و آمایشی نیز باید در دستور کار باشد^۱.

بدین ترتیب از سال ۱۳۵۳ مناطق تحت مدیریت سازمان حفاظت محیط‌زیست ایران بر اساس تعریف‌ها و معیارهای قانونی، طبقه‌بندی شده و مناطق در چهار گروه پارک ملی، اثر طبیعی ملی، پناهگاه حیات‌وحش و منطقه‌ی حفاظت شده دسته‌بندی شده‌اند. تعداد این مناطق در ایران بر اساس آمار تا

۱- نک: ناصر عظیمی، توان‌ها و محدودیت‌های طبیعی در برنامه‌ریزی ملی و منطقه‌ای، نشر ژرف ۱۳۹۰

سال ۱۳۸۹ به ۲۴۱ واحد رسیده است که شامل ۲۵ پارک ملی، ۴۰ پناهگاه حیات وحش، ۱۴۴ منطقه حفاظت شده و ۳۲ اثر طبیعی ملی است. مساحت کل مناطق چهارگانه‌ی تحت مدیریت سازمان محیط زیست در همین سال حدود ۱۶.۴۴ میلیون هکتار و برابر حدود ۱۰ درصد از کل مساحت کشور است (نک: سالنامه‌ی آماری کشور ۱۳۸۹، مرکز آمار ایران).

از مناطق چهارگانه فوق در استان خوزستان ۱۱ منطقه حفاظت شده، دو پارک ملی و یک پناهگاه حیات وحش وجود دارد. در این استان هنوز محدوده‌ای به عنوان اثر طبیعی ملی به ثبت نرسیده است.

مناطق حفاظت شده استان

منطقه‌ی حفاظت شده به محدوده‌ای از منابع طبیعی کشور اعم از جنگل، مرتع، دشت، آب و کوهستان اطلاق می‌شود که از لحاظ ضرورت حفظ، تکثیر نسل جانوران وحشی، حفظ یا احیاء رستنی‌ها و وضع طبیعی آن دارای اهمیت خاصی بوده و تحت حفاظت قرار می‌گیرد^۱. این مناطق با ارزش حفاظتی زیاد، با هدف حفظ و احیای رویشگاه‌های گیاهی و زیستگاه‌های جانوری انتخاب می‌شوند. مناطق حفاظت شده محیط‌های مناسبی برای اجرای برنامه‌های آموزشی و پژوهش‌های محیط‌زیستی به شمار می‌آیند. انجام فعالیت‌های گردشگری و بهره‌برداری مصرفی و اقتصادی متناسب با زون‌های هر منطقه و بر اساس طرح جامع مدیریت مناطق مجاز است.

چنان‌که گفته شد در استان خوزستان تعداد ۱۱ منطقه حفاظت شده وجود دارد که عبارتند از منطقه حفاظت شده چهل پا (با مساحت ۱۷,۴۵۲ هکتار) در غرب دریاچه سد دز، منطقه حفاظت شده کرخه (۱۰,۷۲۸ هکتار) در اطراف رودخانه کرخه از نزدیکی شهر صالح مشطت تا شمال شهر حمیدیه، منطقه حفاظت شده دز (با مساحت ۱۸,۶۶۰ هکتار) در اطراف رودخانه دز از نزدیکی شهر دز آب تا شهر ملاثانی، منطقه میشداغ (با مساحت ۵۷,۵۰۵ هکتار) در شمال شهر بستان و سوسنگرد، منطقه حفاظت شده هورالعظیم (با مساحت ۱۱۸,۳۶۲ هکتار) که برتالاب هورالعظیم در غرب هویزه منطبق است، منطقه حفاظت شده هفت شهیدان (با مساحت ۹,۵۸۶ هکتار) در شمال شهر مسجد سلیمان، منطقه حفاظت شده کرای (با مساحت ۴۵,۱۲۸ هکتار) بین شهر هفتگل و شوشتر، منطقه حفاظت شده شیمبار (با مساحت ۵۴,۰۲۱ هکتار) در شمال شرقی استان در شرق شهر کوچک قلعه خواجه، منطقه میانگران (با مساحت ۲,۶۱۱ هکتار) در شمال شهر ایذه، منطقه حفاظت شده شالو و مونگشت (با مساحت ۱۲,۹۷۲ هکتار) در منطقه‌ای بین شهر دهدز و باغ ملک و سرانجام منطقه حفاظت شده کوه خیز و سرخ با مساحت ۹,۹۹۹ هکتار در شرق شهر بهبهان را می‌توان نام برد. مجموع مساحت مناطق

حفاظت شده یازده‌گانه استان خوزستان براساس مساحی روی نقشه پایه طرح آمایش استان (به مقیاس ۱:۲۵۰,۰۰۰) برابر ۳۵۷,۰۲۴ هکتار می‌باشد.

پارک ملی طبیعی

پارک ملی به محدوده‌ای از منابع طبیعی کشور اعم از جنگل و مرتع و بیشه‌های طبیعی و اراضی جنگلی و دشت و آب و کوهستان اطلاق می‌شود که نمایانگر نمونه‌های برجسته‌ای از مظاهر طبیعی ایران باشد و به منظور حفظ همبستگی وضع زندگی و طبیعی آن و همچنین ایجاد محیط مناسب برای تکثیر و پرورش جانوران وحشی و رشد رستنی‌ها در شرایط کاملاً طبیعی تحت حفاظت قرار می‌گیرد.^۱

پارک‌های ملی، محل مناسبی برای فعالیتهای آموزشی، پژوهشی و گردشگری در طبیعت به شمار می‌آیند. به منظور حفاظت بنیادی از تنوع زیستی، ذخایر ژنتیکی، یکپارچگی اکولوژیک و چشم‌اندازها، فعالیتهای مرتبط با بهره‌برداری‌های مصرفی و مسکونی در این مناطق مجاز نمی‌باشد. به همین دلیل، برای پارک‌های ملی پشتوانه قانونی حفاظتی قوی‌تری نسبت به سایر مناطق حفاظت شده پیش‌بینی شده و قانون نسبت به دست‌اندازی در این محدوده‌ها، سخت‌گیری بیشتری می‌کند. در استان خوزستان دو محدوده به نام پارک ملی کرخه و دز به ثبت رسیده که هر دو محدوده در اطراف رودخانه دز و کرخه قرار گرفته و از شمال و جنوب به وسیله مناطق حفاظت شده به همین نام محدود و محصور شده است. مساحت این دو محدوده به ترتیب ۶,۱۰۹ هکتار (دز) و ۶,۳۰۵ هکتار (کرخه) می‌باشد. پارک ملی طبیعی دز و کرخه جزئی از مناطق تحت مدیریت منابع ارزشمند طبیعی و اکولوژیکی استان است که در امتداد این دو رودخانه مهم و در ترکیب با مناطق حفاظت شده به همین نام و در امتداد همین رودخانه‌ها سهم مهمی در حفاظت از منابع آبی و حیات‌زیستی آبرزی و خشکی زی اطراف این رودخانه‌ها کمک بزرگی به پایداری منابع طبیعی استان می‌نماید.

پناهگاه‌های حیات‌وحش

پناهگاه حیات‌وحش به محدوده‌ای از منابع طبیعی کشور اعم از جنگل، مرتع، دشت، آب و کوهستان اطلاق می‌شود که دارای زیستگاه طبیعی نمونه و شرایط اقلیمی خاصی برای جانوران وحشی بوده و به منظور حفظ و احیاء زیستگاه‌ها تحت حفاظت قرار می‌گیرد.^۲ این محدوده‌ها عموماً با زیستگاه‌های طبیعی نمونه برای جانوران وحشی به منظور حمایت از جمعیت گونه‌های جانوری و افزایش سطح کیفیت آنها انتخاب می‌شوند. کمترین وسعت پناهگاه‌های حیات‌وحش باید به حدی باشد که ضمن رفع

۱- مجموعه قوانین و مقررات حفاظت محیط‌زیست ایران، جلد اول

۲- مجموعه قوانین و مقررات حفاظت محیط‌زیست ایران، جلد اول

نیاز گونه‌های جانوری، پیوستگی و ارتباط متقابل واحدهای آنها را نیز تضمین کند. این مناطق محیط‌های مناسبی برای فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی به ویژه در ارتباط با جانوران وحشی به شمار می‌آیند. بهره‌برداری‌های مصرفی و سازگار و همچنین فعالیت‌های گردشگری کنترل شده در پناهگاه‌ها مجاز است. در استان خوزستان تنها یک پناهگاه حیات‌وحش به نام شادگان به ثبت رسیده است. اما پناهگاه حیات‌وحش شادگان از بزرگترین پهنه‌های حفاظتی استان محسوب می‌شود که از مساحتی برابر ۳۱۶,۱۹۲ هکتار برخوردار است. بخش بزرگی از این پناهگاه به خورها و تالاب‌های حاشیه خلیج فارس اختصاص یافته و سالانه مأمّن مناسبی برای انواع گونه‌های پرندگانی است که از مناطق شمالی برای زمستان‌گذرانی به این پناهگاه مهاجرت می‌کنند.

در مجموع مساحت مناطق چهارگانه (در واقع سه‌گانه یعنی پارک طبیعی ملی، پناهگاه حیات‌وحش و منطقه حفاظت شده) استان خوزستان ۶۸۵,۶۳۰ هکتار است که ۱۰.۸ درصد از کل مساحت استان را اشغال کرده و از نظر وسعت در مقایسه با کل کشور اندکی از میانگین کشور نیز بیشتر است.^۱

مناطق شکار ممنوع

در زیستگاه‌هایی با ویژگی‌های بارز که جمعیت جانوری آنها به دلیل شکار بی‌رویه رو به کاهش بوده و از این رو به حمایت نیاز داشته باشند، برای مدتی محدود و به طور معمول ۳ تا ۵ سال شکار در آنها ممنوع اعلام می‌شود. چنانچه جمعیت جانوری منطقه در این دوره ترمیم شود، می‌توان آن را با توجه به سایر معیارها، به عنوان یکی از مناطق چهارگانه تحت مدیریت تعیین کرد. راهکار تعیین مناطق شکار ممنوع را می‌توان پشتوانه‌ای برای حفاظت از ذخایر طبیعی کشور و نوعی آزمون برای بررسی قابلیت‌های مناطق، برای پیوستن به مجموعه مناطق حفاظت شده دانست. در استان خوزستان مجموعاً چهار منطقه شکار ممنوع به ثبت رسیده است که دو منطقه در اطراف سد دز به نام‌های چهل پا و قلعه شاداب واقع شده و یک منطقه در شمال هورالعظیم و شمال شهر بستان به نام میشداغ و منطقه چهارم به نام دیمه در جنوب رامهرمز و شمال شهر مشراکه واقع شده است.

تالاب‌های استان

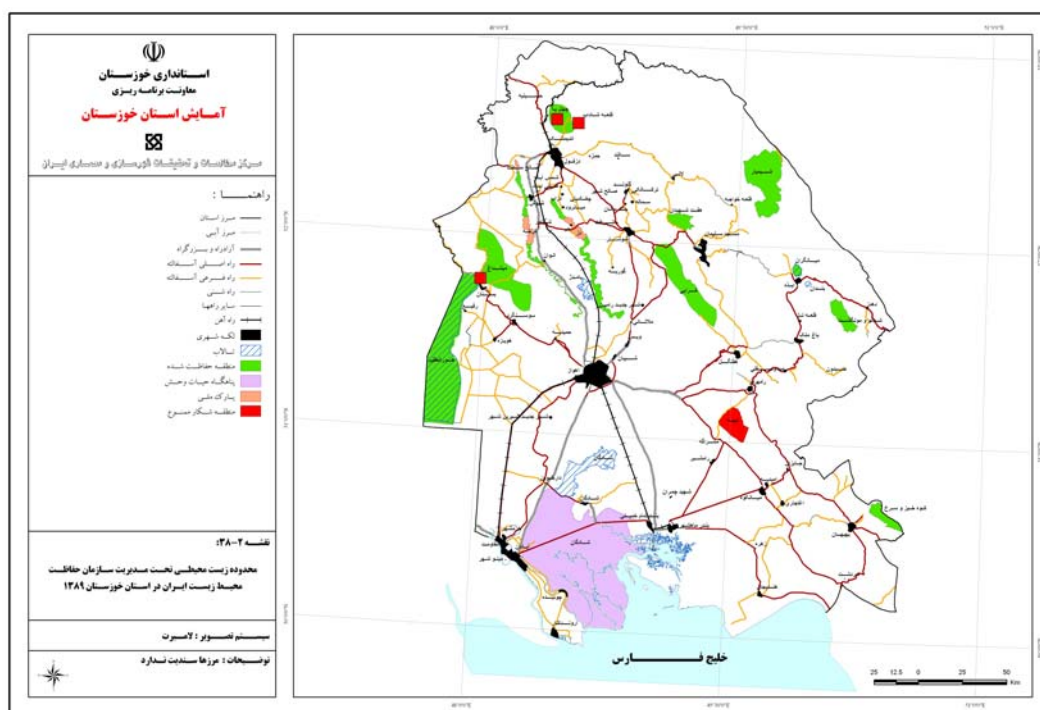
ایران بنیان‌گذار کنوانسیون تالاب‌ها در رامسر بوده است. کنوانسیون تالاب‌ها (رامسر) پیمانی بین‌المللی است که در دوم فوریه سال ۱۹۷۱ (۱۴ بهمن ۱۳۴۹ خورشیدی) در شهر رامسر ایران به امضاء رسید و از این رو در جهان به نام «کنوانسیون رامسر» معروف است. این کنوانسیون مبنایی برای اقدامات ملی و

۱- مساحت مناطق چهارگانه در این بررسی بر اساس مساحت مناطق و پلی‌گون‌های فوق بر روی نقشه پایه طرح آمایش استان به مقیاس ۱:۲۵۰,۰۰۰ به دست آمده است و طبقاً با رقم مساحت سازمان محیط‌زیست اندکی متفاوت خواهد بود.

همکاری‌های بین‌المللی جهت مدیریت خردمندان از تالاب‌ها و منابع آن‌ها بنیان نهاده شده است. با این حال ایران امروز با مسائل مختلفی در تخریب تالاب‌های خود روبرو است. از جمله مهمترین مشکلات تالاب‌های کشور کاهش حجم آب در اثر عوامل طبیعی و انسانی، ورود آلاینده‌ها و کود و سم به تالاب‌ها و عدم رعایت حریم زیست‌محیطی و اکولوژیکی تالاب‌هاست. تغییرات کاربری اراضی تالابی، عدم رعایت حق آبه طبیعی محیط‌های طبیعی از سوی مجریان مختلف طرح‌های آبی، عدم ملاحظات زیست‌محیطی در پروژه عمرانی، ورود آلاینده‌های مختلف بیولوژیکی، شیمیایی و فیزیکی به محیط‌های تالابی، شکار و صید غیرمجاز، بی‌رویه و قاچاق، خشکسالی‌های پی در پی که قطعاً بخشی از آن به دلایل تغییرات اقلیمی و بهره‌برداری بی‌رویه از منابع آبی سطحی و زیرزمینی در اطراف تالاب‌ها از دیگر علل تخریب تالاب‌های کشور هستند. از این رو حفاظت از تالاب‌ها در مطالعات آمایش سرزمین دست کمی از مناطق چهارگانه تحت مدیریت سازمان ندارد.

در استان خوزستان پنج تالاب که عبارتند از تالاب هورالعظیم، تالاب بامدژ (شمال اهواز)، تالاب شادگان، تالاب میانگران و تالاب بندان (هر دو در شمال و جنوب ایذه) واقع شده‌اند که برخی از آن‌ها مانند هورالعظیم به طور کامل جزو مناطق چهارگانه محسوب می‌شوند اما برخی دیگر همانند تالاب بامدژ و بندان هنوز هیچ کدام در زمره مناطق چهارگانه زیست‌محیطی قرار ندارند لیکن به گونه‌ای تحت حفاظت و مدیریت این سازمان می‌باشند.

تمام محدوده‌هایی که در بالا بدان اشاره شد در نقشه ۲-۳۸ نمایانده شده‌اند. هدف از این بررسی در اینجا نیز انتقال محدوده‌های مناطق حساس اکولوژیکی استان بر روی نقشه پایه به منظور حفاظت از آن از تخریب‌های احتمالی است. در طرح آمایش سرزمین حفاظت از این محدوده برای حفظ محیط زیست و مهم‌تر از آن حفظ میراث اکولوژیکی منطقه از اهمیت مهم برخوردار است. به عبارت دیگر در طرح آمایش استان این پهنه‌ها می‌باید پیش از هرگونه توسعه و عمرانی به عنوان میراث‌های اکولوژیکی منطقه از اختصاص آن به هرگونه توسعه‌های شهری، صنعتی و دیگر فعالیت‌های اقتصادی محفوظ بماند. ضوابط و مقررات ناظر بر حفاظت از این پهنه‌ها نیز در کشور وجود دارد. بنابراین با توجه به منطقه‌بندی این پهنه‌ها در این مطالعه و تعیین نسبتاً دقیق محدوده‌های آن‌ها روی نقشه و قوانین حفاظتی موجود، تنها فقط اراده لازم مسئولان برای حفاظت نیاز است تا این محدوده‌ها از تخریب در امان بمانند. بی‌تردید این امر در تحلیل نهایی به نفع توسعه پایدار استان است.

نقشه ۳۸-۲- محدوده زیست محیطی تحت مدیریت سازمان حفاظت محیط زیست ایران
در استان خوزستان ۱۳۸۹

۲-۲-۱-۳- تحلیل ارتباط ساختاری سکونتگاه‌ها با مناطق طبیعی استان

توپوگرافی و ناهمواری زمین به عنوان یکی از عناصر اصلی و تأثیرگذار مناطق طبیعی استان چنان که در این بررسی نشان داده شد از فیزیوگرافی ساده و منظمی برخوردار است و به شکل ساختاری تأثیر خود را بر توزیع جمعیت و فعالیت در استان بر جای گذاشته است. واقعیت آن است که طبیعت استان در وجه غالبش تحت تأثیر توپوگرافی سه‌گانه‌اش قرار دارد. به عبارت دیگر ساختار سه‌گانه توپوگرافی استان یکی از عوامل اصلی ساختاری و تعیین کننده شرایط طبیعی و جغرافیایی استان بوده است. توضیح آن که ساختار زمین‌شناسی استان به گونه‌ای ساختار یافته است که زاگرس چین خورد به صورت دیواره‌ای کوهستانی با چین‌های شمال غربی جنوبی شرقی تمام پهنه شمالی استان را به خود اختصاص داده است. در این بررسی دیدیم که به طور عموم در ارتفاع بالای ۲۰۰ متر از سطح دریا‌های آزاد واقع شده و جزو نواحی کوهپایه و کوهستانی محسوب می‌شود. در همین حال بیش از ۶۳ درصد استان در ارتفاعی پایین‌تر از ۲۰۰ متر واقع شده و بیش از ۸۲ درصد کل جمعیت استان نیز در همین محدوده سکونت اختیار کرده است.

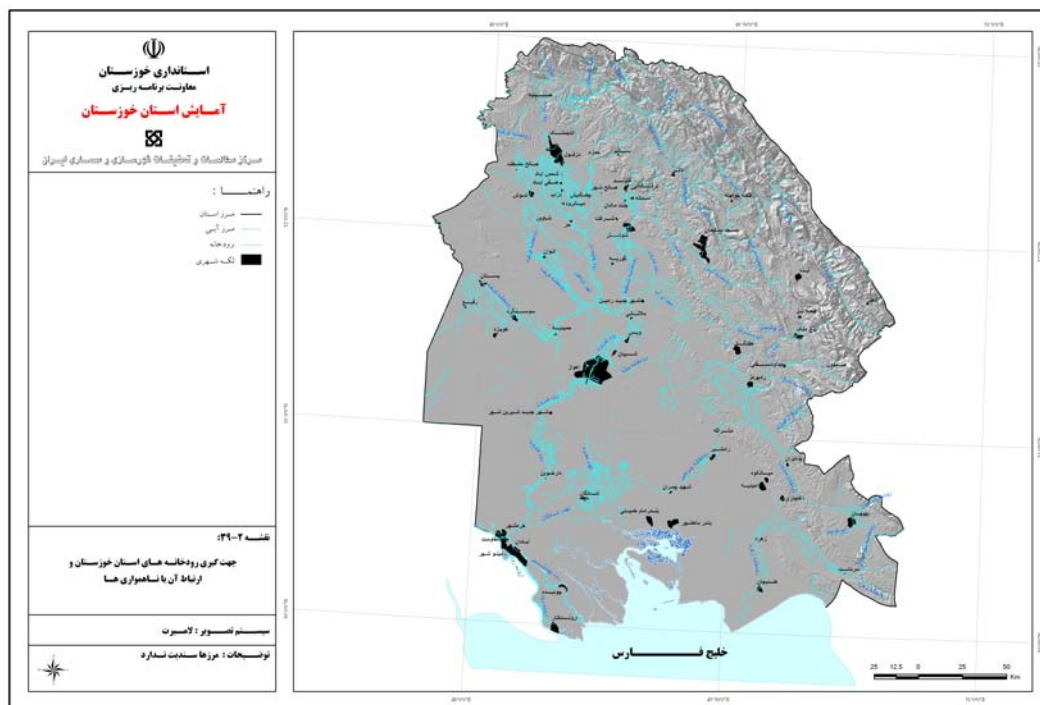
اگر چه به صورت دقیق سهم فعالیت‌های کشاورزی و صنعتی استان به تفکیک نواحی سه‌گانه مشخص نیست لیکن می‌توان به ضرس قاطع گفت که سهم فعالیت‌های کشاورزی، صنعتی و خدماتی استان نیز بی‌تردید در همین ناحیه کمتر از ۸۲ درصد نیست. دست کم در خصوص پراگندگی زمین‌های کشاورزی آبی می‌دانیم که بیش از ۹۵ درصد از زمین‌های کشت آبی در ارتفاع کمتر از ۲۰۰ متر یعنی در جلگه واقع شده است. اکنون پرسش مقدر این است که این توزیع جغرافیایی جمعیت و فعالیت که فراتر از سهم مساحت آن در ناحیه جلگه‌ای تمرکز یافته محصول چه علت و عواملی محسوب می‌شود؟ آیا مناسب است این روند در قیاس با نواحی کوهپایه‌ای که از تراکم کمتری برخوردار است حفظ شود؟ به عبارت دیگر آیا فزونی روند تراکم جمعیت و فعالیت در ناحیه جلگه‌ای استان که بیش از سهم مساحت آن می‌باشد، روند مطلوب و مناسبی است یا خیر؟

نقش عامل توپوگرافی در توزیع جمعیت و فعالیت در استان خوزستان بیش از همه معطوف به نواحی جلگه‌ای است. نواحی جلگه‌ای یعنی زمین‌هایی که در ارتفاع کمتر از ۲۰۰ متر از سطح دریا‌های آزاد واقع شده به دلیل عرضه منابع آب و خاک مناسب و شرایط طبیعی مساعد برای سکونت، سهم مهمی در جذب جمعیت و فعالیت در استان داشته و دارد. توپوگرافی استان و به ویژه شیب زمین و جهت‌گیری آن در سطح این استان با بدنه اصلی کشور چنان سامان یافته که بزرگترین جریان‌های سطحی کشور یعنی رودخانه‌های کرخه، دز، کارون، مارون و جراحی بخش بزرگی از مرطوب‌ترین مناطق کوهستانی دامنه زاگرس غربی را زه‌کشی کرده و از درون این جلگه عبور می‌دهد. عبور این رودخانه‌های پر آب نه

فقط سبب دسترسی مناسب ساکنان این جلگه به آب یعنی کمیاب‌ترین عنصر حیات در فلات ایران شده بلکه سیلاب دشت‌های حاصل از رسوبات سالانه این رودخانه‌ها، پهنه‌های بزرگی از خاک کشاورزی در استان فراهم کرده که یکی از حاصل‌خیزترین منابع خاک کشاورزی را در ایران بوجود آورده است. نقش توزیع جغرافیایی منابع خاک و آب در سطح جلگه خوزستان یکی از اصلی‌ترین و تعیین‌کننده‌ترین عوامل توزیع جمعیت و فعالیت محسوب می‌شود و توزیع جغرافیایی آب و خاک نیز بیش از هر عامل دیگری به جهت‌گیری رودخانه‌های بزرگ و پر آب استان به سمت نیمه غربی آن است. شیب زمین و جهت‌گیری آن در جلگه استان به گونه‌ای است که جریان رودخانه‌های اصلی در این استان یعنی سه رودخانه بزرگ کرخه، دز و کارون به طرف نیمه غربی استان سمت‌گیری و تمایل نشان داده است. از این رو توزیع جغرافیایی آب و خاک مناسب این استان به طرز آشکاری در نیمه غربی تمرکز یافته و به همین سبب توزیع جمعیت و فعالیت‌ها نیز در همین نیمه و در ارتباط با همین پهنه‌های حاصل‌خیز متمرکز شده است. در عوض در نیمه شرقی استان رودخانه‌های جراحی و مارون در قیاس با رودخانه‌های نیمه غربی به سبب حجم جریان سطحی کمتر، سیلاب دشت‌های کوچکتری در امتداد جریان رودخانه و به صورت واحه‌ای، پهنه‌های خاک مناسب کشاورزی و آب در دسترس را فراهم کرده است. از این رو چنان‌که پیش‌تر نشان داده شده بخش بزرگی از جمعیت شهری و روستایی استان در نیمه غربی یعنی جایی که منابع خاک و آب توزیع مناسب‌تری پیدا کرده، سامان یافته است (نقشه ۲-۳۹).

بدین ترتیب نباید فراموش کرد که پهنه جلگه‌ای استان اگر چه به لحاظ شیب و ارتفاع زمین شرایط بالنسبه یکسانی برای سکونت و فعالیت فراهم کرده لیکن در تمام سطوح خود دارای شرایط طبیعی مناسب جذب جمعیت و فعالیت به صورت یکسان نیست. به عنوان مثال تمام نوار غربی استان در امتداد مرزهای کشور (که در زیر ارتفاع ۲۰۰ متر واقع شده) و جزو جلگه محسوب می‌شود، به سبب پهنه‌های نامناسب خاک و شرایط باتلاقی، فاقد سکونتگاه‌های مهم بوده و تراکم جمعیت در بخش بزرگی از آن به صورت پیوسته خالی از جمعیت و فعالیت است.

در فاصله بین شوشتر تا بهبهان نیز فقدان جریان رودخانه‌های بزرگ سبب شده که به رغم شیب و ارتفاع مناسب، تنها لکه‌های کوچک خاک بوجود بیاید و در نتیجه در این ناحیه بر خلاف نواحی غربی استان، فقدان پهنه‌های بزرگی خاک مناسب و کمبود آب، توسعه کشاورزی و دیگر فعالیت‌ها را مگر به صورت موضعی ناممکن کرده است. فقدان جریان رودخانه‌ها نیز غلبه کشاورزی کم بازده دیمی را در این ناحیه سبب شده است. این امر زمینه‌های پیدایش و توسعه سکونتگاه‌ها را مگر به صورت گسیخته و موضعی سبب شده است.

نقشه ۲-۳۹ - جهت‌گیری رودخانه‌های استان خوزستان و ارتباط آن با ناهمواری‌ها

سواحل استان نیز در ناحیه جلگه‌ای مگر به صورت موضعی که زمینه‌های پیدایش بنادر ساحلی کوچک و بزرگ برای صید و ماهیگیری و به ویژه تجارت برون مرزی در آن فراهم بوده، استعداد دیگری برای بوجود آمدن سکونت و فعالیت ارائه نکرده است. مطابق این تحلیل تنها در خلیج جنوب بندر امام خمینی و ماهشهر که در واقع بزرگترین خلیج ساحلی استان را بوجود آورده و بریدگی مناسبی برای ایجاد بندر هستی یافته، بنادر ملی و فرا ملی تجاری مهمی در آن شکل نگرفته است. بر این اساس در بقیه سواحل دریایی استان سکونت و فعالیت اساسی و مهمی دیده نمی‌شود. بنادر رودخانه‌ی آبادان و خرمشهر در ساحل رودخانه اروندرود نیز تنها در جایی که امکان ایجاد بندر فراهم بوده و به ویژه پس از ایجاد پالایشگاه نفت در اوایل قرن بیستم در نزدیکی‌های این بنادر کوچک در آن زمان، زمینه‌های رشد جمعیت و فعالیت صنعتی و تجاری را به صورت موضعی فراهم کرد.

در نیمه نخست قرن بیستم و چنان‌که در سرشماری‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵ به ثبت رسیده، بزرگ‌ترین شهر استان یعنی آبادان در همین ناحیه بوجود آمده بود. این شهر تا جنگ تحمیلی همواره به عنوان تنها شهر رقیب استان با مرکز آن اهواز در جذب جمعیت و فعالیت رقابت جدی نشان می‌داد. به سبب سابقه ایجاد صنایع مدرن وابسته به نفت، فراموش نمی‌کنیم که این شهر به عنوان نخستین شهر مدرن ایران، الگوی شهرسازی دیگر شهرهای ایران حتی تهران بوده است.

نواحی کوهستانی استان اگرچه سهم کمی در اختصاص جمعیت و فعالیت استان به خود نشان داده لیکن چنان‌که گفته شد اهمیت مهمی در پشتیبانی اکولوژیکی از سکونتگاه‌های جلگه‌ای دارد. وجود جنگل، تنوع اکولوژیکی و مهمتر از همه ایجاد کانون‌های آبیگری رودخانه‌های جریان یافته در جلگه و در مجموع ایجاد محیط طبیعی و شرایط جغرافیایی کاملاً متفاوت از نواحی جلگه‌ای در استان، تنوع زیستی مناسبی برای هستی یافتن زیستگاه‌های استان در طول تاریخ پدید آورده است. بنابراین به رغم سهم اندک آن در جذب جمعیت و فعالیت استان، اهمیت ویژه خود را در توسعه پایدار و حفاظت از تنوع اکولوژیکی استان گوش‌زد می‌کند.

۲-۲-۲- سایر نواحی انسان‌ساخت

دست‌کاری انسان در سطح جلگه خوزستان و تأسیس زیر ساخت‌های اصلی مورد نیاز خود در این پهنه، به طور کلی تحت تأثیر گسترده دو عامل طبیعی و جغرافیایی از یک طرف و عامل نقش استان در تقسیم کار ملی از طرف دیگر قرار داشته است. به عبارت دیگر در درجه نخست انسان ساکن در این پهنه به دنبال منابع آب و خاک و مواد و مصالح مورد نیاز زندگی در سطح جلگه خوزستان به پی‌جویی پرداخته و هر کجا را برای استفاده مشخصی جهت سکونت، تولید (کشاورزی و صنعت)، تجارت و حمل و نقل مناسب یافته، زمینه اقدامات عمرانی خود قرار داده است. با این حال به طور مشخص امروزه عوامل

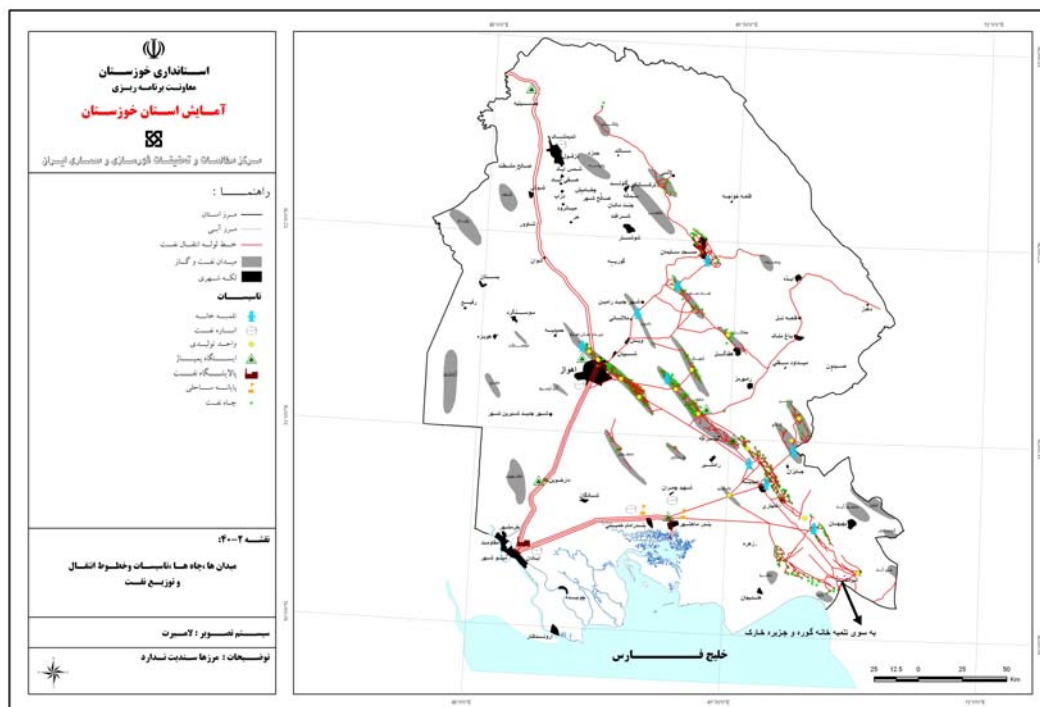
انسان ساخت که تقریباً تماماً در سطح جلگه استقرار یافته در پذیرش تقسیم کار ملی به نوعی تلفیق و ترکیب شده که مجموعاً ساخت مشخصی از ساختار فضایی در استان بوجود آورده است.

۲-۲-۱- شبکه‌های زیر بنایی استان

چنان‌که پیش‌تر نیز گفته شد، استان خوزستان در دوران معاصر یعنی از اوایل قرن بیستم به طور کلی در تقسیم کار ملی سه وظیفه مهم به عهده داشته است که در پرتو تشکیل دولت-ملت از اوان مشروطیت و به ویژه یکپارچگی روزافزون کشور از نظر اعمال حاکمیت ملی و گسترش فزاینده ارتباطات ریلی، جاده‌ای و مخابراتی این وظایف نمود برجسته‌ای یافته است.

نخستین و شاید مهمترین وظیفه در تقسیم کار ملی، تولید نفت و گاز (خام برای صدور به خارج و تولید فرآورده‌های نفت و گاز برای مصرف در داخل) است. دوم، ایجاد مبادی ورودی و خروجی سطح یک کالا و توزیع آن در سراسر کشور از طریق بنادر مهمی مثل بندر امام خمینی و آبادان- خرمشهر و سرانجام تولید محصولات کشاورزی غیر فصلی تجاری برای سراسر کشور به ویژه برای نیمه شمالی کشور که در فصول سرد سال قادر به تولید چنین محصولاتی نیست. این سه وظیفه به نقش آفرینی استان در مقیاس ملی اهمیت ویژه‌ای اعطاء می‌کند و از رهگذر انجام چنین وظایفی است که زیر ساخت‌های اصلی آن توزیع جغرافیایی معینی در سطح استان به خود گرفته است.

نقش آفرینی نخست استان در مقیاس ملی از همان سال ۱۹۰۸ (۱۲۸۶ خورشیدی) آغاز شد که اولین چاه نفت در حوالی مسجد سلیمان به بهره‌برداری رسید. گسترش بی‌وقفه و سریع تولید نفت و گاز در استان و صدور روز افزون نفت خام به خارج برای تأمین ارز خارجی و ایجاد نخستین پالایشگاه فرآورده‌های نفتی در آبادان و دیگر پالایشگاه فرآورده‌های نفتی و گازی در این پهنه، تماماً نقش ملی و منحصر به فرد استان را در این زمینه گوش‌زد می‌کند. شبکه‌های تأسیسات زیربنایی گسترده مرتبط با این فعالیت و نقش آفرینی در این زمینه به ایجاد تأسیسات کالبدی انسان ساخت شامل چاه‌های حفاری، شبکه لوله‌های نفت خام و فرآورده و تأسیسات مرتبط در سطح استان انجامیده و از این رهگذر بخش بزرگی از زیربنای انسان ساخت که مناطق تولید و حفاری، پالایش و بنادر صدور را به صورت شبکه‌های پیچیده و فشرده‌ای سامان داده که در ارتباط با هم در سطح استان فراهم کرده است. نفت خام صادراتی از خوزستان از طریق تلمبه خانه‌های اهواز و امیدیه نخست به تلمبه خانه گوره که از تأسیسات نفتی گچساران محسوب می‌شود انتقال داده می‌شود و سپس ابتدا به بندر گناوه در سواحل استان بوشهر و از آنجا با دو رشته لوله ۳۰ و ۵۲ اینچی برای نفت سنگین و دو رشته لوله ۳۰ و ۴۲ اینچی برای نفت سبک به مخازن اسکله نفتی خارک انتقال می‌یابد. در نقشه ۲-۴۰ حوزه‌های نفتی، شبکه لوله‌ها و تأسیسات نفت در استان خوزستان نمایانده شده است.

نقشه ۲-۴۰- میدان‌ها، چاه‌ها، تأسیسات و خطوط انتقال و توزیع نفت

به نظر می‌رسد از نظر فضای فعالیت استخراج نفت و گاز در سطح استان، نوعی تقسیم کار معینی شکل گرفته که در آن فعالیت‌های کشاورزی در نیمه غربی استان و فعالیت‌های عمده نفت و گاز در نیمه شرقی و جنوب شرقی استان سامان یافته است. این تقسیم فضای جغرافیایی حاصل جدید بودن فعالیت استخراج نفت و گاز است که تنها از اوایل قرن بیستم در استان پدید آمد در حالی که فعالیت کشاورزی از دیرباز در سطح منطقه رواج کامل داشته است. از این رو به نظر می‌رسد که فضای جغرافیایی فعالیت نفت و گاز نه معلول تنها جغرافیای منابع نفت و گاز در سطح استان بلکه همچنین محصول فقدان موانع فضایی برای این فعالیت به ویژه وجود زمین‌های بایر در نیمه شرقی استان در اوان فعالیت این صنعت بوده باشد. به عبارت دیگر این بدان معنی نیست که منابع نفت و گاز استان تنها در نیمه شرقی استان یافت می‌شود بلکه این توزیع بیشتر به این دلیل بوده است که فعالیت استخراج در آن بخش از استان متمرکز شده که فاقد استعداد مناسب برای فعالیت‌های زراعی و باغداری بوده و در نتیجه فضای فعالیت برای استخراج نفت و گاز را با تسهیلات بیشتر میسر کرده و مانعی برای انجام انواع فعالیت‌های فضا بر این صنعت فراهم نکرده است. البته نباید فراموش کرد که با توجه به وجود منابع نفت و گاز استان در تاقدیس‌های زاگرس چین خورده، تاق‌های دارای منابع نفتی در نزدیکی کوه‌های زاگرس یعنی در نیمه شرقی که از نظر خاک‌شناسی برای کشاورزی چندان مناسب نیست توسعه یافته است.

شبکه لوله‌های توزیع گاز و تأسیسات مرتبط در استان نیز که در ارتباط با منابع نفت و گاز استان توسعه یافته یکی دیگر از زیربناهای انسان ساخت است که اکنون به صورت یک شبکه به هم پیوسته و گسترده در سطح استان از نظر زیربنایی اهمیت ویژه یافته است.

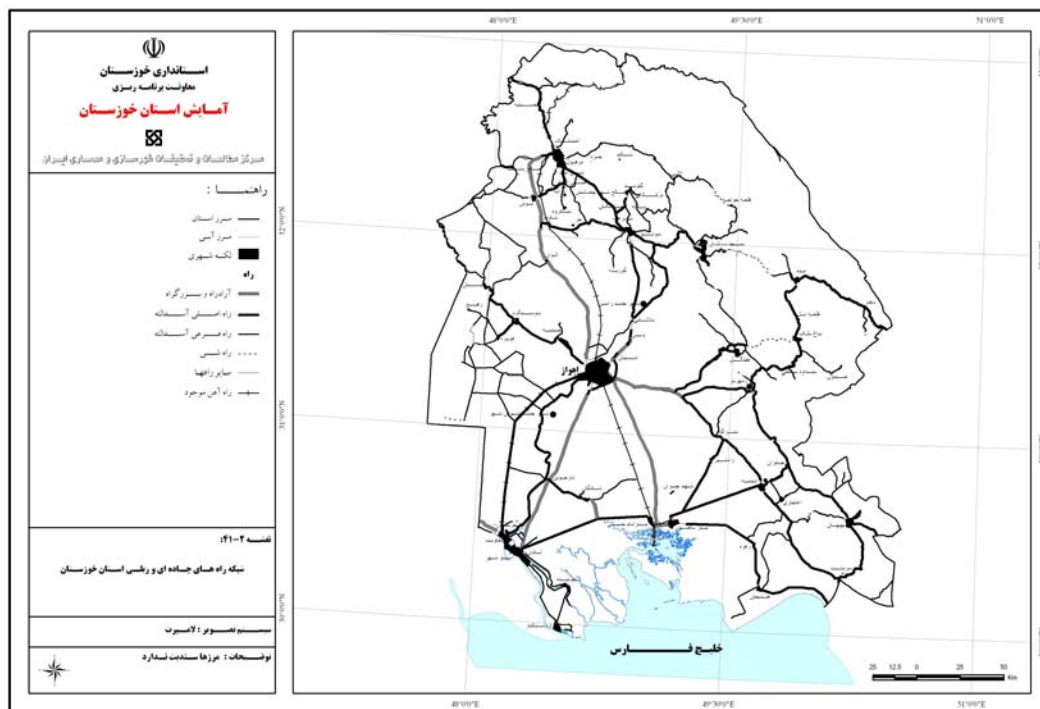
از طریق این شبکه گسترده تقریباً تمام شهرهای استان به گاز طبیعی خانگی و صنعتی و تجاری دسترسی پیدا کرده‌اند.

نقش کارکردی دوم استان یعنی ایجاد بندر و تأسیسات بسیار مهم مبادی ورودی و خروجی اصلی کالا به کشور نیز از دیرباز یعنی از زمانی که شبکه راه‌آهن سراسری کشور به بندر امام خمینی (شاهپور سابق) وصل شد، اهمیت روز افزون یافت و چنان‌که می‌دانیم امروزه بندر امام خمینی یکی از دو بندر مهم کشور در تخلیه و بارگیری کالا در مقیاس ملی محسوب می‌شود. به عنوان مثال در سال آماری ۱۳۸۹ از کل ۳۹۰۴ میلیون تن کالای غیر نفتی تخلیه شده در کل بنادر ایران، مقدار ۱۵۳ میلیون تن (۳۸۸ درصد) از طریق بندر امام خمینی به کشور وارد شده است. سهم بارگیری این بندر در همین سال با ۱۰ میلیون تن از کل ۳۵۹ میلیون تن کالای بارگیری شده غیر نفتی برابر ۲۸ درصد کل کالاهای بارگیری شده به خارج کشور بوده است. به عبارت دیگر از کل تخلیه و بارگیری کالا از بنادر کشور ۳۳۶ درصد آن یعنی اندکی بیش از یک سوم کل کالاهای بارگیری و تخلیه شده در بنادر کشور از بندر امام خمینی انجام شده است.

بدین ترتیب یکی از دو بندر اصلی کشور برای تخلیه و بارگیری کالا در استان خوزستان در حال بهره‌برداری می‌باشد.^۱ کارکرد بسیار مهم تخلیه و بارگیری کالا در ابعاد بزرگ و در مقیاس ملی در بنادر استان به ویژه در بندر امام خمینی از یک طرف و تولید فرآورده‌های نفتی در پالایشگاه آبادان از طرف دیگر سبب شده که شبکه اصلی ریلی و جاده‌ای استان برای پاسخ به این تقسیم کار در سطح استان جهت‌گیری عمودی برای دسترسی به بدنه اصلی کشور از یک طرف و سواحل جنوبی استان از طرف دیگر پیدا کند. به این معنی که ساختار فضایی استخوان‌بندی شبکه ریلی و جاده‌ای استان از شمال به جنوب برای دسترسی به بنادر اصلی و صنایع پالایشگاهی و برعکس برای دسترسی بدنه اصلی کشور و بازارهای تقاضا باشد. در تعیین ساخت این شبکه نقش تولید فرآورده‌های پالایشگاهی در آبادان و کارکرد بندری آبادان و خرمشهر از یک طرف و بندر امام خمینی به عنوان یکی از دو بندر اصلی تخلیه بارگیری کالا در مقیاس ملی از طرف دیگر نقش مؤثری ایفاء کرده‌اند. از این رو شبکه ریلی و جاده‌ای با کارکرد ملی در استان پس از ورود به داخل استان و عبور از مسیر آباد و پرتراکم جمعیت و فعالیت تا شهر مرکز استان یعنی اهواز (که خود علاوه بر نقش اداری مرکزی برای استان، واجد نقش کارکردی سوم استان یعنی جمع‌آوری تولیدات محصولات کشاورزی تجاری و غیر فصلی در شمال اهواز و انتقال آن به سراسر کشور است)، در این شهر به دو شاخه اصلی تقسیم می‌شود تا دسترسی به بندر امام خمینی و آبادان - خرمشهر را به بدنه اصلی کشور وصل نماید.

جغرافیای تولیدات کشاورزی غیرفصلی یعنی نقش کارکردی سوم استان نیز به سبب آن که به طور عموم در محور غربی استان سازمان‌یابی شده، بر سمت‌گیری و استخوان‌بندی اصلی شبکه حمل و نقلی در استان بسیار مؤثر بوده است. در نقشه ۲-۴۱ شبکه راه‌های جاده‌ای و ریلی استان خوزستان و جهت‌گیری اصلی عمودی بر بدنه اصلی کشور نمایانده شده است.

۱- نک: سالنامه آماری کشور ۱۳۸۹، مرکز آمار ایران. بندر دیگری که کارکرد مهم رقیب با بندر امام خمینی برای تخلیه و بارگیری کالا در مقیاس ملی دارد، بندر شهید رجایی و شهید باهنر بندر عباس می‌باشد.

نقشه ۴۱-۲- شبکه راه‌های جاده‌ای و ریلی استان خوزستان

شبکه تولید، انتقال برق و تأسیسات مربوطه

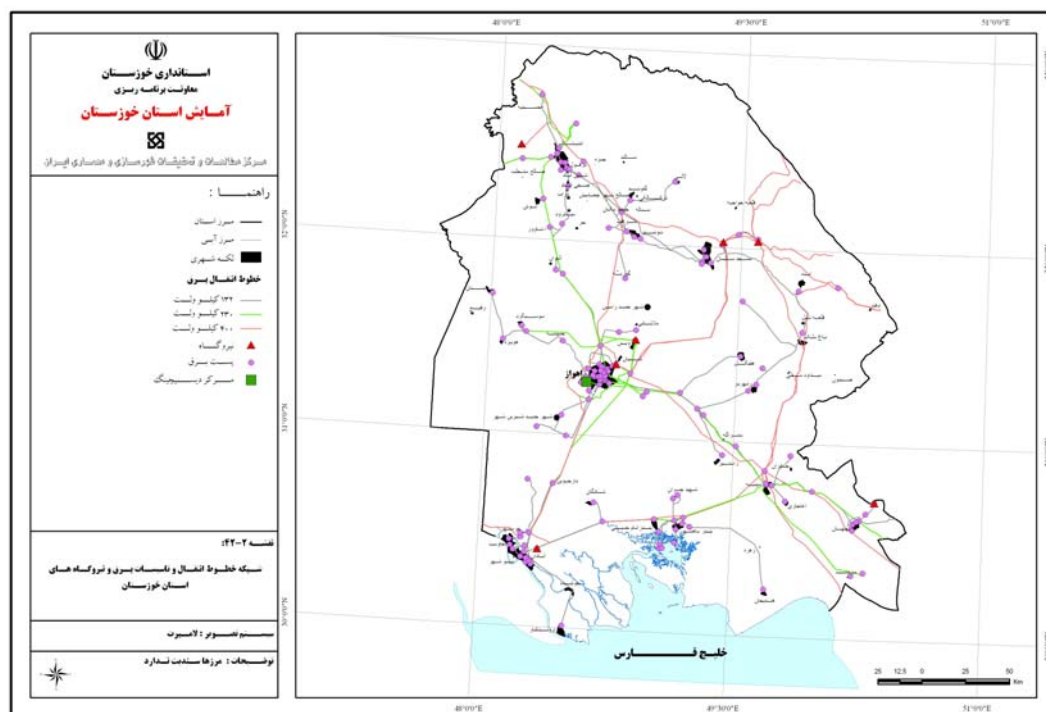
شبکه تولید و انتقال برق از مراکز تولید به مراکز مصرف مجموعاً واجد شبکه وسیعی از خطوط انتقال و تأسیسات مرتبط با آن است که به عنوان یکی از زیربناهای انسان ساخت، شبکه بسیار گسترده‌ای در استان بوجود آورده است. امروزه انرژی الکتریکی حاصل از سوخت‌های فسیلی، اتمی و انرژی‌های تجدیدپذیر یکی از مهمترین نیازهای بشر را تشکیل می‌دهد و بدون وجود آن امکان زندگی مدرن در شهرها و روستاها و تولید و تجارت در بخش‌های گوناگون اقتصادی میسر نیست. از این رو شبکه تولید و توزیع برق شامل نیروگاه‌ها، پست‌ها و خطوط انتقال فوق توزیع و توزیع به صورت تار عنکبوت تمام فضای جغرافیایی استان را برای برآوردن نیازهای روزافزون مصارف گوناگون اقتصادی و سکونتی در نورددیده است. در نقشه ۲-۴۲ شبکه گسترده نیروگاه‌ها، پست‌ها و خطوط انتقال در سطح استان نمایانده شده است. چنان‌که پیداست خطوط انتقال و پست‌ها دقیقاً در مراکز مصرف اعم از شهرها و مراکز تولید صنعتی و تجاری پراکنده شده‌اند.

استان خوزستان با داشتن منابع نفت و گاز و رودخانه‌های پرآب زمینه‌های تولید گسترده انرژی الکتریکی در سطح کشور را فراهم کرده و بنا به گزارش سال ۱۳۹۰ از لحاظ ارزش افزوده صنعت «تولید، انتقال و توزیع برق» در سال ۱۳۸۸ در بین استان‌های کشور رتبه سوم را به خود اختصاص داده است.^۱

بر طبق آمار شرکت مادر تخصصی توانیر، تولید «ویژه» استان خوزستان در سال ۱۳۸۸ در مجموع از دوازده نیروگاه کوچک و بزرگ استان برابر ۲۳,۴۷۲ هزار مگاوات ساعت بوده است.^۲ این مقدار تولید ویژه ۱۱.۱ درصد کل کشور را به خود اختصاص داده است. لازم است یادآوری کنیم این مقدار در سال ۱۳۸۶ برابر ۳۱,۶۸۵ هزار مگاوات ساعت و ۱۶.۲ درصد کل کشور بوده که در اثر خشک‌سالی و کاهش ورودی آب به مخازن سدهای تولید کننده به کاهش برقایی استان انجامیده است.

۱- این استان از نظر تولید برق تا سال ۱۳۸۶ رتبه نخست کشور را در میان استان‌های به خود اختصاص داده بود لیکن به دلیل خشک‌سالی از سال ۱۳۸۷ به رتبه سوم نزول کرده است. نگاه کنید: گزارش اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان خوزستان در برنامه چهارم توسعه، معاونت برنامه‌ریزی استان، زمستان ۱۳۹۰، ص ۳۱۸

۲- نیروگاه‌های استان عبارتند از: رامین (اهواز)، چرخه ترکیبی آبادان، دز، شهید عباسپور، مسجدسلیمان، کرخه، کارون ۳، مارون، زرگان ۱ و ۲، خرمشهر و صنایع بندر امام خمینی.

نقشه ۲-۴۲- شبکه خطوط انتقال و تأسیسات برق و نیروگاه‌های استان خوزستان

به دلیل ویژگی‌های اقلیمی استان، متوسط مصرف برق خانگی در استان نسبت به کل کشور بالاست. به عنوان مثال در سال ۱۳۸۸ مقدار متوسط مصرف مشترکین خانگی در استان خوزستان ۸,۷۶۷ کیلووات ساعت بوده در حالی که همین رقم برای متوسط کشور ۲,۸۰۳ کیلووات ساعت ثبت شده است. این بدان معنی است که مصرف برق خانوار در استان بیش از سه برابر کشور است. با این حال به سبب تولید بالای برق در استان که در سال ۱۳۸۸ به بالاتر از ۲۳ هزار مگاوات ساعت رسیده است، این استان یکی از استان‌های صادر کننده برق به شبکه سراسری جهت مصرف در بیرون از استان است.

بر طبق آمار شرکت مادر تخصصی توانیر در سال ۱۳۸۸ میزان فروش برق در سطح استان اندکی بیشتر از ۱۹ هزار مگاوات ساعت بوده که نسبت به مقدار تولید آن حدود ۴ هزار مگاوات ساعت کمتر است. بدین ترتیب مقدار تولید برق از مصرف در سطح استان بالاتر است.

شبکه تولید و توزیع گاز طبیعی

ایران از نظر منابع گاز طبیعی دومین منابع را در سطح جهانی به خود اختصاص داده است. استان خوزستان علاوه بر برخورداری از منابع عظیم نفتی، یکی از دارندگان اصلی منابع گاز طبیعی در کشور است. گاز طبیعی به دو صورت یعنی همراه با ذخایر نفت مثل گاز استخراجی در آغاجاری و یا به صورت مستقل (گاز موجود در میادین سرخس و سرخون) تولید می‌شود.

در میان سوخت‌های فسیلی گاز طبیعی یکی از بهترین سوخت‌ها به حساب می‌آید. از این رو به ویژه با برخورداری ایران از این منبع مهم، توسعه آن در دو دهه اخیر برای تأمین بخشی از انرژی مصرفی کشور فزونی گرفته و در نتیجه به سرعت شبکه گسترده‌ای از تأسیسات تولید و توزیع در سراسر کشور بوجود آمده است. در استان خوزستان نیز شبکه تولید و توزیع گاز طبیعی یکی از زیربنای‌های انسان‌ساخت گسترده را پدید آورده است.

یکی از نخستین پالایشگاه‌های گازی ایران در استان خوزستان با نام بید بلند تأسیس شد. این پالایشگاه نخست به منظور پالایش گازهای همراه نفت در میادین آغاجاری و برای صدور به خارج از کشور در سال ۱۳۴۷ تأسیس و در سال ۱۳۴۹ به بهره‌برداری رسید. پالایشگاه بید بلند که در بین مسجد سلیمان، آغاجاری و میانکوه احداث شده مبداء اولین خط لوله سراسری گاز طبیعی کشور به منظور انتقال گاز به کشور شوروی است. بنابراین مبداء اولین خط لوله سراسری از این پالایشگاه تا آستارا در شمال کشور است. این خط لوله پس از قطع گاز به شوروی، به عنوان یکی از خطوط اصلی گازرسانی پس از انقلاب برای داخل کشور مورد استفاده قرار گرفت.

استان خوزستان یکی از تولیدکنندگان اصلی گاز طبیعی در کشور است و بر اساس آمار سال ۱۳۸۸ به میزان ۱۲,۷۷۵ میلیون مترمکعب گاز طبیعی تولید کرده است که برابر ۸ درصد کل تولید گاز طبیعی کشور است. این سهم نسبت به سال ۱۳۸۰ که ۱۷ درصد بوده کاهش زیادی یافته لیکن از نظر مطلق تولید نسبت به سال ۱۳۸۰ که برابر ۱۱,۳۸۸ میلیون مترمکعب بوده افزایش نشان می‌دهد. کاهش سهم استان نسبت به کل کشور در عین افزایش مطلق تولید گاز طبیعی در استان ناشی از افزایش سریع‌تر تولید در میادین پارس جنوبی و دیگر منابع خارج از استان است.

در استان خوزستان نیز به مانند کل کشور اکنون تقریباً تمام شهرهای مهم استان به شبکه گاز طبیعی دسترسی دارند (نقشه ۲-۴۳). چنان‌که پیداست به جز تعداد معدودی از شهرهای دورافتاده و در مناطق کوهستانی، بقیه شهرهای استان و روستاهای مسیر به گاز طبیعی دسترسی پیدا کرده‌اند. هر چند شبکه دسترسی گاز هنوز برای تکمیل دسترسی فضاهای استان نیازمند گستراندن بیشتر شبکه است لیکن می‌توان گفت که دست کم از نظر شبکه‌های اصلی دسترسی، فضاهای تجهیز شده در سطح استان برای استفاده از این منبع انرژی نسبتاً مناسب بوده و با استفاده از این شبکه گسترده در زمان اندک می‌توان به هر تقاضایی در سطح گستره استان پاسخ داد.

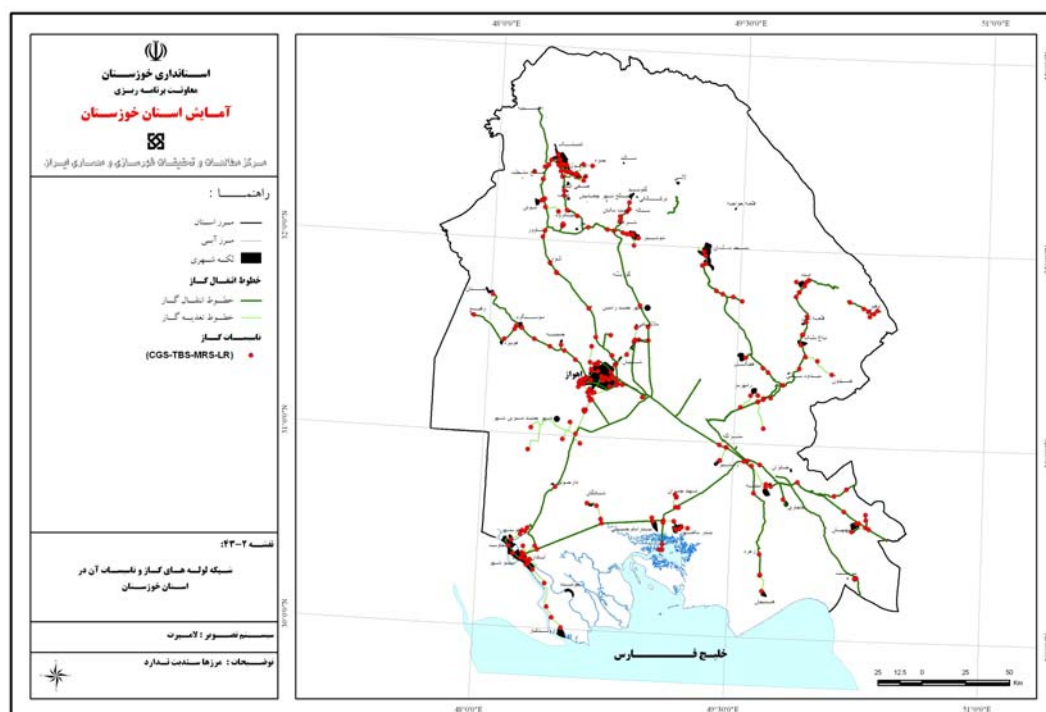
۲-۲-۲-۲- مناطق آزاد و ویژه، پارک‌های صنعتی، علمی و فن‌آوری

در استان خوزستان یک منطقه آزاد و یک منطقه ویژه اقتصادی و یک پارک علمی و فن‌آوری وجود دارد که در زیر به صورت فشرده معرفی می‌شوند:

منطقه آزاد اروند^۱

به موجب تبصره ۱۹ قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی (۱۳۶۸-۱۳۷۲) و تکلیف مقرر در تبصره ۱۹ این قانون مبنی بر ایجاد سه منطقه آزاد، در سال پایانی این برنامه، مناطق آزاد قشم، کیش و چابهار تأسیس شدند و هیأت وزیران نیز به استناد اصل ۱۳۸ قانون اساسی اختیارات خود ناشی از قانون فوق‌الذکر را به «شورای عالی مناطق آزاد» که در سال ۱۳۷۱ تشکیل شده بود، تفویض نمود. با تشکیل شورای عالی مناطق آزاد بخش اعظمی از مقررات و آیین‌نامه‌های اجرایی قانون یاد شده، در طول سال ۱۳۷۳ تهیه و به تصویب این شورا رسید.

۱- مأخذ این بخش از گزارش بیشتر از سایت www.freezones.ir وابسته به «شورای هماهنگی مناطق آزاد و ویژه اقتصادی» می‌باشد.

نقشه ۲-۴۳- شبکه لوله‌های گاز و تأسیسات آن در استان خوزستان

بر طبق «قانون چگونگی اداره منطقه آزاد تجاری- صنعتی جمهوری اسلامی» که در ۲۱ شهریور ۱۳۷۲ در مجلس شورای اسلامی به تصویب رسید، ضمن آن که دولت به طور قانونی به ایجاد منطقه آزاد تجاری- صنعتی موظف شد، در ماده‌ی ۱ این قانون، اهداف تشکیل منطقه آزاد تجاری- صنعتی، نیز اعلام گردید: «به منظور تسریع در انجام امور زیربنایی، عمران و آبادانی، رشد و توسعه اقتصادی، سرمایه‌گذاری و افزایش درآمد عمومی، ایجاد اشتغال سالم و مولد، تنظیم بازار کار و کالا، حضور فعال در بازارهای جهانی و منطقه‌ای، تولید و صادرات کالاهای صنعتی و تبدیلی و ارائه خدمات عمومی، به دولت اجازه داده می‌شود مناطق ذیل را به عنوان مناطق آزاد تجاری و صنعتی بر اساس موازین قانونی و این قانون اداره نماید:

الف- منطقه آزاد جزیره کیش طبق نقشه پیوست

ب- منطقه آزاد قشم حداکثر به وسعت سیصد کیلومتر مربع به هم پیوسته در ضلع شمال شرق جزیره در محدوده‌ای که هیأت وزیران تعیین خواهد نمود.

ج - منطقه آزاد چاه‌بهار طبق نقشه پیوست

تبصره ۱- مناطق آزاد از تسهیلات و امتیازات موضوع این قانون برخوردار خواهند بود.

تبصره ۲- ایجاد مناطق جدید و تعیین محدوده آنها بنا به پیشنهاد دولت و تصویب مجلس شورای اسلامی خواهد بود».

در سال‌های بعد بنابر تبصره ۲ این قانون، مناطق آزاد دیگری نیز در کشور تأسیس شد و منطقه آزاد تجاری صنعتی اروند (آبادان- خرمشهر) طبق مصوبه مجلس شورای اسلامی در تاریخ ۸۳/۵/۴، بر همین اساس بوجود آمد. این منطقه، محدوده سه‌گانه‌ای در نزدیک شهرهای آبادان- خرمشهر و همچنین جزیره زیبای توریستی مینو را در بر می‌گیرد.

منطقه آزاد اروند با وسعت تقریبی بیش از ۱۷۳ کیلومتر مربع در محل تلاقی اروند رود و کارون واقع شده است. این منطقه بر اساس طرح جامع تهیه شده به سه ناحیه اصلی A، B و C شامل شهرک‌های صنعتی خرمشهر و آبادان، شلمچه و جزیره مینو تقسیم شده است. از کل مساحت اراضی این منطقه ۸,۶۰۰ هکتار به فعالیت‌های صنعتی و ۴,۸۰۰ هکتار به سایر بخش‌ها در زمینه بازرگانی گردشگری و اداری و ۳,۸۰۰ هکتار به بخش‌های بندری، انبارداری و ترانزیت اختصاص یافته است. وجود آب شیرین فراوان و رودهای بهمنشیر، کارون و اروند، امکانات نسبتاً مطلوب حمل و نقل جاده‌ای، ریلی، دریایی و هوایی به داخل و خارج کشور و فرودگاه بین‌المللی آبادان و فاصله کم با کشورهای همجوار از جمله بازار مصرف استان بصره از مزیت‌های منحصر به فرد منطقه آزاد اروند است.

سازمان منطقه آزاد اروند پس از طی مراحل قانونی و تصویب مجلس شورای اسلامی در تاریخ ۱۳۸۳/۵/۴ فعالیت خود را آغاز نمود و محدوده قانونی آن متعاقباً در تاریخ ۱۳۸۴/۴/۱۸ به موجب مصوبه

هیأت دولت تعیین گردیده است. این منطقه بخش‌هایی را از شهرستان آبادان و خرمشهر که دارای زیرساخت‌های صنعتی، تجاری و گردشگری است در خود جای داده است. هدف اصلی ایجاد این منطقه نگاه به بازار عراق بوده است. از این رو در اردیبهشت ۱۳۹۱ «سرپرست سازمان منطقه آزاد اروند از صادرات ۵۰۰ میلیون دلار کالا از مرز شلمچه به عراق در سال ۱۳۹۰ خبر داد». به نظر می‌رسد چنانچه روند کنونی ادامه یابد، امکان توسعه بیشتر فعالیت‌های صادراتی در آینده بیشتر فراهم گردد. یادآوری کنیم یکی از اهداف اصلی مناطق آزاد صنعتی-تجاری در دنیا صادرات کالا به خارج از کشور است. در شکل ۲-۳ موقعیت منطقه آزاد تجاری-صنعتی اروند و تقسیمات سه‌گانه B, A و C آن نمایانده شده است.

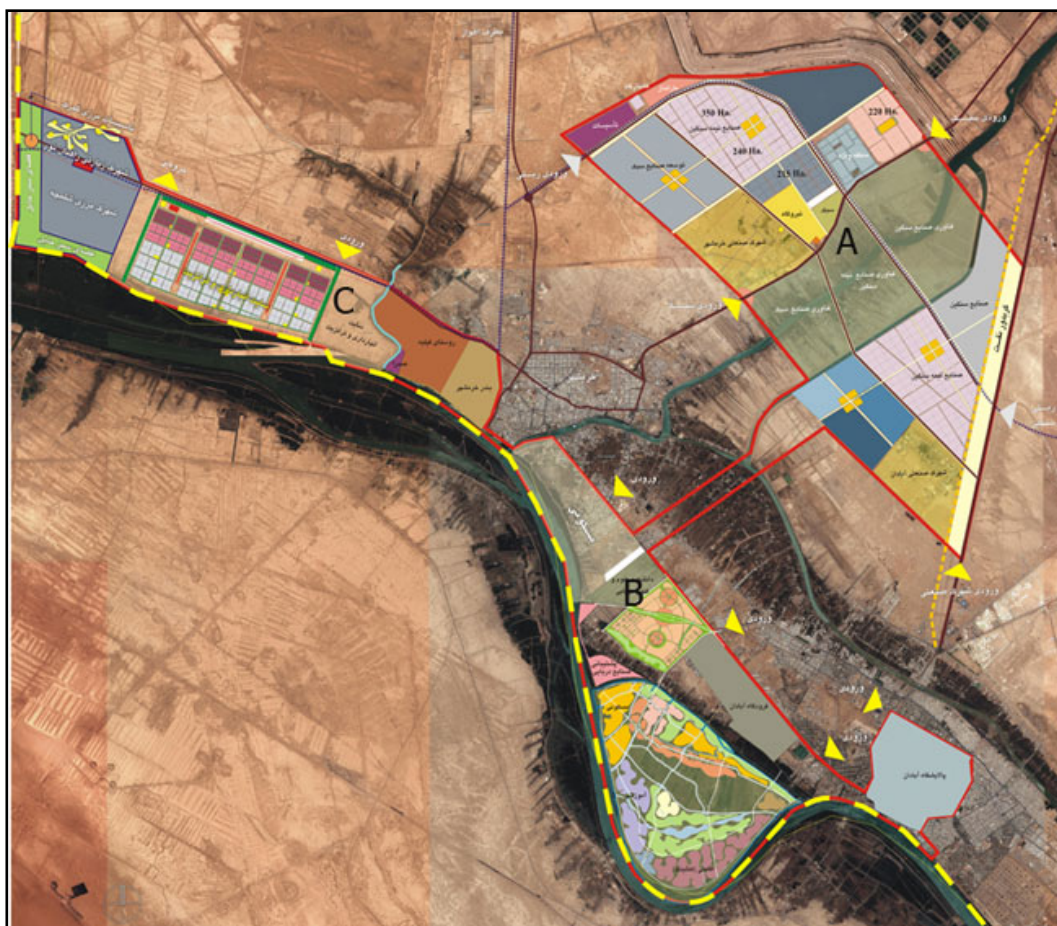
لازم است یادآوری کنیم که در ماده ۳۳ ضوابط ملی آمایش سرزمین (۱۳۸۳) در خصوص مناطق آزاد تجاری صنعتی و ویژه اقتصادی تأکید شده است که باید نقش این مناطق باز تعریف شده تا بین عملکرد اقتصادی کشور با اقتصادی جهانی تعامل بیشتر برقرار شود: «باز تعریف نقش و وظایف مناطق آزاد تجاری-صنعتی و ویژه اقتصادی، با توجه به ویژگی‌های مناطق کشور و با هدف تقویت تعامل لازم بین عملکرد اقتصاد کشور با اقتصاد جهانی، تأمین سرمایه مورد نیاز، ارتقای سطح فن‌آوری و گسترش و تضمین بازارها».

منطقه ویژه اقتصادی پتروشیمی

در تبصره ۲۰ قانون برنامه پنج ساله اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مصوب سال ۱۳۶۸ چنین آمده است: «به منظور پشتیبانی تولید، گمرک ایران و سازمان بنادر و کشتیرانی موظفند حداکثر ظرف شش ماه از تاریخ تصویب این قانون، مناطق ویژه حراست شده‌ای را در مبادی ورودی و یا گمرکات داخلی جهت نگهداری به صورت امانی مواد اولیه و قطعات و ابزار و مواد تولیدی که بدون انتقال ارز وارد می‌شود تأسیس نمایند. ورود کالا از مناطق مذکور جهت مصرف داخلی، تابع مقررات صادرات و واردات خواهد بود. صاحبان کالا می‌توانند بدون هیچ‌گونه تشریفات، کالای وارداتی خود را از مبادی مذکور، از کشور خارج نمایند. آئین نامه اجرایی این تبصره به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید».

در بند «د» تبصره ۲۵ قانون برنامه دوم پنج ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مصوب سال ۱۳۷۲ نیز آمده است: «به منظور پشتیبانی از تولیدات داخلی و توسعه صادرات غیرنفتی و ایجاد تحرک در اقتصاد منطقه‌ای دولت می‌تواند مناطق ویژه حراست شده‌ای را در مبادی ورودی و یا گمرک‌های داخلی ایجاد نماید. ورود کالا از این مناطق مذکور جهت مصرف داخلی، تابع مقررات صادرات و واردات خواهد بود و صدور کالا از این مناطق بدون هیچ‌گونه تشریفات انجام خواهد

شد. مناطق ویژه حراست شده که به موجب تبصره ۲۰ قانون برنامه اول توسعه ایجاد شده‌اند، بایستی فعالیت خود را با مفاد این تبصره و آئین نامه اجرایی آن تطبیق دهند». از آنجا که در قانون برنامه اول و دوم از این مناطق به عنوان مناطق حراست شده گمرکی نام برده شده بود، شورای عالی مناطق آزاد در جلسه مورخ ۱۳۷۴/۳/۲۵ به منظور زدودن هرگونه ابهام، عنوان (منطقه ویژه اقتصادی) را جهت اطلاق به مناطق موضوع بند «د» تبصره (۲۵) قانون برنامه دوم برگزید.

شکل ۲-۳- محدوده‌ی منطقه آزاد اروند در بین شهرهای آبادان و خرمشهر در شمال اروند رود در این شکل نمایانده شده است. چنان‌که پیداست منطقه آزاد اروند به سه بخش A و B و C تقسیم شده است. بخش A در شمال شهر خرمشهر، بخش B در جزیره مینو و بخش C در نزدیکی شلمچه استقرار یافته است.

در سال ۱۳۸۸ هیأت وزیران طی مصوبه ۱۵۹۱۷۶ ت ۴۳۵۰۵ ه مورخ ۱۳۸۸/۸/۱۰ شورای هماهنگی امور مناطق آزاد و ویژه اقتصادی (مركب از وزرای امور اقتصادی و دارایی، صنایع و معادن، بازرگانی، معاون برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس جمهور، رئیس دفتر رئیس جمهور به عنوان رئیس شورا و رئیس مرکز مناطق آزاد تجاری صنعتی به عنوان دبیر شورا) را تشکیل و وظایف و اختیارات هیأت وزیران در قانون چگونگی تشکیل و اداره مناطق آزاد تجاری- صنعتی مصوب سال ۱۳۷۲ و اصلاحات

بعدی آن) به استثنای تبصره (۲) ماده (۱) قانون مذکور) و قانون تشکیل و اداره مناطق ویژه اقتصادی جمهوری اسلامی ایران - مصوب سال ۱۳۸۴ - (به استثنای تبصره (۲) ماده (۱) قانون مذکور را به وزرای عضو این شورا تفویض نمود.

در حال حاضر ۱۷ منطقه ویژه اقتصادی در سراسر کشور کشور تأسیس شده و انتظار می‌رود با نهایی شدن روند قانونی تشکیل ۲۳ منطقه پیشنهادی جدید، این مناطق نیز به جرگه مناطق ویژه موجود کشور بپیوندند.

بر طبق قانون تشکیل و اداره مناطق ویژه اقتصادی جمهوری اسلامی که در تاریخ ۱۳۸۴/۹/۵ به تصویب رسیده، منطقه ویژه اقتصادی بر طبق ماده ۱ آن با هدف زیر تشکیل می‌شود: «ماده ۱ به منظور پشتیبانی از فعالیتهای اقتصادی و برقراری ارتباط تجاری بین المللی و تحرک در اقتصاد منطقه‌ای و تولید و پردازش کالا، انتقال فناوری، صادرات غیرنفتی، ایجاد اشتغال مولد و جلب و تشویق سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی، صادرات مجدد، عبور خارجی (ترانزیت) و انتقال کالا (ترانشیب) به دولت اجازه داده می‌شود در شهرستان‌هایی که استعداد و توان لازم برای تحقق اهداف مذکور را دارند مناطقی را با عنوان منطقه ویژه اقتصادی ایجاد نماید.

تبصره ۱- در مناطق ویژه اقتصادی که برای فعالیتهای معین ایجاد شده‌اند، تعیین محدوده جغرافیایی، طرح جامع و کالبدی، نوع و حدود فعالیت مجاز هر یک از آن‌ها به موجب این قانون و با پیشنهاد دبیرخانه و تصویب هیأت وزیران خواهد بود». منطقه ویژه اقتصادی پتروشیمی نیز با توجه به همین تعریف تأسیس شده است.

این منطقه در محدوده‌ای به وسعت حدود ۲,۶۰۰ هکتار در جنوب بندر امام خمینی و در کنار خور موسی تأسیس شده است. این منطقه با توجه به موقعیت طبیعی و جغرافیایی و همچنین برخورداری از تسهیلات قانونی مناطق ویژه، به منظور توسعه صنعت و تجارت به ویژه صنایع پتروشیمی و صنایع پایین دستی آن - تأمین منافع اقتصادی، اجتماعی و ملی، جذب تکنولوژی‌های جدید و افزایش اشتغال تأسیس شده است. از نظر موقعیت جغرافیایی، منطقه ویژه اقتصادی پتروشیمی از طریق بندر امام (و خور موسی) به آب‌های آزاد بین‌المللی و از طریق راه‌آهن سراسری کشور ضمن ارتباط با بدنه اصلی کشور به آسیای مرکزی، ترکیه، اروپا دسترسی دارد.

سازمان منطقه ویژه اقتصادی پتروشیمی جهت مدیریت و تحقق توسعه فعالیتهای صنعتی و اقتصادی در منطقه از جمله صنایع پتروشیمی، به صورت زیر مجموعه‌ای از شرکت ملی صنایع پتروشیمی، بر اساس مصوبه تیر ماه سال ۱۳۷۶ شورایعالی مناطق آزاد تجاری - صنعتی فعالیتهای خود را در سال ۱۳۷۷ آغاز کرده و از سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی به منظور سرمایه‌گذاری در این منطقه مهم

اقتصادی دعوت به عمل آورده است. از نظر کاربری اراضی، منطقه ویژه اقتصادی پتروشیمی با وسعت معادل ۲,۶۰۰ هکتار به ۵ سایت به شرح زیر تقسیم‌بندی شده است:

سایت شماره یک

این سایت در ناحیه شمالی منطقه (۲۶۰ هکتار) و برای ایجاد صنایع کوچک و متوسط اختصاص یافته است. حدود ۱۶۰ هکتار از اراضی این سایت برای کاربری‌های مختلف، مانند صنایع پایین دستی پتروشیمی، شیمیایی، برق و الکترونیک، ساختمانی، فلزی و ماشین‌سازی، آزمایشگاه و کنترل کیفیت، ساخت و تعمیر و نگهداری تجهیزات و همچنین واحدهای اداری، خدماتی، اقامتی، تأسیساتی و غرفه‌های تجاری در نظر گرفته شده است.

سایت شماره دو

با مساحتی حدود ۳۱۰ هکتار برای ایجاد صنایع سنگین و میانی و پایین دستی پتروشیمی، واحد تولید سرویس‌های جانبی مرکزی فجر ۲، محل انبار جامدات، ایستگاه مرکزی راه‌آهن در نظر گرفته شده است.

سایت شماره سه

با مساحتی حدود ۲۴۰ هکتار جهت احداث صنایع سنگین و میانی و پایین دستی پتروشیمی، مرکز آموزش و مرکز پژوهش و فن‌آوری، کارگاه مرکزی تعمیرات و نگهداری صنایع نفت، گاز و پتروشیمی، مجتمع مسکونی، آتش‌نشانی مرکزی، اورژانس، محیط‌زیست و بهداشت بوجود آمده است.

سایت شماره چهار

با مساحتی حدود ۱۸۵ هکتار جهت احداث صنایع سنگین و میانی پتروشیمی و واحدهای تولید سرویس‌های جانبی مرکزی (فجر یک) تأسیس شده است.

سایت شماره پنج

با الحاق پتروشیمی‌های بندر امام، رازی و فارابی به این سایت مساحت آن بالغ بر ۷۵۰ هکتار شده است. از مشخصه‌های عمده سایت پنج وجود پنج اسکله تخلیه و بارگیری مواد شیمیایی، استقرار انبارها و مخازن مایعات و بازرگانی فرآورده‌های پتروشیمی و مرکز خدماتی (Rest Area) که به منظور ساماندهی خودروهای سنگین و توقف آنان در مکان مناسب و استفاده بهینه‌تر زمان انتظار، شامل پمپ بنزین، گازوئیل، CNG به همراه رستوران، باسکول، فروشگاه و مسجد می‌باشد. در تصویر ۲-۲ موقعیت منطقه ویژه اقتصادی پتروشیمی در کنار خور موسی نمایانده شده است.

تصویر ۲-۲- موقعیت منطقه ویژه اقتصادی پتروشیمی در بندر امام خمینی (تصویر گوگل ارت)

پارک‌های صنعتی و علم و فن‌آوری^۱

در خصوص شهرک‌هایی که در زمینه فن‌آوری، تحقیقات و استفاده‌های بهینه از علم و فن‌آوری فعالیت می‌کنند، واحدهای تحقیقاتی و علمی با نام‌های گوناگون در ایران تعریف شده است. یکی از مهم‌ترین این واحدها، شهرک‌های علم و فن‌آوری و یا شهرک «پژوهش و فن‌آوری» نامیده می‌شود. این شهرک‌ها مراکزی هستند که در آنها توسعه و نشر فن‌آوری‌های نوین جهت تقویت توان صنعتی کشور سازماندهی می‌شوند و مجموعه‌هایی را در بر می‌گیرند که از طریق تجمع مشاورین و نخبگان صنعتی و با فراهم آوردن و ارائه فضاها، تأسیسات زیربنایی، آزمایشگاه‌ها و کارگاه‌های تخصصی متمرکز و تسهیلات قانونی، توسعه فن‌آوری شرکت‌ها و مؤسسات صنعتی را رقم می‌زنند. بر اساس تجربه در ایران عموماً شهرک‌های فن‌آوری در دل شهرک‌های صنعتی تعریف شده و شکل گرفته تا موجب ارتقاء فن‌آوری در آنها باشند. در بند «ج» ماده ۱ آیین‌نامه اجرائی قانون نحوه واگذاری مالکیت و اداره امور شهرک‌های صنعتی مصوب ۱۳۸۷/۲/۳۱ مجلس شورای اسلامی نیز بر همین نکته یعنی ارتباط وثیق شهرک‌های

۱- در تهیه این بخش از مطالعات از سایت «پارک علم و فن‌آوری خوزستان» استفاده شده است.

فن‌آوری با شهرک‌های صنعتی تأکید شده و حتی «شهرک‌های فن‌آوری» را در زمره شهرک‌های صنعتی به حساب آورده است: «ماده ۱ بند ج: شهرک صنعتی، مکانی است دارای محدوده و مساحت معین، برای استقرار مجموعه‌ای از واحدهای صنعتی، پژوهش و فن‌آوری و خدمات پشتیبانی از قبیل طراحی، مهندسی، آموزشی، اطلاع‌رسانی، مشاوره‌ای، بازرگانی که تمام یا پاره‌ای از امکانات زیربنایی و خدمات ضروری را با توجه به نوع و وسعت شهرک و ترکیب فعالیت‌های آن در اختیار واحدهای مذکور قرار می‌دهد. شهرک صنعتی در این آیین‌نامه شامل ناحیه صنعتی روستایی، شهرک فن‌آوری و شهرک‌های مستقر در مناطق ویژه اقتصادی نیز می‌شود» (تأکید از ماست). بدین ترتیب مکان‌یابی شهرک‌های فن‌آوری یا پارک‌های فن‌آوری (Techno Park) با مکان‌یابی شهرک‌های صنعتی و یا ناحیه‌های صنعتی ارتباط نزدیکی پیدا می‌کنند.

اما علاوه بر شهرک‌های فن‌آوری و یا پارک‌های فن‌آوری، نوعی دیگری از این گونه شهرک‌ها و یا پارک‌ها هستند که به پارک‌های علمی (Science Park) معروفند. این نوع مراکز عموماً در جوار دانشگاه‌ها ایجاد شده و وابسته به آن هستند. با این حال این گونه پارک‌ها نیز در ارتباط متقابل با صنایع بوده ولی معمولاً توسط دانشگاه‌ها در یک فضای مناسب در مجاورت و یا حتی در درون دانشگاه ایجاد می‌شوند و همکاری متقابلی بین صاحبان صنایع و پارک‌های علمی دانشگاه‌ها به وجود می‌آید. یک پارک علمی سازمانی است که به وسیله متخصصان حرفه‌ای اداره می‌شود و هدف اصلی این سازمان افزایش ثروت در جامعه از طریق تشویق و ارتقاء فرهنگ نوآوری و افزایش قدرت رقابت در میان شرکت‌ها و مؤسسه‌ها است که متکی بر علم و دانش در محیط پارک فعالیت می‌کنند. برای دستیابی به این هدف یک پارک علمی با ایجاد انگیزه و مدیریت جریان دانش در میان دانشگاه‌ها، مراکز تحقیق و توسعه، شرکت‌های خصوصی و بازار، ایجاد و رشد شرکت‌های متکی بر نوآوری را از طریق مراکز رشد و فرآیندهای زایشی تسهیل می‌نماید. پارک‌های علمی همچنین خدماتی با ارزش افزوده بالا و فضاهای کاری و تأسیسات مناسب و کیفی به مؤسسات مستقر در پارک ارائه می‌نمایند.

در خوزستان نخست یک «مرکز رشد فن‌آوری» در سال ۱۳۸۳ تأسیس شد. اما پنج سال بعد «پارک علم و فن‌آوری خوزستان» فعالیت رسمی خود را تحت این عنوان از تیر ماه ۱۳۸۸ با کسب مجوز از وزارت علوم، تحقیقات و فن‌آوری آغاز نمود. تا پیش از تأسیس پارک علم و فن‌آوری خوزستان، مرکز رشد فن‌آوری خوزستان تنها نهاد توسعه فن‌آوری در استان محسوب می‌شد. مرکز رشد فن‌آوری هم اکنون زیر نظر پارک علم و فن‌آوری خوزستان فعالیت می‌نماید. محورهای فعالیت پارک علم و فن‌آوری خوزستان به شرح زیر تعریف شده است:

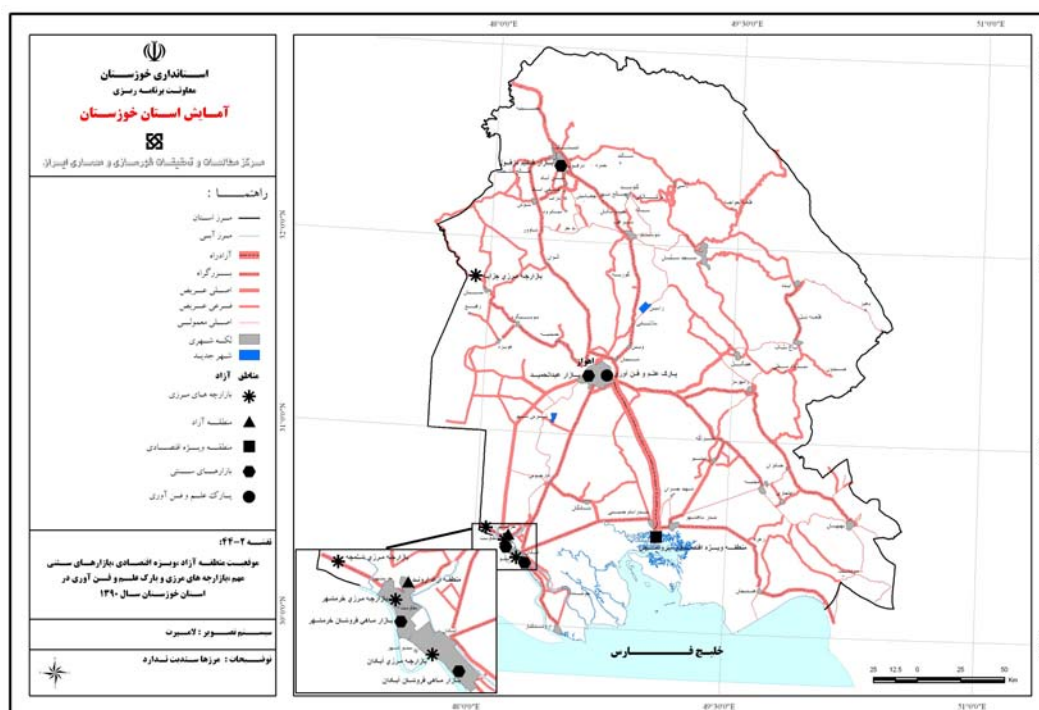
- تولید و انتقال و ارتقاء فن‌آوری در زمینه صنایع نفت، گاز، پتروشیمی
- کشاورزی و بیوتکنولوژی

- فرآورده‌های پزشکی و دارویی
- شیلات و صنایع تبدیلی
- فولاد و صنایع وابسته
- انرژی و منابع آب
- فناوری اطلاعات، ارتباطات

چنان‌که پیداست عرصه فعالیت این پارک تا حدود زیادی با مزیت‌های نسبی استان تطبیق یافته و از این نظر چنان‌چه تسهیلات لازم برای توسعه فعالیت‌های آن بوجود آید می‌تواند با نوع‌آوری‌های خود در آینده به توسعه بخش‌های مزیت‌دار استان کمک نماید. با این حال اهمیت یک پارک علم و فن‌آوری در این است که بتواند شرکت‌های دانش بنیان بیشتری را مدیریت کرده و تسهیلات و خدمات مورد نیاز این شرکت‌ها را برای ایجاد زمینه‌های پژوهش و نوآوری به منظور تولید فرآورده‌های مورد نیاز صنعت منطقه و بازارهای دیگر فراهم نماید. در مورد پارک علم و فن‌آوری خوزستان بنا به گفته رئیس این پارک در سال ۱۳۸۹ یعنی نخستین سال فعالیت پارک: «شرکت‌های مستقر در پارک ۲ میلیارد تومان درآمد از محل تجاری‌سازی ایده‌ها و تولید محصول خود کسب کردند که این رقم دو برابر شرکت‌های مستقر در پارک علم و فن‌آوری استان فارس با وجود سابقه چند ساله آن‌هاست» (www.scu.ac.ir). اگر این گفته رئیس پارک علم و فن‌آوری خوزستان را مبنای داوری قرار دهیم باید گفت که این پارک به طور نسبی در راه موفقیت‌های بیشتر گام برداشته است. موقعیت مناطق آزاد، ویژه اقتصادی و پارک علم و فن‌آوری در نقشه ۲-۴۴ نمایانده شده است.

۲-۲-۳- تحلیل روابط ساختار سایر مناطق انسان‌ساخت با سکونتگاه

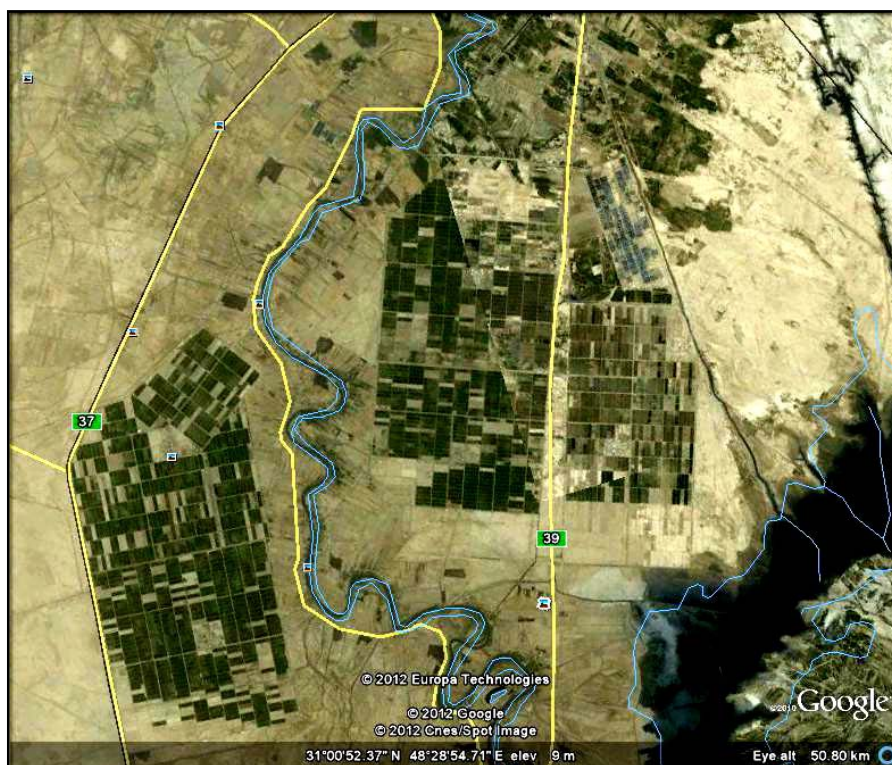
از سایر مناطق انسان‌ساخت مرتبط با سکونتگاه‌ها در استان، مضاف بر ساختارهایی که در بالا بدان اشاره شد می‌توان از کشت و صنعت‌های نیشکر نام برد که از نظر فضاگیری و اهمیتی که در ایجاد مزارع مدرن و تأسیس صنایع جانبی در سطح استان پدیدآورده، نقش ملی پیدا کرده است. در استان خوزستان علاوه بر کشت و صنعت قدیمی کارون که بین شوش و شوشتر ایجاد شده، هفت کشت و صنعت در دست احداث و بهره‌برداری است که پروژه‌های آن از دهه هفتاد خورشیدی شروع شد و اکنون کم و بیش به بهره‌برداری رسیده است. این پروژه‌ها که تحت مدیریت «شرکت توسعه نیشکر و صنایع جانبی خوزستان» فعالیت می‌کنند، پروژه‌های تأثیرگذار در سطح استان بوده و اجرای آن‌ها یک برنامه استراتژیک برای تولید محصول شکر سفید و کالاهای جانبی وابسته به کشت نیشکر می‌باشد. کشت و صنعت‌های هفت‌گانه خوزستان با وسعت بیش از ۷۰ هزار هکتار شامل کشت و صنعت دهخدا، فارابی، امیرکبیر، میرزا کوچک‌خان، امام خمینی(ره)، سلمان فارسی و دعیل خزایی می‌باشند که در شمال و جنوب اهواز و بیشتر در اطراف رودخانه کارون مکان‌یابی شده‌اند.

نقشه ۲-۴۴- موقعیت منطقه آزاد، ویژه اقتصادی، بازارهای سنتی مهم، بازارچه‌های مرزی و پارک علم و فن آوری در استان خوزستان سال ۱۳۹۰

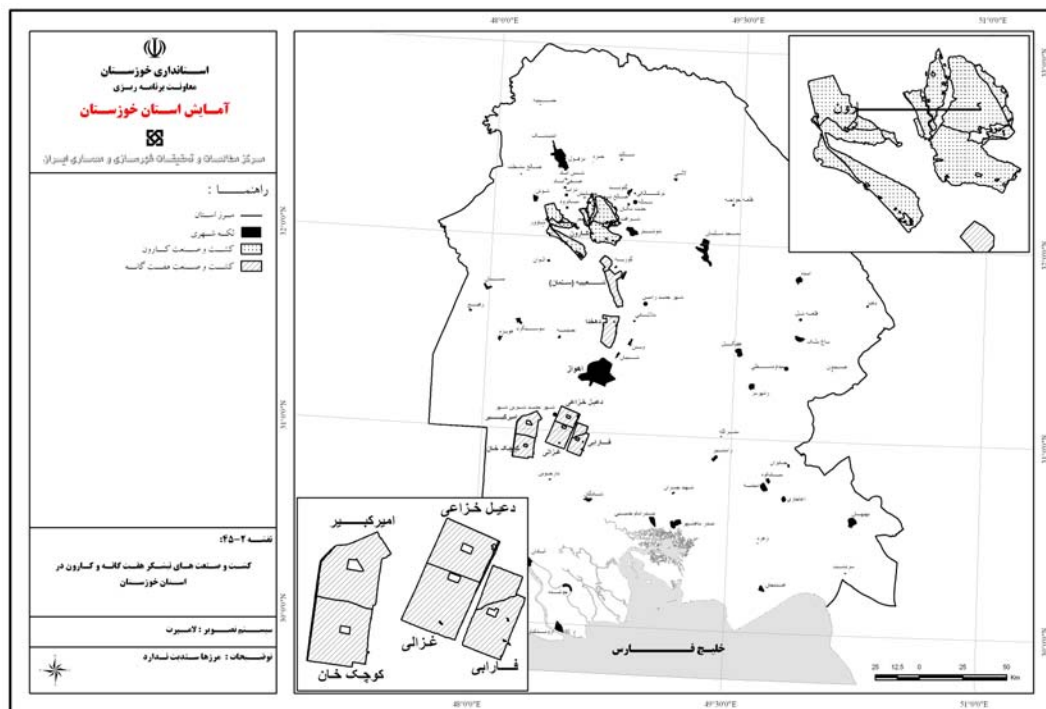
بنا به آماری که معاونت کشاورزی شرکت توسعه نیشکر و صنایع جانبی خوزستان در فروردین سال ۱۳۹۱ یعنی زمانی که دوره برداشت نیشکر سال زراعی ۱۳۹۰ به پایان رسید، اعلام کرده، مجموعاً سه میلیون و ششصد هزار تن نیشکر از این مزارع برداشت شده که از آن ۳۶۰ هزار تن نیشکر سفید استحصال شده است (سایت خوز نیوز ۹۱/۱/۲۳).

در تصویر ۲-۳ پنج مجتمع کشت و صنعت از هفت کشت و صنعت ایجاد شده در تصویر ماهواره‌ای گوگل ارت در اطراف کارون در جنوب اهواز نمایانده شده است.

تصویر ۲-۳- در این تصویر ماهواره‌ای پنج کشت و صنعت‌های فارابی، دعیل خزایی و غزالی (در شرق رود کارون) و کشت و صنعت‌های امیرکبیر و میرزا کوچک‌خان در غرب رودخانه کارون (ساحل راست) نمایانده شده است.

یادآوری کنیم که علاوه بر تولید شکر سفید از گیاه نیشکر می‌توان از تفاله (باگاس) این گیاه برای تولید الکل، خمیرمایه، خوراک دام، نئوپان، ام دی اف و کاغذ نیز بهره گرفت. تفاله نیشکر یا باگاس ۳۴ درصد وزن ساقه نیشکر را تشکیل می‌دهد و در صنایع مختلفی همچون کاغذ سازی کاربرد دارد. در واقع می‌توان گفت که علاوه بر تولید شکر سفید، تفاله نیشکر یا باگاس برای تولید کالاهای جانبی و ایجاد صنایع جانبی از اهمیتی مهم‌تر برخوردار است. باگاس یا تفاله نیشکر مواد اولیه ساخت نئوپان، خوراک دام، کاغذ و MDF است و علاوه بر آن، در تأمین برق کارخانه‌های شکر و یا به عنوان خوراک نیروگاه برق هم قابل استفاده است. نقشه ۲-۴۵ موقعیت کشت و صنعت‌های استان را نشان می‌دهد.

نقشه ۲-۴۵- کشت و صنعت‌های نیشکر هفت گانه و کارون در استان خوزستان

برآوردها حاکی از آن است که هم اکنون سالانه حدود یک میلیون و دویست هزار تن باگاس در استان تولید می‌شود که به دلیل فقدان صنایع جانبی امکان استفاده از آن در استان وجود ندارد. متأسفانه با وجود این که در اهداف اولیه ایجاد کشت و صنعت‌های هفت‌گانه، تولید صنایع جانبی پیش‌بینی شده بود ولی این امر به تناسب درجه بهره‌برداری از کشت و صنعت‌ها با پیشرفت مناسبی روبرو نبوده و هم‌اکنون شرکت نیشکر و صنایع جانبی خوزستان با وجود سرمایه‌گذاری‌های کلان در صنایع تولید کاغذ و صنایع جانبی، بخش بزرگی از باگاس تولید شده در مزارع نیشکر استان با روش آتش زدن امحاء می‌شود و از این طریق در سال‌های اخیر نه فقط معضل بزرگ آلودگی ناشی از آتش زدن باگاس برای روستاهای استان در اطراف مزارع بوجود آمده بلکه اکنون نقاط شهری استان نیز در آلودگی ناشی از آتش زدن باگاس نیشکر با مشکل روبرو شده است. توضیح آن‌که با تولید کاغذ، تخته صنعتی و MDF از تفاله‌های نیشکر و با راه‌اندازی صنایع جانبی همچنین می‌توان فشار بر منابع جنگلی کشور را کاهش داده و از خروج ارز از کشور نیز جلوگیری به عمل آورد.

شهرک‌های صنعتی

از دیگر محدوده‌های انسان ساخت در سطح استان که اکنون تعداد و وسعت فعالیت آن‌ها از اهمیت ویژه برخوردار شده، شهرک‌ها و نواحی صنعتی است. شهرک صنعتی شهرکی است دارای محدوده و مساحت معین، برای استقرار مجموعه‌ای از واحدهای صنعتی و پژوهشی و فن‌آوری و خدمات پشتیبانی از قبیل طراحی مهندسی، آموزشی، اطلاع‌رسانی، مشاوره‌ای، بازرگانی که تمام یا پاره‌ای از امکانات زیربنایی و خدمات ضروری با توجه به نوع و وسعت شهرک و ترکیب فعالیت‌ها در آن ایجاد می‌شود. برپایه تقسیم‌بندی مناطق شش‌گانه صنعتی در استان خوزستان شهرک‌ها و نواحی صنعتی مناطق شش‌گانه استان خوزستان و مزیت‌های هر منطقه با استناد به مطالعات اداره کل صنایع و معادن استان به شرح زیر می‌باشد^۱:

منطقه یک

بخش جنوب غربی شامل شهرستان‌های آبادان - خرمشهر - شادگان، با داشتن امکانات و مزیت‌های زیر:

۱- بنادر بزرگ و اسکله‌های بارگیری و گمرکی با بندر مسقف با بیش از ۱۰۰,۰۰۰ مترمربع

(خرمشهر)

۲- اتصال به شبکه راه آهن سراسری (خرمشهر)، فرودگاه بین‌المللی آبادان، دسترسی آسان به مرکز

استان از طریق بزرگراه (آبادان)

۱- برای محدوده‌های مناطق شش‌گانه نگاه کنید به نقشه ۲-۴۲ در همین گزارش

۳- آبراه بزرگ اروند (خرمشهر) و کارون و بهمنشیر (آب‌های شیرین) و دسترسی به آب‌های بین-المللی

۴- همجواری با کشور عراق و سایر کشورهای حوزه خلیج فارس (راه دریایی)

۵- منطقه آزاد اروند (آبادان و خرمشهر)

۶- پالایشگاه و پتروشیمی آبادان

۷- مزارع بزرگ پرورش ماهی و رونق شیلات و ماهیگیری در آب‌های آزاد

۸- نخیلات گسترده و واحدهای بسته‌بندی خرما

۹- نزدیکی به مجتمع‌های کشت و صنعت نیشکر

۱۰- بازارچه‌های مرزی خرمشهر و آبادان

۱۱- وجود مراکز آموزش عالی (دانشگاه‌های آزاد و پیام نور- دانشکده‌های علوم و فنون دریایی خرمشهر و نفت و پرستاری آبادان)

۱۲- مراکز گردشگری، فرهنگی و تفریحی (تالاب شادگان، هتل‌های بین‌المللی، باشگاه‌های سوارکاری و قایق سواری و ...)

۱۳- شهرک‌ها و نواحی صنعتی منطقه یک به شرح جدول ۲-۴۹:

جدول ۲-۴۹- شهرک‌ها و نواحی صنعتی استان خوزستان در منطقه صنعتی یک

منطقه یک	نام شهرک / ناحیه	در حال واگذاری	دارای زمین	امکانات زیر بنایی			
				آب	برق	گاز	تلفن
شهرک صنعتی	شهرک صنعتی آبادان ۱	۱	۱	۱	۱	-	۱
	شهرک صنعتی آبادان ۲ (کارگاه آبادان)	۱	۱	۱	۱	-	۱
	شهرک صنعتی خرمشهر	۱	۱	۱	۱	-	۱
	شهرک صنایع دریایی شیلات آبادان	۱	۰	۱	-	-	-
	شهرک صنعتی شادگان	۱	۱	۱	۱	-	۱
ناحیه صنعتی	ناحیه صنعتی دارخوین شادگان	۰	۱	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی شهدای آبادان	۱	۱	۱	۱	۰	۰
	ناحیه صنعتی صنایع دریایی خرمشهر	۰	۰	۰	۰	۰	۰

- توضیح: اطلاعات کلیه جداول مناطق ۶ گانه براساس اطلاعات شرکت شهرک‌های صنعتی خوزستان تا پایان شهریور ۱۳۸۹ می‌باشد.
- عدد "۱" در جدول به منزله وجود امکانات تعریف شده است.

منطقه دو

بخش جنوب شرقی شامل شهرستان‌های ماهشهر، هندیجان، امیدیه و آغاجاری، با داشتن امکانات و مزیت‌های زیر:

۱- طرح‌های پتروشیمی بزرگ موجود (پتروشیمی بندر امام، رازی، فارابی و ...)

- ۲- منطقه ویژه اقتصادی پتروشیمی
- ۳- بندر و گمرک بزرگ امام خمینی
- ۴- تعداد بالای شناورهای صیادی و بادی در بندر امام و هندیجان
- ۵- دسترسی آسان به مرکز استان و شهرستان آبادان و هندیجان و اتصال به راه آهن سراسری
- ۶- امکان دسترسی به کشورهای عربی از طریق خلیج فارس
- ۷- وجود نخیلات (شهرستان امیدیه)
- ۸- دسترسی به آب های شیرین (سد مارون، رودخانه های جراحی و زهره) جهت تأمین آب کشاورزی و واحدهای صنعتی
- ۹- امکان استحصال نمک از آب دریا با درصد خلوص بالا
- ۱۰- وجود مراکز آموزش عالی
- ۱۱- شهرک ها و نواحی صنعتی منطقه دو به شرح جدول ۲- ۵۰:

جدول ۲-۵۰- شهرک ها و نواحی صنعتی استان خوزستان در منطقه صنعتی دو

منطقه دو	نام شهرک / ناحیه	در حال واگذاری	دارای زمین	امکانات زیر بنایی			
				آب	برق	گاز	تلفن
شهرک صنعتی	شهرک صنعتی بندر امام خمینی	۱	۱	۱	۱	۰	۱
	شهرک صنعتی بندر ماهشهر	۱	۱	۱	۱	۰	۱
	شهرک صنعتی هندیجان	۱	۱	۰	۱	۰	۰
	شهرک صنعتی آغا جاری	۱	۱	۱	۱	۰	۰
	شهرک صنعتی امیدیه	۱	۱	۱	۱	۰	۰
ناحیه صنعتی	ناحیه صنعتی بعثت ماهشهر	۰	۱	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی چاه سالم امیدیه	۱	۱	۱	۱	۰	۰
	ناحیه صنعتی هندیجان	۰	۰	۰	۰	۰	۰

منطقه سه

- بخش مرکزی شامل اهواز، سوسنگرد و هویزه، با داشتن امکانات و مزیت های زیر:
- ۱- دسترسی به آب های شیرین (کارون در اهواز و کرخه در سوسنگرد)
 - ۲- فاصله کوتاه تا مرکز استان (شهرستان سوسنگرد)
 - ۳- وجود هورالعظیم (شهرستان سوسنگرد) جهت تأمین آب مورد نیاز جهت کشاورزی و صنایع تبدیلی و امکان ماهیگیری
 - ۴- همسایگی با کشور عراق (راه زمینی) و احداث بازارچه مرزی چزابه
 - ۵- راه آهن سراسری و جاده ترانزیت تهران - اهواز

- ۶- وضعیت مطلوب کشاورزی و وجود نخیلات
- ۷- وضعیت مناسب دامداری و پرورش طیور
- ۸- وجود کارخانجات توسعه نیشکر و صنایع جانبی
- ۹- وجود صنایع بزرگ و مادر در بخش فولادسازی و نورد
- ۱۰- فرودگاه بین‌المللی اهواز
- ۱۱- وجود مراکز بزرگ آموزش عالی (اهواز) و دانشگاه آزاد پیام نور (سوسنگرد)
- ۱۲- شهرک‌ها و نواحی صنعتی سه به شرح جدول ۲-۵۱:

جدول ۲-۵۱- شهرک‌ها و نواحی صنعتی استان خوزستان در منطقه صنعتی سه

منطقه سه	نام شهرک / ناحیه	در حال واگذاری	دارای زمین	امکانات زیر بنایی			
				آب	برق	گاز	تلفن
شهرک صنعتی	شهرک صنعتی اهواز ۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
	شهرک صنعتی اهواز ۲	۱	۱	۱	۱	۱	۱
	شهرک صنعتی اهواز ۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱
	شهرک صنعتی اهواز ۴	۱	۱	۱	۱		۱
	شهرک صنعتی اهواز ۵	۰	۱	-	-	-	-
	شهرک صنعتی سوسنگرد	۱	۱	۱	۱	-	-
	شهرک صنعتی شلمچه	۰	۱	-	-	-	-
ناحیه صنعتی	ناحیه صنعتی چزابه دشت ازادگان	۰	۱	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی شیلنگ آباد	۰	۱	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی شیرین شهر	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی مرعی دشت ازادگان	۱	۱	۱	۱	۰	۰
	ناحیه صنعتی ملاشیه	۰	۰	۰	۰	۰	۰

منطقه چهار

بخش شمالی شامل شهرستان‌های دزفول، اندیمشک، شوش، شوشتر و گتوند، با داشتن امکانات و مزیت‌های زیر:

- ۱- آب فراوان و شیرین (دز در شهرستان دزفول، شطیط و گرگر در شهرستان شوشتر و سد گتوند)
- ۲- اراضی مساعد و کشاورزی در همه منطقه و باغات مرکبات در دزفول
- ۳- وضعیت مناسب دام و طیور و پرورش ماهی
- ۴- ذخایر معدنی (گچ، خاک رس، ماسه و نمک در شهرستان دزفول و اندیمشک، سنگ لاشه و دولومیت در شهرستان اندیمشک)
- ۵- آب و هوای مناسب در استان خوزستان

- ۶- مراکز آموزش عالی و نیروی انسانی با سواد و فعال
- ۷- راه آهن سراسری (شهرستان های اندیمشک و شوش) و دسترسی به جاده ترانزیت اهواز - تهران
- ۸- واحدهای بزرگ نیشکر و صنایع جانبی (کشت و صنعت کارون و شعیبیه در شهرستان شوشتر و هفت تپه در شهرستان شوش)
- ۹- احداث منطقه ویژه اقتصادی شوش (برنامه پنجم)
- ۱۰- شهرک ها و نواحی صنعتی منطقه چهار به شرح جدول ۲-۵۲:

جدول ۲-۵۲- شهرک ها و نواحی صنعتی استان خوزستان در منطقه صنعتی چهار

منطقه چهار	نام شهرک / ناحیه	در حال واگذاری	دارای زمین	امکانات زیر بنایی			
				آب	برق	گاز	تلفن
شهرک صنعتی	شهرک صنعتی اندیمشک	۱	۱	۱	۱	-	۱
	شهرک صنعتی اندیمشک ۲	۱	۱	۱	۱	-	-
	شهرک صنعتی دزفول ۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
	شهرک صنعتی دزفول ۲	۱	۱	۱	۱	-	-
	شهرک صنعتی دزفول ۳	۱	۱	۱	۱	-	۱
	شهرک صنعتی دزفول ۴	۰	۱	۱	-	-	-
	شهرک صنعتی شوش	۱	۱	۱	۱	-	۱
	شهرک صنعتی شوشتر	۱	۱	۱	۱	۱	۱
	شهرک صنعتی شوشتر ۲	۱	۱	۱	۱	-	-
	شهرک صنعتی گتوند	۰	۰	-	-	-	-
ناحیه صنعتی	ناحیه صنعتی دو کوه اندیمشک	۱	۱	۱	۱	۰	۰
	ناحیه صنعتی جنت مکان	۱	۱	۱	۱	۰	۱
	ناحیه صنعتی سردشت دزفول	۱	۱	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی شاور شوش	۰	۱	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی شعیبیه شوشتر	۰	۱	-	-	-	-
	ناحیه صنعتی عقیلی گتوند	۰	۱	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی سرپیشه دزفول	۱	۱	۱	۱	۰	۰

منطقه پنج

منطقه بخش شرقی شامل ایذه، باغملک، رامهرمز، بهبهان، رامشیر و هفتگل، با داشتن امکانات و مزیت های زیر:

- ۱- اقلیم مناسب در استان خوزستان
- ۲- اراضی مستعد کشاورزی، جنگل ها و مراتع و بیشه
- ۳- ذخایر معدنی

- ۴- آب شیرین فراوان (روخانه کارون و سد کارون - رودهای محلی ابوالعباس - رودزرد، مال آقا و قلعه تل، قنات و چاه‌های عمیق و نیمه عمیق، مارون، خیرآباد، زهره در شهرستان بهبهان)
- ۵- وضعیت مناسب دام و طیور و زنبورداری
- ۶- تالاب میان‌گیران و بندوی (شهرستان ایذه)
- ۷- وجود حوزه‌های نفت و گاز (شهرستان‌های رامهرمز و رامشیر)
- ۸- در مسیرجاده اصلی ارتباطی استان خوزستان - چهارمحال بختیاری و اصفهان
- ۹- مراکز آموزش عالی
- ۱۰- همجواری با استان‌های چهارمحال و بختیاری و کهگیلویه و بویراحمد
- ۱۱- شهرک‌ها و نواحی صنعتی منطقه پنج به شرح جدول ۲-۵۳:

جدول ۲-۵۳- شهرک‌ها و نواحی صنعتی استان خوزستان در منطقه صنعتی پنج

منطقه پنج	نام شهرک / ناحیه	در حال واگذاری	دارای زمین	امکانات زیر بنایی			
				آب	برق	گاز	تلفن
شهرک صنعتی	شهرک صنعتی ایذه	۱	۱	۱	۱	-	۱
	شهرک صنعتی باغملک	۱	۱	۱	۱	-	-
	شهرک صنعتی بهبهان	۱	۱	۱	۱	۱	۱
	شهرک صنعتی رامهرمز	۱	۱	۱	۱	-	-
ناحیه صنعتی	ناحیه صنعتی بیان ایذه	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی جایزان	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی رامشیر	۰	۱	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی زیدون بهبهان	۱	۱	۱	۱	۰	۰
	ناحیه صنعتی سردشت زیدون	۰	۱	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی صیدون باغملک	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی طالقانی رامهرمز	۱	۱	۱	۱	۰	۰
	ناحیه صنعتی قلعه تل	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی کلدوخ ایذه	۰	۱	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی مربچه رامهرمز	۰	۱	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی منگشت باغملک	۱	۱	۱	۱	۰	۱
	ناحیه صنعتی میداوود	۰	۱	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی نمره ۱ هفتگل	۱	۱	۱	۱	۰	۰

منطقه شش

بخش شمال شرقی شامل شهرستان‌های مسجدسلیمان، لالی و اندیکا، با داشتن امکانات و مزیت‌های زیر:

- ۱- وجود آب فراوان (آب شیرین کارون و آب شور تمبی و تلوک، سد شهید عباسپور و سد گدار لندر در مسجدسلیمان)
- ۲- اراضی مستعد کشاورزی، جنگل و بیشه
- ۳- ذخایر معدنی
- ۴- مراکز آموزش عالی
- ۵- صنایع و تأسیسات نفت و گاز
- ۶- صنایع و تأسیسات نظامی
- ۷- دام و طیور و زنبورداری
- ۸- در دست احداث بودن جاده مسجد سلیمان - اصفهان
- ۹- شهرک‌ها و نواحی صنعتی منطقه شش به شرح جدول ۲-۵۴ :

جدول ۲-۵۴- شهرک‌ها و نواحی صنعتی استان خوزستان در منطقه صنعتی شش

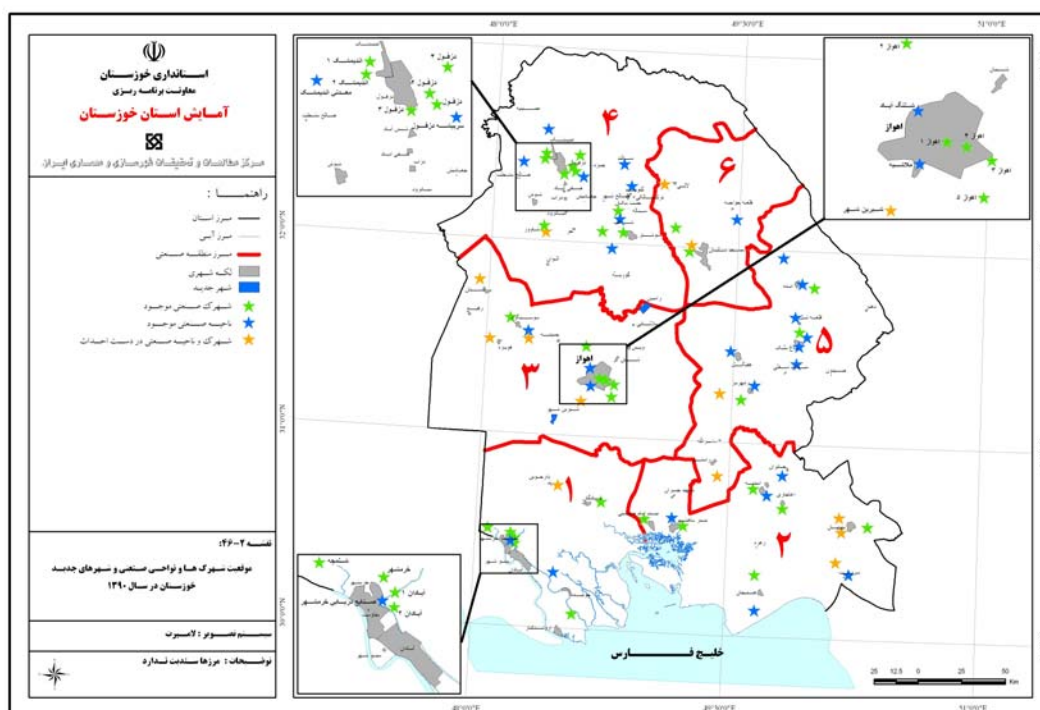
منطقه شش	نام شهرک / ناحیه	در حال واگذاری	دارای زمین	امکانات زیر بنایی			
				آب	برق	گاز	تلفن
شهرک صنعتی	شهرک صنعتی مسجد سلیمان	۱	۱	۱	۱	-	۱
	شهرک صنعتی مسجد سلیمان ۲	۱	۰	۱	-	-	-
ناحیه صنعتی	ناحیه صنعتی اندیکا	۰	۱	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی لالی	۰	۱	۰	۰	۰	۰
	ناحیه صنعتی مسجد سلیمان	۰	۱	۰	۰	۰	۰

در جدول ۲-۵۵ مشخصات دیگری از شهرک های صنعتی استان خوزستان ارائه داده شده است. در نقشه ۲-۴۶ نیز همین شهرک‌ها با تقسیمات منطقه‌بندی شش‌گانه صنعتی نمایانده شده است:

جدول ۲-۵۵- مشخصات شهرک‌های صنعتی استان خوزستان

نام شهرک صنعتی	تعداد شاغلین	تعداد کل واحد صنعتی	تعداد واحد مورد بهره‌برداری	وسعت تا اسفند ۹۱ (هکتار)	آدرس
۱- اهواز (۱)	۱,۵۰۱	۱۳۷	۱۲۵	۲۰	اهواز- بلوار پاسداران- محور اهواز- شوش
۲- اهواز (۲)	۲,۲۸۵	۲۵۰	۱۱۹	۲۸۲	کیلومتر ۹ محور اهواز- اندیمشک
۳- اهواز (۳)	۱,۰۷۳	۲۴۳	۵۵	۱۶۰	کیلومتر ۸ محور اهواز- بندر ماهشهر
۴- اهواز (۴)	۱۵۹	۵۷	۱۷	۱۹	کیلومتر ۷ اهواز- بندر ماهشهر
۵- اهواز (۵)	-	-	-	۵۲۴	ابتدای آزاد راه اهواز- بندر امام
۶- مسجد سلیمان ۱	۷۰۷	۵۰	۲۸	۴۰	کیلومتر ۵ محور مسجد سلیمان- شوشتر
۷- مسجد سلیمان ۲	-	-	-	۳۱۰	کیلومتر ۱۸ مسجد سلیمان - لالی
۸- هندیجان	۰	۱	۰	۱۰۱	کیلومتر ۹ محور هندیجان- ماهشهر
۹- آبادان (۱)	۲,۸۲۹	۱۶۲	۹۶	۸۱۰	کیلومتر ۵ محور آبادان- اهواز
۱۰- آبادان (۲)	۲۲۱	۲۸	۲۷	۳۰۶	ورودی آبادان آبادان- جنب پمپ بنزین
۱۱- شیلات آبادان	-	-	-	۳۰۰	کیلومتر ۴۵ مسیر آبادان - اروندرکنار
۱۲- آغاچاری	۰	۱	۰	۵۰	کیلومتر محور آغاچاری- بهبهان
۱۳- امیدیه	۱۰۳	۸۱	۸	۴۰	کیلومتر ۴ امیدیه- ماهشهر
۱۴- اندیمشک (۱)	۳۷۵	۴۹	۲۰	۱۴۷	کیلومتر ۵ اندیمشک- اهواز
۱۵- اندیمشک (۲)	۱۵	۵۴	۱	۵۱۳	کیلومتر ۱۰ محور اندیمشک - اهواز
۱۶- ایذه	۲۷۱	۶۴	۱۴	۵۵	کیلومتر ۸ محور ایذه- شهرکرد
۱۷- باغملک	۵۹	۱۱	۶	۵۵	کیلومتر ۵ محور باغملک- ایذه
۱۸- بندر امام خمینی	۱۸۲	۴۳	۲	۵۱۵	کیلومتر ۵ محور بندر امام- آبادان
۱۹- بهبهان	۶۲۴	۷۷	۳۷	۱۲۵	کیلومتر ۹ محور بهبهان- گچساران
۲۰- خرمشهر	۱,۹۸۵	۱۳۳	۴۰	۱,۱۲۷	کیلومتر ۵ محور خرمشهر- اهواز
۲۱- دزفول (۱)	۷۸۵	۹۶	۵۱	۴۰	کیلومتر ۳ محور دزفول- شوشتر
۲۲- دزفول (۲)	۱۵	۴۲	۲	۱۱۰	کیلومتر ۷ محور دزفول - شوشتر
۲۳- دزفول (۳)	۶۹	۱۸	۷	۱	کیلومتر ۳ دزفول- شوشتر
۲۴- دزفول (۴)	-	-	-	۱۱۲	کیلومتر ۱۰ جاده دزفول- سردشت (سالند)
۲۵- رامهرمز	۱۴۳	۴۱	۱۰	۶۰	کیلومتر ۹ محور رامهرمز - رامشیر
۲۶- سوسنگرد	۱۱۴	۲۱	۹	۲۰	کیلومتر ۹ محور سوسنگرد- بستان
۲۷- شادگان	۱۷۹	۳۴	۷	۵۰	کیلومتر ۹ محور بندر امام - خوردورق
۲۸- شوش	۳۳۰	۴۵	۱۴	۵۰	کیلومتر ۱ محور چغازنبیل - شوشتر
۲۹- شوشتر (۱)	۶۶۴	۱۰۲	۳۴	۴۸	کیلومتر ۴ محور شوشتر- کشت و صنعت کارون
۳۰- شوشتر (۲)	۰	۲۲	۰	۳۵۰	کیلومتر ۷ محور شوشتر - کشت و صنعت کارون
۳۱- ماهشهر	۴۹۹	۱۳۱	۲۸	۵۰۰	کیلومتر ۴ محور بندر ماهشهر- هندیجان
۳۲- گتوند	-	-	-	-	جنت مکان - سه راهی گتوند کیلومتر ۱۲
۳۳- شلمچه	-	-	-	۱۰۰	کیلومتر ۱۲ محور خرمشهر - شلمچه

مأخذ: سایت شرکت شهرک‌های صنعتی خوزستان (www.khiiec.ir). تاریخ ۹۱/۲/۱۵

نقشه ۴۶-۲- موقعیت شهرک ها و نواحی صنعتی و شهرهای جدید خوزستان در سال ۱۳۹۰

شهرهای جدید

علاوه بر شهرهای موجود، ایجاد شهر جدید یکی از پهنه‌های انسان ساخت مهم در کشور است که به ویژه با اختصاص بخش‌هایی از این شهرها به احداث مسکن مهر در سال‌های اخیر در توسعه شهری کشور و اسکان از اهمیت بیشتری برخوردار شده است. چنان‌که می‌دانیم طبق ماده یک قانون ایجاد شهرهای جدید: «شهر جدید به نقاط جمعیتی اطلاق می‌گردد که در چارچوب طرح مصوب شورایی عالی شهرسازی و معماری ایران در خارج از محدوده قانونی و حریم استحقاقی شهرها (هر کدام که بزرگتر باشد) برای اسکان حداقل سی هزار نفر به اضافه ساختمان‌ها و تأسیسات مورد نیاز عمومی، خدماتی، اجتماعی و اقتصادی ساکنان آن پیش‌بینی می‌شود.» بنابراین به نظر می‌رسد که مهمترین وجه ممیزه شهر جدید با شهرک مسکونی در تعریف فوق تنها حداقل آستانه جمعیتی یعنی ۳۰ هزار نفر باشد که آن را از حد معینی از جمعیت ساکن کمتر طراحی و در نظر نمی‌گیرد.

در استان خوزستان دو شهر جدید رامین و شیرین شهر یکی در شمال شرقی اهواز و دیگری در جنوب اهواز در دست احداث است. این دو شهرک به ویژه در سال‌های اخیر برای اسکان متقاضیان مسکن مهر تدارک دیده شده و پس از سال‌های رکود طولانی در ساخت و ساز آن، اکنون با اختصاص بخش‌هایی از آن به مسکن مهر با سرعت بیشتری در دست ساخت است.

شهر جدید شیرین شهر در ۳۵ کیلومتری جنوب اهواز و در جوار پنج کشت و صنعت نیشکر و با هدف سکونت شاغلان در این کشت و صنعت‌ها تأسیس شده بود لیکن امروز همچنین متقاضیان مسکن مهر در شهر اهواز نیز تقاضای سکونت در این شهر جدید را دارند.

شهر جدید ورامین نیز با حدود هفت هزار هکتار وسعت که برای ۶۰۰ هکتار آن هم اکنون طرح جامع جهت اسکان حدود ۶۳ هزار نفر تا سال ۱۳۹۵ تهیه شده در سال‌های اخیر فعال شده و پروژه‌های مسکن مهر در آن به اجرا در می‌آید. یادآوری کنیم که این شهر جدید در سال ۱۳۶۷ تأسیس و در سال ۱۳۷۰ به ثبت رسید لیکن تا سال ۱۳۸۸ تقریباً هیچ اقدام اجرایی برای آن انجام نشد. برای موقعیت این شهرها و شهرک‌های صنعتی به نقشه ۲-۴۶ نگاه کنید.

۲-۳- توزیع کارکردهای مختلف در سطح استان و الگوی ارتباط بین آنها

به طور کلی سکونتگاه‌ها چه شهری و چه روستایی به مآخذ کارکردهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی- نظامی هستی می‌یابند. پیداست سکونتگاه‌های امروزه به سبب انتگره شدن بیش از پیش جوامع در هم دیگر و شبکه به هم پیوسته ارتباطات و دسترسی‌ها و همچنین رواج گسترده اشکال گوناگون خدمات، سکونتگاه‌های حتی کوچک نیز واجد کارکردهای بسیار متنوع شده اند. اما آن‌چه

عموماً در این زمینه مهم است، کارکرد غالب سکونتگاه است. هر چند در برخی موارد کارکردهای متنوع از نظر وزن و نقشی که در سکونتگاه ایفاء می‌کنند ممکن است به هم نزدیک بوده و در کارکرد شهر چندین فعالیت از نظر وزن ایفاگر نقش آفرینی شهر در مقیاس محلی، منطقه‌ای و ملی باشند لیکن در اینجا هدف بیشتر نقش کارکردی غالب سکونتگاه مد نظر است.

۲-۳-۱- کارکرد سکونتگاه‌های شهری

پیداست در بررسی حاضر شهر به همان مفهومی است که در تعریف معمول از آن که در قانون تقسیمات کشوری آمده است. به عبارت دیگر شهر طبق تعریف کنونی به نقاطی اطلاق می‌شود که در آن شهرداری تأسیس شده باشد. طبق این تعریف در سال ۱۳۹۰ تعداد شهرهای استان ۶۳ نقطه شهری بوده است. با این حال تعداد زیادی از این شهرها، نقاط بسیار کوچکی هستند که عموماً کارکردهای کشاورزی دارند و در دل زمین‌های کشاورزی پدید آمده‌اند و کارکرد به شدت محلی دارند.

۲-۳-۱-۱- کارکرد سکونتگاه‌های شهری بر حسب مقیاس (فراملی، ملی، منطقه‌ای یا ناحیه‌ای)

تعداد شهرهای استان خوزستان چنان‌که پیش‌تر نیز گفته شد در سال ۱۳۹۰ برابر ۶۳ شهر بوده است لیکن در بررسی کارکردهای پنج‌گانه فراملی، ملی، منطقه‌ای، ناحیه‌ای و محلی شهرهای خوزستان، شهرهای بالای ۱۰ هزار نفری استان که تماماً کارکردهای محلی دارند در جدول ۲-۵۶ ذکر شده است. بر پایه کارکردهای مشخصی که در درون و یا حاشیه شهرهای این جدول استقرار یافته، شهرهای استان به تقریب به پنج کارکرد بالا تقسیم شده است. نکته مهم در این طبقه‌بندی این است که در انتصاب کارکردها به شهرها مدل نظری کریستالر را مد نظر داشته‌ایم. بدین معنی که شهرهایی که کارکردهای بالا را در خود استقرار داده باشند، می‌توانند از کارکرد سطوح پایین‌تر نیز برخوردار شوند. به عبارت دیگر وقتی بندر امام خمینی به سبب برخوردار از از مبادی سطح یک کالا و به عنوان یکی از دو بندر اصلی ورود و خروج کالا در کشور یعنی صادرات و واردات کالا به و از سراسر جهان به داخل مرزهای ملی ایفای نقش می‌کند، به طور طبیعی کارکردهای سطوح پایین‌تر یعنی کارکردهای ملی (همین وظیفه در سطح کشور)، منطقه‌ای (استان و فراتر از آن)، ناحیه‌ای و محلی را نیز به خود اختصاص می‌دهد. در نقشه ۲-۴۷ سطح‌بندی شهرها بر اساس کارکردهای پنج‌گانه نمایانده شده است.

۲-۳-۱-۲- کارکرد سکونتگاه‌های شهری بر حسب نوع (زیارتگاهی، بازاری، خوابگاهی و غیره)

کارکرد زیارتگاهی

سکونتگاه شهری با کارکرد غالب زیارتگاهی در استان خوزستان وجود ندارد. با این حال مهمترین مکان مقدس زیارتگاهی که به عنوان یک زیارتگاه مهم در سطح ملی شناخته شده، مقبره دانیال نبی از پیامبران ادیان ابراهیمی می‌باشد که در شهر شوش واقع شده است. دانیال نبی در باور ادیان ابراهیمی در قرن هفتم پیش از میلاد می‌زیسته و در سال ۶۰۶ پیش از میلاد وی را به دربار «بخت النصر» پادشاه بابل به اسارت بردند. وی در آنجا به علوم کلدانیان و زبان مقدس واقف گردید و در حکمت از آنان پیشی گرفت. اولین واقعه‌ای که سبب نفوذ دانیال نبی گردی تعبیر خواب نبوکد نصر بود. بدین گونه مورد توجه آن پادشاه قرار گرفت. برخی زمان حیات او را همزمان با زمان پادشاهی کوروش دانسته‌اند. آرامگاه دانیال نبی در ساحل شرقی رودخانه شاوور و روبروی تپه ارگ قرار دارد. بنای زیارتگاه او شامل دو حیاط است. بر روی گنبد مخروطی- پله‌ای قرار دارد که نوع رایج گنبدهای منطقه است. تصویر ۲-۴ محوطه و گنبد آرامگاه دانیال نبی را نشان می‌دهد.

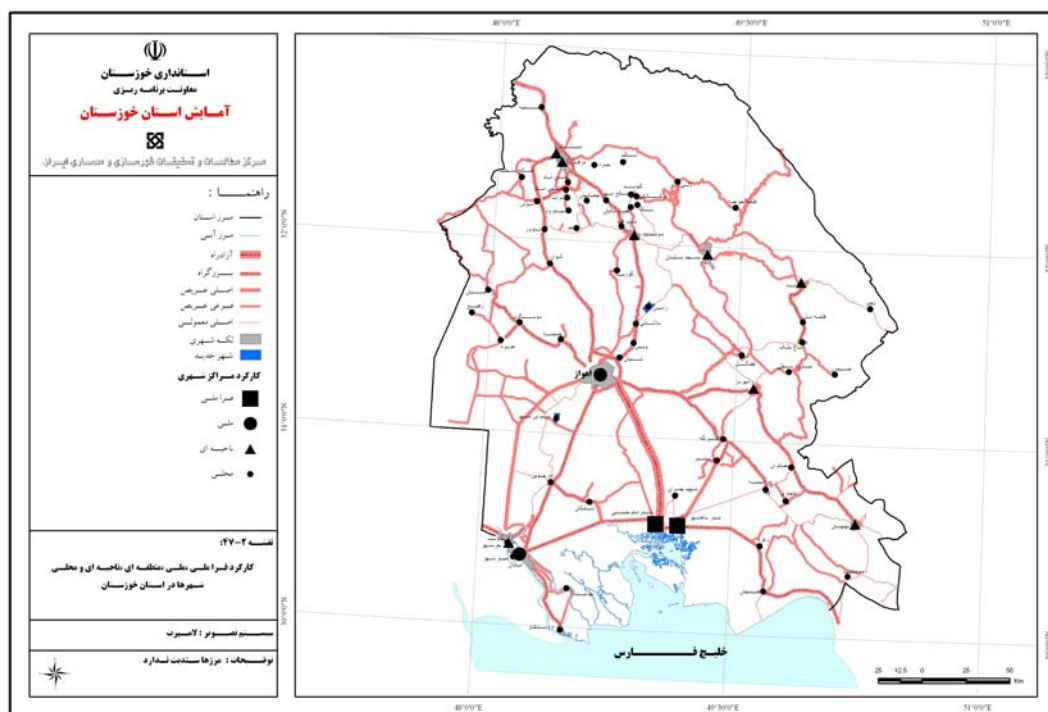
تصویر ۲-۴- زیارتگاه دانیال نبی در شهر شوش

جدول ۲-۵۶- طبقه‌بندی شهرهای بالای ۱۰ هزار نفر استان بر اساس کارکردهای پنج‌گانه

شهر	جمعیت ۱۳۸۵	کارکرد شهر
آبادان	۲۱۷,۹۸۸	ملی (بر اساس پالایش فرآورده‌های نفتی برای تمام کشور)
اهواز	۹۶۹,۸۴۳	ملی (بر اساس تولید فولاد برای تمام بازارهای کشور و ارسال محصولات غیر فصلی به سراسر کشور)
دزفول	۲۲۸,۵۰۷	ناحیه‌ای
مسجد سلیمان	۱۰۶,۱۲۱	ناحیه‌ای
خرمشهر	۱۲۳,۸۶۶	ناحیه‌ای
بهبهان	۹۹,۲۰۴	ناحیه‌ای
آغاجاری	۱۳,۱۵۲	محلی
شوشتر	۹۴,۱۲۴	ناحیه‌ای
بندر ماهشهر	۱۰۹,۹۲۷	فراملی (به سبب تولید فرآورده‌های پتروشیمی و صدور آن)
هفتگل	۱۴,۷۳۵	محلی
اندیمشک	۱۱۹,۴۲۲	ناحیه‌ای (به همراه دزفول)
رامهرمز	۴۹,۸۲۲	ناحیه‌ای
سوسنگرد	۴۳,۵۹۱	محلی
بندر امام خمینی (شاهپور)	۶۷,۰۷۸	فرا ملی (به سبب برخورداری یکی از دو مبادی ورودی و خروجی کالا در کشور)
شادگان	۴۸,۶۴۲	محلی
ایذه	۱۰۳,۶۹۵	ناحیه‌ای
گتوند	۲۱,۴۲۸	محلی
امیدیه	۵۷,۹۷۰	محلی
شوش	۵۳,۸۹۸	محلی
هندیجان	۲۵,۱۰۰	محلی
هويزه	۱۴,۴۲۲	محلی
حمیدیه	۲۱,۹۷۷	محلی
شهرک طالقانی	۲۵,۸۰۸	محلی
رامشیر	۲۴,۷۸۲	محلی
چمران	۱۸,۵۱۹	محلی
ملاشیه یک	۲۰,۸۸۳	محلی
ملائانی	۱۳,۹۷۹	محلی
لالی	۱۶,۲۱۳	محلی
باغ ملک	۲۰,۸۴۴	محلی
شیبان	۲۳,۲۱۱	محلی
درویش آباد	۱۳,۹۶۵	محلی
شریعتی یک	۱۶,۵۱۸	محلی
عین دو	۱۴,۲۲۶	محلی
قلعه چنغان	۱۰,۳۶۳	محلی
دزآب	۱۰,۱۶۹	محلی

* همچنین نک: گزارش تحلیل عرصه‌های فعالیت اقتصادی شهر، ایمان وسطایی، آمایش استان خوزستان، ج ۲ سال ۱۳۸۸ صص ۴۲- ۴۳

۲. ۲۱۲ ■ نظام و ساختار فضایی سکونتگاه‌ها

نقشه ۲-۴۷- کارکرد فراملی، ملی، منطقه‌ای، ناحیه‌ای و محلی شهرها در استان خوزستان

کارکرد بازاری شهرها

شهرهایی که از نظر داشتن بازار در استان از اهمیت برخوردار هستند به دو گروه تقسیم می‌شوند. شهرهایی که دارای بازارهای قدیمی و یا سنتی هستند که هر کدام با داشتن ویژگی‌هایی مصرف‌کنندگان محلی و مسافران را به سوی خود می‌کشند و گروه دوم شامل شهرهایی می‌شوند که در سال‌های اخیر در آن‌ها بازارچه‌های مرزی تأسیس شده و از این نظر اهمیتی برای خود در جهت واردات و صادرات کالا دست و پا کرده‌اند.

شهرهای گروه اول از جمله شامل شهر اهواز است که بازار (سوق) عبدالحمید در آن وجود دارد و اکنون با شماره ۹۷۶۴ جزو فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. سوق الاهواز از بازارهای قدیمی این منطقه محسوب می‌شود و در آثار جغرافیدانان قرن سوم و چهارم هجری آمده و در تاریخ طبری به طور مشخص با نام «سوق الاهواز» ثبت شده است. امروزه نیز برای مردم خوزستان و به ویژه در حوزه نفوذ مستقیم شهر اهواز مورد مراجعه روزانه مصرف‌کنندگان شهری و روستایی پیرامون است.

از دیگر بازارهای سنتی معروف استان می‌توان از «بازار قدیم» شهر دزفول نام برد که از اهمیت زیاد در استان برخوردار است. این بازار نیز همانند بازار اهواز بسیار قدیمی بوده و دست کم آثار به جای مانده از آن نشان می‌دهد که از نیمه قرن ششم هجری وجود داشته است. بازار قدیم دزفول به صورت سنتی هنوز دارای راسته‌های مختلف با کارکردهای تخصصی ویژه و استقرار صنفی معین است. به عنوان مثال در این بازار راسته آهنگران، راسته خراطان، راسته بزازان، راسته شیرینی فروشان، راسته نمد مالان و غیره است. این راسته‌ها همراه با مسجد جامع و کاروان‌سراهای به جای مانده از گذشته یک نمونه تپیک از بازارهای سنتی شهرهای ایرانی در استان به دست می‌دهند. بازار قدیم دزفول هنوز بر خلاف روندهای اخیر در مراکز بازاری دیگر، به عنوان مکانی برای عرصه کالاهای سنتی و دستی تولیدکنندگان شهر و حوزه نفوذ شهر است و از این نظر برای گردشگران از بیرون از استان جاذبه‌های خود را حفظ کرده است. چهار راسته بازار مهم بازار قدیم دزفول که استخوان‌بندی این بازار را تشکیل می‌دهند و هر یک به صنف خاصی تعلق دارند عبارتند از: ۱- بازار آهنگران، ۲ - بازار بزازان، ۳- بازار خرده فروشان، ۴- بازار خراطان. در تصویر ۲-۵ فعالیت نمد مالی در بازار سنتی دزفول نشان داده شده است.

تصویر ۲-۵- نمد بافی در بازار قدیم (کهنه) شهر دزفول، تابستان ۱۳۹۰ (مأخذ: سایت ایران‌شناسی و فرهنگ)
از بازارهای سنتی و قدیمی در استان، بازارهای ماهی‌فروشان است که از مهمترین آن‌ها یکی در شهر خرمشهر فعال است. عموماً بازار ماهی‌فروشان در شهرهایی که در نیمه جنوبی استان خوزستان واقع شده و به دریا دسترسی آسان دارند، به طور سنتی عرضه ماهیان تازه صید شده را روزانه به عهده دارند. خرمشهر یکی از این بازارهای معروف را در خود جای داده است (تصویر ۲-۶).

تصویر ۲-۶- بازار ماهی‌فروشان در شهر خرمشهر

در آبادان نیز بازار ماهی‌فروشان مشهور است و مانند خرمشهر و با ویژگی مشابه آن شور و جنب جوش آن هر روز با تعامل بین فروشندگان و صیادان و مصرف‌کنندگان نشانی از حیات و سرزندگی شهر عرصه می‌کند که پس از خرابی‌های جنگ نشانه‌هایی از گذشته دارد. این بازار در گذشته در یکی از محله‌های کوچک قرار داشت و از نظر بهداشتی نیز چندان جاذبه‌ای برای گردشگران فراهم نمی‌کرد لیکن از سال ۱۳۸۱ به مکان امروزی آن انتقال یافت و به طور مستمر ساماندهی شده است و از نظر بهداشتی بیش از پیش برای مصرف‌کنندگان به ویژه گردشگران درون و بیرون منطقه جاذبه‌های نوینی در شهر بوجود آورده است (تصویر ۷-۲)

تصویر ۷-۲- بازار ماهی‌فروشان در آبادان

بازارچه‌های مرزی

چنان‌که پیش‌تر نیز گفته شد، بازارهای گروه دوم شامل بازارچه‌های مرزی در استان خوزستان است که می‌توان از بازارچه مرزی آبادان، بازارچه مرزی خرمشهر، بازارچه مرزی شلمچه و بازارچه مرزی چزابه نام برد.

طبق تعریفی که در ماده ۲۲ آیین‌نامه اجرایی قانون مقررات صادرات و واردات آمده، بازارچه مرزی در جمهوری اسلامی محوطه‌ای است محصور واقع در نقطه صفر مرزی و در جوار گمرکات مجاز به انجام تشریفات ترخیص کالا یا مکان‌هایی که طبق تفاهم‌نامه‌های منعقد شده بین جمهوری اسلامی ایران و کشورهای همجوار تعیین می‌شود. اهالی دو طرف مرز می‌توانند کالاها و محصولات مورد نیاز را با رعایت مقررات صادرات و واردات و ضوابط مقرر به شرح زیر برای داد و ستد در این بازارچه‌ها عرضه نمایند:

۱- استقرار گمرک در درب ورود و خروج بازارچه ضروری است و اعمال مقررات صادرات و واردات و نظارت بر رعایت آن در بازارچه بر عهده گمرک می‌باشد.

- ۲- صادرات کالا در بازارچه‌های مرزی تنها با ارایه تعهدنامه کتبی صادرکننده مطابق فرم تعهد ابلاغی که به تأیید مسئول بازارچه مرزی رسیده باشد، قابل انجام بوده و نیاز به ارائه تعهد ارزی نمی‌باشد.
- ۳- ورود و ترخیص کالا در بازارچه‌های مرزی تنها با ارائه فاکتور فروش غرفه‌های بازارچه‌های مرزی کشور مقابل امکان پذیر بوده و نیاز به ارایه سایر مدارک از قبیل پیش برگ (پروفرما) و بارنامه حمل نمی‌باشد. ثبت آماری در محل هر بازارچه توسط نماینده وزارت بازرگانی انجام خواهد شد.
- ۴- در مواردی که کالای وارده به بازارچه‌های مرزی، از بازارچه مرزی طرف مقابل تأمین نشود و ارائه فاکتور فروش امکان پذیر نباشد، قیمت کالاهای وارداتی توسط گمرک تعیین می‌شود.
- ۵ - وزارت بازرگانی سهم مبادلات، تغییر در آن‌ها و فهرست کالاهای قابل داد و ستد در هر بازارچه را با در نظر گرفتن میزان فعالیت، امکانات و نیازمندی‌های استان‌های مرزی و تفاهم‌های به عمل آمده با کشور مقابل و مقررات صادرات و واردات کشور، تهیه و اعلام می‌نماید.
- ۶- واردات کالاهای مجاز با گواهی سپرده ارزی، از طریق بازارچه‌های مرزی، طبق مقررات مربوط به ورود از محل گواهی سپرده ارزی، علاوه بر حداکثر تعیین شده برای بازارچه‌ها، مجاز می‌باشد.
- ۷- مقررات مربوط به «واردات قبل از صادرات» در بازارچه‌های مرزی لغو می‌شود.
- ۸- کلیه اشخاص حقیقی ساکن در مناطق مرزی و اشخاص حقوقی که در مناطق مذکور فعالیت می‌نمایند، مجاز به فعالیت در بازارچه‌های مرزی هستند.
- ۹- مبادلات در بازارچه‌های مرزی پس از استقرار مأموران وزارت بازرگانی، کشور، گمرک و نیروی انتظامی و با اعمال دقیق مقررات مربوط در خصوص نوع و میزان کالاهای وارداتی و صادراتی و دریافت حقوق دولت، مجاز خواهد بود.
- ۱۰- کلیه اشخاص مجاز به فعالیت در بازارچه‌های مرزی می‌توانند در قبال صادرات کالا به کشور یا کشورهای مقابل، اقلام قابل مبادله در بازارچه‌های مرزی را از طریق کلیه مبادی گمرکی و مناطق آزاد تجاری و صنعتی کشور با پرداخت سود بازرگانی و عوارض گمرکی وارد و ترخیص نمایند. اسناد صادره که در گمرکات کشور تأیید ورود می‌شود برای رفع تعهدات ارزی ناشی از صادرات کالا از بازارچه‌ها معتبر خواهد بود. گمرک ایران مکلف است تسهیلات لازم را برای رفع تعهدات ارزی ناشی از صادرات کالا از بازارچه‌ها در کلیه مرزهای گمرکی کشور و همچنین مناطق آزاد تجاری و صنعتی به گونه‌ای فراهم نماید که از حمل مضاعف کالا جلوگیری شود (مأخذ: <http://moc.gov.ir> سایت وزارت صنعت، معدن و بازرگانی).
- بازارچه مرزی آبادان در اطراف بندر این شهر و بازارچه مرزی شلمچه با پشتیبانی منطقه آزاد اروند در نزدیکی صفر مرزی شلمچه ایجاد شده است. سه بازارچه مرزی آبادان، شلمچه و خرمشهر به فواصل نزدیکی از هم دیگر و بین آبادان تا مرز ایران و عراق و بیشتر در تعامل با استان بصره در جنوب عراق

تأسیس شده است. بازارچه مرزی چزابه در شمال غربی بستان تنها بازارچه مرزی است که جدا از سه بازارچه مستقر در کنار اروند رود مکان‌یابی شده است. در نقشه ۲-۴۴ موقعیت مکانی بازارهای سنتی و مرزی استان خوزستان نمایانده شده است.

کارکرد خوابگاهی

یکی از مشخص‌ترین شهرک‌های خوابگاهی در استان خوزستان، شهر چمران در شهرستان ماهشهر در کنار رودخانه جراحی است که بخش اصلی و مهم آن به خوابگاه کارکنان پتروشیمی بندر ماهشهر اختصاص یافته و شهر از این نظر به گونه‌ای به اقتصاد صنایع پتروشیمی بندر ماهشهر پیوند خورده است. هر چند خوابگاه یا شهرک پتروشیمی در این شهر به صورت جداگانه و در بافتی مجزا سامان یافته لیکن حضور این شهرک در شهر چمران به لحاظ مالی کمک بزرگی به انجام توسعه و اجرای پروژه‌های این شهر بوده است.

یادآوری این نکته ضرورت دارد که اولین شهرک‌های خوابگاهی در استان خوزستان در شهر مسجد سلیمان و آبادان و همراه با فعالیت‌های حفاری صنعت نفت و احداث پالایشگاه در شهر آبادان و برای کارکنان این پالایشگاه ساخته شد. محلات نوین شهر آبادان برای نخستین بار الگوی شهرسازی مدرن را در شهرهای ایران متداول کرد. در نتیجه محلات پریم، بوارده و سیک لین (برای کارکنان هندی پالایشگاه) به صورت محلات خوابگاهی برای قشرهای گوناگون کارکنان پالایشگاه ساخته شد که هم اکنون نیز همین محلات با تغییرات اندکی در شهر آبادان کاملاً ادغام شده و وجود دارد.

در شهرهای آغاجاری، امیدیه، هفتگل و لالی نیز خوابگاه‌های کارکنان شرکت نفت، مهمترین خوابگاه‌هایی هستند که به صورت ویژه در شهرهای استان خود نمایی می‌کنند. با این حال اگر دو شهر جدید رامین و شیرین شهر که در سال‌های اخیر به سرعت در ارتباط با مسکن مهر در حال ساخت و ساز است به بهره‌برداری برسد، می‌توان گفت که این دو شهر از مهمترین شهرهای خوابگاهی استان خواهد بود که به طور روزانه جریانی از رفت و آمدهای روزانه در جنوب و شمال شهر اهواز بین محل کار (در اهواز) و محل خواب (در شهرهای جدید فوق) بوجود خواهد آورد.

۲-۳-۲- کارکردهای سکونتگاه‌های روستایی

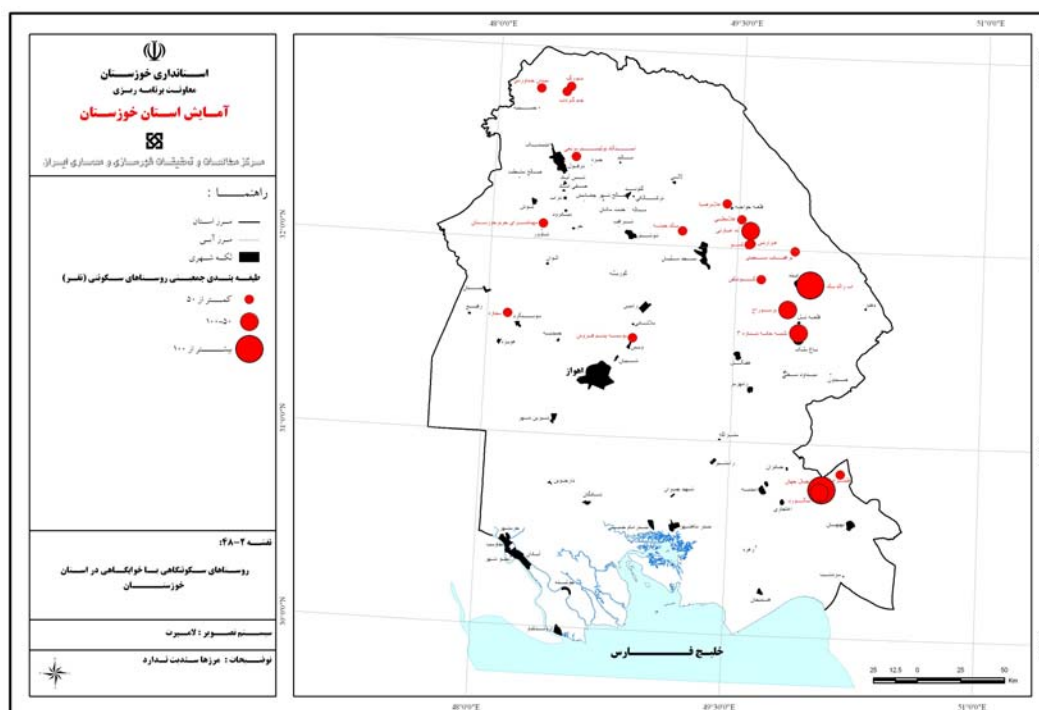
سکونتگاه‌ها به طور کلی و سکونتگاه‌های روستایی به طور خاص با کارکردهای مشخصی شناخته می‌شوند. به دلیل وابستگی زندگی روستایی به آب و خاک و طبیعت سهم عمده‌ای از این سکونتگاه‌ها به فعالیت کشاورزی (اعم از زراعت و باغداری) و دامداری اختصاص یافته است. در زیر سکونتگاه‌ها بر اساس داده‌های موجود طبقه‌بندی شده‌اند.

۲-۳-۱- کارکرد سکونتگاهی

روستاهای سکونتی در این بررسی به سکونتگاه‌هایی اطلاق می‌شود که ساکنان اصلی و دائمی روستا بیشتر از آن به عنوان سکونت و خوابگاهی استفاده می‌کنند. بر اساس یکی از داده‌هایی که در فرم چهار سرشماری‌های عمومی نفوس مسکن جمع‌آوری می‌شود مشخص شده است که در روستا چه تعداد افراد برای کار و تحصیل در آبادی مورد نظر به کار و تحصیل اشتغال دارند و چه تعداد افراد برای کار و تحصیل به شهر دیگر و یا به آبادی دیگر مراجعه می‌کنند (ستون‌های F۱۱۴-F۱۱۵-F۱۱۶). در بررسی حاضر نخست درصد افرادی که از روستاهای استان به شهر و یا شهرهای دیگر و یا آبادی و آبادی‌های دیگر برای کار و تحصیل می‌روند به کل شاغلین روستا به دست آمده است. آن روستاهایی که این نسبت بیش از ۶۰ درصد بوده، به عنوان روستای سکونتگاهی شناخته شده است. در نقشه ۲-۴۸ این روستاها نمایانده شده است.

۲-۳-۲- کارکرد اقتصادی- تولیدی

کارکرد اقتصادی- تولیدی نواحی روستایی در سطح استان خوزستان چگونه است؟ برای پاسخ به این پرسش جدول ۲-۵۷ تهیه شده است. در بررسی حاضر بخش اقتصادی- تولیدی شامل فعالیت در بخش کشاورزی و بخش صنعت در نواحی روستایی می‌باشد. چنان‌که پیداست در سطح نواحی روستایی فعالیت در بخش کشاورزی به عنوان یک بخش تولیدی با بیش از ۴۲ درصد کل اشتغال روستایی، فعالیت غالب به حساب می‌آید. بدین ترتیب می‌توان گفت که در سطح نواحی روستایی استان فعالیت تولیدی کشاورزی غالب است. شهرستان‌هایی که اشتغال در بخش کشاورزی در آن از میانگین استان بالاترند عبارتند از هندیجان، دشت آزادگان، لالی، مسجد سلیمان، دزفول، شوش، ایذه، شوشتر، باغ ملک و رامهرمز. شهرستان هندیجان با بیش از ۶۵ درصد کل شاغلین شهرستان به طور غالب کارکرد کشاورزی پیدا کرده است. شهرستان‌های دشت آزادگان و لالی نیز با بیش از ۶۰ درصد کل شاغلین در بخش کشاورزی، کارکرد اقتصاد کشاورزی در روستاهای آن از اهمیت مهم برخوردار است. کمترین فعالیت بخش کشاورزی در روستاهای شهرستان بندر ماهشهر و خرمشهر به ثبت رسیده است. سهم غالب فعالیت در نواحی روستایی شهرستان‌های امیدیه (۵۲.۳ درصد)، بندر ماهشهر (۴۷.۵ درصد)، خرمشهر (۴۶.۱ درصد) و گتوند با ۴۲.۵ درصد به بخش صنعت اختصاص یافته است. پیداست نواحی روستایی شهرستان‌های فوق که صنعت در آن‌ها بخش غالب اقتصاد تولید صنعت را تشکیل می‌دهند یا در حوزه فعالیت‌های صنعت نفت و گاز قرار گرفته‌اند مثل امیدیه و گتوند و یا در نزدیکی مراکز اصلی صنعت مثل بندر ماهشهر واقع شده‌اند.

نقشه ۴۸-۲- روستاهای سکونتگاهی یا خوابگاهی در استان خوزستان

جدول ۲-۵۷- شاغلین بخش‌های گوناگون اقتصادی در نواحی روستایی خوزستان به تفکیک شهرستان

شهرستان	شاغلین	کشاورزی	صنعت و معدن	خدمات	درصد کشاورزی	درصد صنعت	درصد خدمات
آبادان	۷,۵۸۵	۳,۰۵۶	۱,۲۶۲	۳,۲۶۷	۴۰.۳	۱۶.۶	۴۳.۱
اندیمشک	۷,۴۳۶	۲,۸۴۳	۱,۴۳۵	۳,۱۵۸	۳۸.۲	۱۹.۳	۴۲.۵
اهواز	۵۹,۱۵۷	۱۷,۹۷۱	۱۷,۶۵۵	۲۳,۵۳۱	۳۰.۴	۲۹.۸	۳۹.۸
امیدیه	۴,۹۴۹	۷۷۷	۲,۵۸۸	۱,۵۸۴	۱۵.۷	۵۲.۳	۳۲
ایذه	۲۰,۶۷۴	۱۰,۶۰۳	۷,۴۵۶	۲,۶۱۵	۵۱.۳	۳۶.۱	۱۲.۶
باغملک	۱۲,۳۳۴	۵,۴۴۲	۳,۱۸۳	۳,۷۰۹	۴۴.۱	۲۵.۸	۳۰.۱
بندر ماهشهر	۱۳,۷۲۵	۱,۶۶۶	۶,۵۲۴	۵,۵۳۵	۱۲.۱	۴۷.۵	۴۰.۳
بهبهان	۱۳,۷۱۱	۵,۵۴۳	۳,۸۷۵	۴,۲۹۳	۴۰.۵	۲۸.۳	۳۱.۳
خرمشهر	۶,۴۴۵	۷۹۷	۲,۹۶۹	۲,۶۷۹	۱۲.۴	۴۶.۱	۴۱.۶
دزفول	۳۳,۶۶۹	۱۸,۵۸۹	۷,۱۳۲	۷,۹۴۸	۵۵.۲	۲۱.۲	۲۳.۶
دشت آزادگان	۱۲,۲۱۷	۷,۸۵۲	۱,۱۱۲	۳,۲۵۳	۶۴.۳	۹.۱	۲۶.۶
رامشیر	۷,۲۳۵	۲,۱۵۵	۱,۳۸۸	۵,۸۴۷	۲۹.۹	۱۹.۲	۸۰.۸
رامهرمز	۱۱,۹۴۵	۵,۲۶۹	۳,۵۶۰	۳,۱۱۶	۴۴.۱	۲۹.۴	۲۶.۱
شادگان	۱۴,۱۳۵	۵,۷۱۵	۳,۹۴۷	۴,۴۷۳	۴۰.۴	۲۷.۹	۳۱.۶
شوش	۲۶,۷۶۳	۴,۷۲۹	۵,۵۵۱	۶,۴۸۳	۵۵	۲۰.۷	۲۴.۲
شوشتر	۱۸,۵۹۸	۸,۹۸۲	۶,۴۸۵	۳,۱۳۱	۴۸.۳	۳۴.۹	۱۶.۸
گتوند	۷,۰۷۵	۲,۶۰۸	۳,۰۰۷	۱,۴۶۰	۳۶.۹	۴۲.۵	۲۰.۶
لالی	۳,۴۴۵	۲,۱۳۰	۹۰۵	۴۱۰	۶۱.۸	۲۶.۳	۱۱.۹
مسجدسلیمان	۱۳,۱۴۹	۷,۴۹۸	۳,۵۲۹	۲,۱۲۲	۵۷	۲۶.۸	۱۶.۱
هندیجان	۲,۴۱۳	۱,۵۸۵	۴۲۲	۴۰۶	۶۵.۷	۱۷.۵	۱۶.۸
استان	۲۹۶,۶۶۱	۱۲۵,۶۷۲	۸۳,۹۸۶	۸۷,۰۰۳	۴۲.۴	۲۸.۳	۲۹.۳

* در این جدول کشاورزی شامل: زراعت، باغداری، شیلات، جنگلداری، دامداری و صنعت شامل: صنعت ساخت، معدن، ساختمان، آب و برق و گاز و خدمات

شامل: بقیه فعالیت‌ها به جز کشاورزی و صنعت می‌شود.

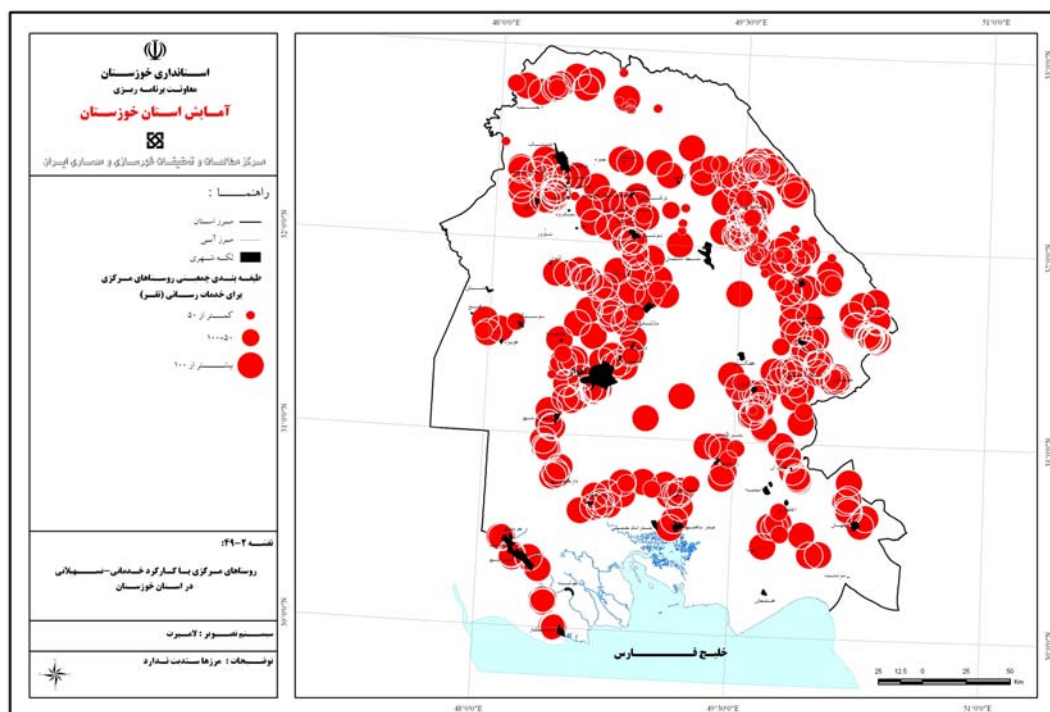
مأخذ: نشریات سرشماری عمومی نفوس و مسکن استان خوزستان (نتایج تفصیلی) ۱۳۸۵

۲-۳-۲-۳- کارکرد خدماتی- تسهیلاتی

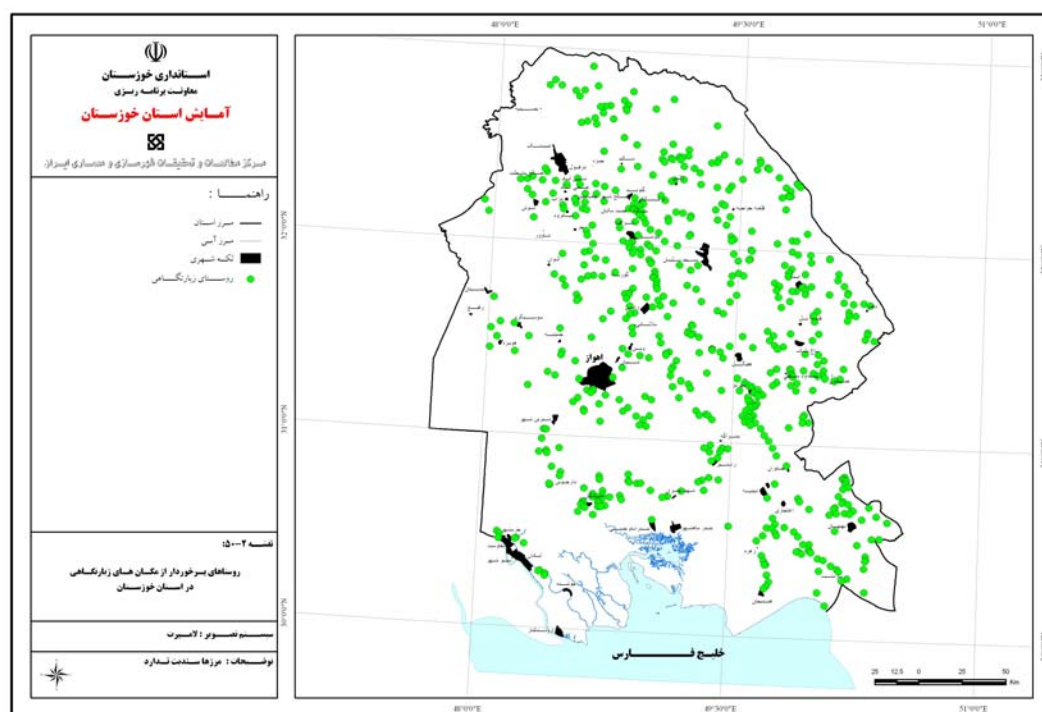
کدام روستاها در سطح استان دارای کارکرد خدماتی- تسهیلاتی هستند؟ برای پاسخ به این پرسش با استفاده از فرم شماره پنج در سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵ (در سرشماری ۱۳۹۰ این فرم به فرم شماره چهار تغییر یافته است) مراکز خدماتی- تسهیلاتی روستایی در استان شناسایی شده‌اند. در فرم پنج سرشماری ابتدا از شورای روستا و یا مطلعین محلی پرسیده می‌شود که آیا ساکنان آبادی مایحتاج اولیه خود را از این آبادی تهیه می‌کنند؟ در صورت پاسخ بلی، سؤال دوم به صورت زیر پرسیده می‌شود که آیا از آبادی یا آبادی‌های دیگر نیز برای خرید مایحتاج اولیه به این آبادی مراجعه می‌کنند؟ اگر پاسخ بلی باشد این بدان معنی خواهد بود که آبادی مورد نظر مرکزی برای خدمات‌رسانی به روستاهای پیرامونی نیز محسوب می‌شود. در بررسی حاضر با استفاده از این داده‌های سرشماری در محیط GIS برای تمام روستاهایی که در سطح استان پاسخ بلی برای مراجعه آبادی یا آبادی‌های دیگر وجود داشته به عنوان مرکزیت خدماتی- تسهیلاتی در نظر گرفته شده است. در واقع وقتی روستایی محل مراجعه آبادی و یا آبادی‌های دیگر قرار دارد، مرکزیتی برای کارکرد خدماتی- تسهیلاتی در محیط روستایی برای خود بوجود آورده که آبادی‌های مراجعه کننده قادر به چنین ویژگی نبوده‌اند. در نقشه ۲-۴۹ این آبادی‌های با کارکرد مرکزیت خدماتی بر اساس طبقه‌بندی جمعیتی نمایانده شده است. پیداست که این‌گونه روستاها در سطح استان در مقیاس محلی به عنوان مکان‌های مرکزی خدماتی- تسهیلاتی محسوب می‌شوند و از این منظر در برنامه‌ریزی روستایی به عنوان مکان‌هایی که عملاً قابلیت خود را به عنوان مکان مرکزی ثبت کرده‌اند، باید مورد توجه قرار گیرند. لازم است یادآوری شود که تمام روستاهای مرکزی خدماتی- تسهیلاتی نمایش داده شده در نقشه فوق دارای نام و مشخصات کامل هستند لیکن به دلیل کوچک بودن نقشه از آوردن اسامی روستاها خودداری شده است. بدیهی است در نقشه اصلی این اسامی و خدمات و ویژگی‌های منتسب به آن‌ها قابل رؤیت است.

۲-۳-۲-۴- کارکرد استراحت‌گاهی- ارتباطی

کارکردهای استراحت‌گاهی بیشتر در ارتباط با تفریح، ورزش و زیارت در نواحی روستایی مفهوم پیدا می‌کند. در ارتباط با شناسایی سکونتگاه‌های روستایی با کارکرد استراحت‌گاهی، آن مراکز روستایی که واجد زیارتگاه بوده مورد توجه قرار گرفته است. بر اساس فرم چهار سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵ که در آن مکان امامزاده و زیارتگاه‌ها در تمام روستاهای استان مشخص شده استفاده به عمل آمده است. بر اساس این داده‌ها روستاهایی که دارای امامزاده بوده به عنوان روستاهای زیارتگاهی در نقشه ۲-۵۰ مشخص شده است.

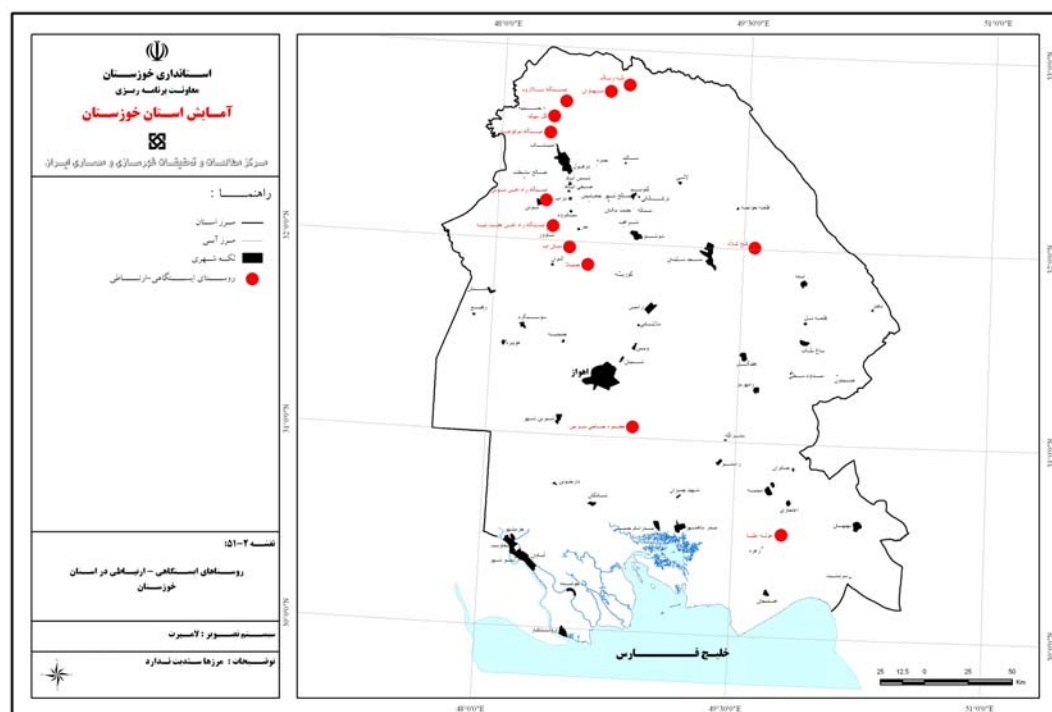

نقشه ۲-۴۹- روستاهای مرکزی با کارکرد خدماتی- تسهیلاتی در استان خوزستان

نقشه ۵۰-۲- روستاهای پر خوردار از مکان‌های زیارتگاهی در استان خوزستان

روستاهایی که اهمیت ارتباطی مهم داشتند با برخورداری از ایستگاه راه‌آهن مشخص شده است. چون استفاده از راه‌آهن فقط در ایستگاه میسر است، بنابراین هر یک از آبادی‌ها در صورتی دارای دسترسی به راه‌آهن تلقی می‌شوند که در کنار ایستگاه راه‌آهن قرار گرفته باشند و تردد به آن از این طریق امکان‌پذیر باشند. ایستگاه راه‌آهن به ایستگاهی گفته می‌شود که امکان سوار و پیاده شدن مسافر در آن امکان‌پذیر بوده باشد. چنین روستاهایی در سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵ با کد ۵ مشخص شده است. در استان خوزستان تعداد این‌گونه روستاها ۱۲ روستاست که ده روستا در مسیر خط آهن سراسری کشور که بنادر امام خمینی و آبادان - خرمشهر را به شبکه سراسری راه‌آهن کشور وصل می‌کند قرار گرفته است لیکن دو روستا نیز در خارج از این مسیر و به طور موضعی با راه‌آهن‌های محلی و کوتاهی که در ارتباط با شرکت ملی نفت ایران و فعالیت‌های آن دسترسی دارند وجود دارد (روستاهای کج کلاه (در نزدیکی مسجد سلیمان و غوله علیا در نزدیکی آغاچاری). در نقشه ۲-۵۱ روستاهای ارتباطی با برخورداری از ایستگاه راه‌آهن نمایانده شده است.

نقشه ۲-۵۱- روستاهای ایستگاهی - ارتباطی در استان خوزستان